TYPER OCH TÄNKESÄTT

LITTERÄRA UTKAST
AV
TORSTEN FOGELQVIST

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1927

Förord till den elektroniska utgåvan

Boken digitaliserades i maj 2012.

I.

RENANSTUDIERBedjaren på Akropolis.

Ett hundraårsminne.

Den galliska kulturen firar i dessa dagar ett av sina yppersta minnen, Renanminnet. Ernest Renan börjar sin andliga pilgrimsfärd som prästelev i det lilla seminariet i födelsestaden Tréguier i Bretagne, följd av en mors brinnande förhoppningar och förböner, och han når på sin vandring toppen av Akro-poliskullen i Athen, där han, en tvivlare på snart sagt allt, tillbeder icke gudar, som äro förgängliga, utan det gudomliga, som består: skönhet och förnuft, de idéskapande makterna i tillfälliga formers och formlers värld. Det är knappast en tillfällighet att det intellektuella tvivlets överstepräst växer upp i Frankrikes frommaste och mest hierarkiska landsända. Den fria tanken kan aldrig undvara religion, om den vill djupt i djupet och högt i höjden och inte nöjer sig med att genomströva nyttans betesmarker eller bedriva lantmäteri i den värld, som för ögonen är. Religionen står i ett dubbelt förhållande till denna fria tanke. Den när den genom sina behov och eggar den genom sitt motstånd. Det första är ett utvecklingsförhållande. Det religiösa försoningsbehovet föder det intellektuella förklaringsbehovet och ju djupare det8 torsten f o gel qvist

förra var, dess högre sträckte sig det senare — ända till en rymd, där det inte längre ges ett påtagligt svar på några frågor. Religionen är den fria tankens moderliga mylla. Och tänkare, som från början endast strävat efter logisk matematisk klarhet över tingens struktur, men aldrig genomgått hjärtats kriser och tvivlets skärseld, få i

sitt tänkande lätt någonting tunt och spinkigt.

Det andra förhållandet mellan religion och fri tanke är ett motsatsförhållande. Religionen reser mot den fria tanken det motstånd som kräves, för att den skall kunna utveckla sin fulla spänstig-het och mogna till man. Ett fritänkande, som från början funnit saken enkel och lätt, men aldrig känt detta både inre och yttre motstånd att övervinna, höjer sig aldrig över det juvenila stadiet, om också håren på tänkarens huvud grånat. Det har funnits lidelsefullare och djupare andar än Renan, men ytterst få ha som han upplevat den eviga relationen mellan religion och fri tanke, spänningen mellan tro och vetande.

Vill man finna nyckeln till Renans liv och karaktär, skall man först och främst läsa hans barn-doms- och ungdomsminnen, en av1 de vackraste återblickar, i vilka en åldrande vis söker skönja trådarna i livets brokiga vävnad. Här ske inga sensationella avslöjanden, här föres ingen process mot människorna och tillvaron. När författaren i slutorden tackar »alla goda tings upphov för den charmanta promenad som han låtit mig

genom realiteternas värld», får man nästan en känsla av raljeri, ett intryck av, att denna besvärliga resa, fylld av så mycken samvetsömhet och studiemöda, varit en lusttur i landå genom Boulognerskogen. Men slutackordets milda blandning av uppriktighet och ironi snarare förstärker än försvagar intrycket av styckets allvar.

Renan skildrar sin födelsestad som ett »präst-och munknäste», ett slumrande samhälle utan handel och industri. Tréguier var ett enda »stort och ödsligt monasterium, dit aldrig yttervärldens buller trängde, där andra människors färd och ävlan nämndes fåfänglighet och det som lekmän kalla skem och inbillning gällde som den sanna verkligheten». Sverges mest hierarkiska landsändar äro att söka på västkusten. Den andliga likheten mellan västkusten och Bretagne är påfallande. De religiösa behoven och det farofyllda havet stå ofta, i sträng förbindelse med varandra. Och kyrkans män, enkannerligen i de trakter där själva naturen stämmer sinnet i sin egen allvarston, ha alltid haft det lättare att härska över själarna — över sjömän, fiskare och kustbönder. Men Renan älskar hela livet igenom detta mysteriösa och klerikala ursprung, som gav hans ande fruktbar jordmån att växa i. Hans tanke flyger med tiden fågelfri över den mänskliga kunskapens alla luftstreck och zoner. Men hans känsla är »stavnsbunden» i barndomsmiljön. Medan detta aristokratiska- intellekt ofta skimrar av det lätt spe-10

fulla och för massan obegripliga leende, som upplöser och förintar, söka sig känslolivets rötter djupt ned bland de stilla i landet, de enkla existenserna, som bygga och bo i katedralens skugga och inom hörhåll för klosterklockans Angelus. Renan förenar det katolska Frankrikes pietet med gallisk skepsis och ironi och han kommer därigenom att stå som en fullblodsrepresentant för en kultur med två skilda stämmor. Från den enkla fiskarkatolicismen i det lilla Tréguier går Renans väg till salongskatolicismen vid Saint Sul-pice i Paris, där hans begåvning skall formas för högre andliga värv. Man skulle nästan kunna säga, att det är kristendomens egen väg från Genesarets och bergspredikningarnas sjö till Antiokia, Rom och Bysanz. Och där bland de fina och älskvärda abbéerna möter honom tvivlet i form av hebreiska och österländsk filologi. Det är icke abbéernas fel. De göra så gott de kunna och deras dialektik är bedårande. Att Sara med sin sjuttioåriga skönhet kunde till Abrahams oro verka intagande på Egyptens Farao var enligt deras framställning ju inte märkvärdigare, än att mademoiselle Ninon de Len-clos kunde vid sjuttio års ålder »inspirera passioner och förorsaka dueller». Men värre blev det med de textutläggningar Renan fick tillåtelse att bevista i Collège de France. Mied ens ramlade tron på bibelns gudomliga inspiration. Den heliga skrift framstod plötsligt för den lärde språkmannen som ett flickningsverk med oriktiga författarnamn, sön-b ed j ären pa akropolis

derbruten kronologi, myt och historia sammanvävda. En maska i dogmtrons sinnrika väv hade sprungit. Och hålet växte.

Under ferierna år 1845, då Renan som vanligt vistas i sin hembygd, blir krisen akut. Han kan inte längre utan

hyckleri deltaga i kyrkans sakramentala handlingar. »Logikens värv var fullbordat», skriver han, »samvetets och hederns började». Helt kan han inte bryta med den stora religiösa tradition, som skänkt hans liv så mycken stadga och näring. Han nöjer sig med att avsvärja katolicismen och prövar under ett par månaders tid rollen som protestant. Det är under denna tid tanken vaknar att skildra Jesu liv, ty den store bergspredikantens person står oskadd fram ur kyrkans ruiner. Renan har inte längre någonting att tala om med sina gamla lärare, Bretagnes-prästerna. En av dem säger sin forne skyddsling, att han alltid hyst den åsikten, att man skulle driva honom till »alltför kraftiga studier». Hans mor anar med kvinnans instinkt hela sammanhanget, utan att dock förstå det. En dag sitta mor och son tillsammans ute på den gröna sluttningen av en av de små dalgångar som omgiva T réguler. Sonen läser — en alldeles ofarlig bok för resten. Plötsligt rycker modern den med en åtbörd av motvilja ur hans hand. »Hon kände, att om det inte precis var den, så var det i alla fall dess likar, som voro fiender till hennes käraste dröm.»

När Renan i slutet av år 1845 återvänder till12

Paris, är han fylld av en enda känsla: Din dräkt är en lögn». Han biktar sitt tvivel för sina lärare. De ta saken älskvärt, men fatta intet. För biskop Dupanloup är bibeln till för att förse vältaliga präster med vackra citat. Att dessa skrifter ej skulle vara inspirerade eller äkta ligger utom hans tankesfär. En kulen höstdag går den fattige och sorgsne bretagnaren över det torg, som skiljer prästseminariet från närmsta lilla hotell. I handen bär han en kappsäck, som rymmer de profana kläder, mot vilka han skall byta det heliga ämbetets. Hans syster Henriette, hans »eldstod» i mörkret på sanningssökandets väg, har lovat att från Polen skicka honom en liten handkassa på ettusentvåhundra francs för att hjälpa sig fram med, och de goda prästerna ha försett honom för de närmaste dagaiv na. »Denna summa», säger Renan med tacksam och självironisk ödmjukhet, erkännande relationer, som ingen brytning kunde bryta, blev »grundvalen för mitt oberoende och mitt hela livs värdighet».

Denna brytning är på en gång vacker och värdig, så olik dessa krascher, efter vilka renegaten störtar över med rapporter i fiendelägret. Den länder både abbéerna vid Saint Sulpice och Renan själv till heder. Renan sörjer, men kan icke annat. Mysteriets ring är bruten. Allt förefaller honom fatt. Han känner sig som en man utan fosterland. Världen verkar torr och kall öken. »Fiskarna i Baikal behöva millioner år för att förvandlas från saltvattensi-fiskar till sötvattensfiskar. Jag måste göra minbedjaxten på akropolis

förvandling på veckor», skriver den övergivne avfällingen. Hur mycket av en samvetsöm tänkares självbesinning ligger ej i dessa ord! Vägen gick ej heller till vinet, kvinnorna och glömskan. Denne asket fortsatte att vara asket. Han bytte blott prästseminariets asketism mot vetenskapens.

Renans nya religion blev vetenskapen, främst de så kallade exakta naturvetenskaperna, som han, en språkman, historiker och filosof, visserligen själv icke bedrev, men som han uppställde som forskningsmönster. Det var den unge begåvade kemisten Berthelot, med vilken Renan kort efter sin kris knöt bekantskap, som förde honom ur mysteriernas katedralskymning in i den moderna vetenskapens laboratorier och verkstäder. Under det nya rusets första tid trodde Renan fullt och fast på vetenskapen som världsfrälsare. Den skulle skaffa bröd, lycka och frihet åt folken, och med demokratisk iver följde Renan de händelser, som ledde fram till 1848 års revolution. Den delen av sin nya tro släppte Renan dock ganska snart, desillusionerad av den reaktion och korruption som fyllde andra kejsardömet. Ännu så sent som 1869 lät dock Renan uppställa sig som oppositionskandidat vid deputeradevalen. Han måste bita i gräset för en radikal och kondolerades av kejsar Napoleon själv, vilken emellertid genast fick repliken i form av en fråga, varför regeringen då hade satt upp en egen regeringskandidat. Efter Pariskommunen 1871 var emellertid Renan tämligen14

färdig med sin tro på den vetenskapliga upplysningens förmåga att omdana folket och samhället Calibans gestalt fyller hans inbillning och ger honom uppslaget till ett av hans berömda tanke-dramer. Han betraktar massan som

tigern, som skall tämjas, en oren slambotten, ur vilken pärl-fiskaren får nöja sig att söka uppfiska en och annan pärla.

Mera hållbar visade sig en annan sida av Renans vetenskapliga positivism: hans tro på vetenskapens förmåga att kasta ljus över livsfenomenen och skänka riktpunkter åt moralen. Denna tro släppte Renan aldrig helt, men tvivlet skymtar gång efter annan. Och tvivlet gällde framför allt vetenskapens och visdomens möjlighet att befrämja livskänslan och göra livet värt att leva. Renan skrev i sin utomordentliga Marcus Aureliusmonografi om den döende furstefilosofen : »Hans visdom var fulländad, vilket vill säga att hans leda icke kände några gränser». Den, som så tänker, har nagelfarit allt och släppt sin orubbliga tro på det mesta.

Redan på 1840-talet uppmärksammas Renan, blir Franska institutets prisgosse och resestipendiat, får se Italien, lär känna skönheten och vidgar sin horisont med estetiska värdens när- och fjärrsyner. Det är dock först med 1860-talet som Renans storhetstid bryter in. Han börjar decenniet med en orientalisk resa, under vilken han bestiger tinnarna av Akropolis och drömmer sin fromma inbillning otörstig vid stränderna av Genesarets sjö. När han återkommerbedjären på akropolis 1$

finner han sig en vacker dag som professor i österländska språk vid Collège de France. Den ogrumlade glädjen blir dock av kort varaktighet. Redan vid sin installationsföreläsning brukar den nye professorn så djärva ord, att åhörarna demonstrera. Och när han år 1863 utger första delen av sitt epokgörande arbete om Kristendomens uppkomst, ett arbete som krävde tjugu år av trägna studier och utgavs del för del, blir det gny i luften. Det var historien om Jesu levnad, som i ett enda slag gjorde Renan till mannen för dagen. Miåhända har detta arbetes vetenskapliga värde bleknat med åren. Mien som diktverk skall det stå bi och den stämningsbild Renan där ger av bergspredikans nytestamentliga landskap och miljö och bergspredikantens egen personlighet, hör till det yppersta i världslitteraturen. Aldrig ha fåglarna under himmelen och liljorna på marken funnit en bättre tolk, utom den store mästaren själv. Och dock väckte detta arbete en anstorm, som resulterade i professorns entledigande från ämbetet. Det fanns för mycket av Akropolis, för mycket av skönhet och förnuft i denna teckning för att den skulle falla den judiskt-kristliga dogmtrons edsvurna på läppen. I sju år fick Renan vänta på sin återupprättelse. Den kom först med den franska republiken. Men då hade den lärde redan fått en ny chock — fransk-tyska kriget, som bragte denne tyskväns sympatier att vackla och fyllde hans världsaspekt med bilder av brutal och gåpåaraktig hänsynslöshet. Re-16 torsten f o gel qvist

nan, som vid sin stora kris i ungdomsåren drömde om att åtminstone »vara kristen som en professor i Halle eller Tübingen», fann helt plötsligt att det varken var Halle tell er Tübingen, som regerade den gud-och idélösa världen, utan utrikesministerier och högkvarter. Han har i sitt inträdestal i Franska akademin och de därpå följande breven till en tysk vän givit ett starkt uttryck åt sin tro och sin desillusion. Efter så många chocker är det ej underligt, om tron på de mänskliga idealens makt vacklar, fastän omfattad med kärleken hos den, som ofta finner sig tillhöra de sista på Skansen.

Den vetenskapliga arbetshågen svek dock aldrig Renan. Hans stora arbeten om kristendomens ursprung och Israels historia, kompletterade med vetenskapliga essaysamlingar, visa honom som en stilist av rang, en textkritiker av stor beläsenhet, en historisk porträttör som få och en tvivlare som ingen. I sitt förhållande till kristendom och religion bekämpar Renan ali hierarki och alla dogmsystem, men under vetenskapsmannens kritik lever en romantikers starka känsla för den andakt och den traditionsbundna pietet, som utgör religionens kärna. Visserligen har han hunnit från Tréguier till Akropolis. Och där uppe i den klara luften känner han sig som en barbar, född av barbarföräldrar, en dimhöljda trakters son, som låtit sitt sinne dåras av sagor och legender. Mien han kan inte hjälpa det. Han ber Parthenons strålande skönhets- och sanningsgudin-bedjaxten på akropolis

17

na om tillgift för, att han icke utan smärta kan följa det nakna förnuftets bud eller avsvära helt den poesi, som dväljes i druidernas sånger och kyrkliga körers hymn. Det finns knappast något skönare retoriskt aktstycke i 1800-talets litteratur än den bön på Akropolis, som den i alla visdomens och forskningens mödor förfarne Renan inflätar i sina ungdomsminnen. Hans tro har förvandlats till pietet, hans tvivel till ironi, självironi och världsironi.

Alphons Daudet liknar hans tankekrets vid en ålderdomlig katedral, som tagits i anspråk för världsligt bruk. Och om sig själv säger han att han är en man i sin tanke, en kvinna i sin känsla och ett barn i sin handling. Men just i denna heliga treenighet ligger tjusningen av Renans verk och personlighet.

Hade Renan levat under antiken hade han tvivelsutan varit sofist, detta ord taget i en helt annan än den vulgära bemärkelse, som de flesta människor inlägga däri. I en sval pelargång med starkt solljus och blå himmel utanför skulle han ha undervisat sina lärjungar om alla värdens relativitet, om sinnenas bedrägerier, om människan såsom alla varelsers mått och om det gudomliga, såsom blott en höjdprojektion av människans högsta ideal i tanke, känsla och gärning. Hade Renan levat under humanismens guldålder hade vi träffat honom i halsbräm och sammetsluva i Erasmus' studerkammare. Och den gamle och den unge Erasmus hade samtalat med varandra om

heliga texter och oheliga textförfalskningar, om det fina och ljudlösa leende som kommer större verkningar åstad, än reformatoriskt buller, trätor och bildstormeri, om faran av att snärja sig själv i ett system, om nödvändigheten att bevara sin andliga rörelsefrihet och icke engagera sig för djupt i de positioner, från vilka dagens slagskämpar beskjuta varandra, och dialogen hade mynnat ut i en diskussion om Hymettos' honung och Ättikas salt och om den egendomliga blandning av pietet och ironi som är visdomens fullbordan. Mien i 1700-talets filosofsalong på Voltaires Ferney hade Rer näns ömma hjärta säkert mer än en gång känt sig stunget. Voltaires ironi har ett tonfall av hån, som är Renan främmande. Renans ironi däremot är alltid präglad av det milda överseende, som är den andligt överlägsnes frikostiga och ridderliga skänk.

För rektangulära intelligenser och lidelsefulla partigängare ligger det nära till hands att betrakta Renans tänkande som begreppsakrobatik, dubbelspel och nihilism, en estetiskt-filosofisk lek med tankar och tankemotsatser. Metafysikens och moralens murarbasar skola aldrig förstå det luftiga mönstret i denna tankebyggnad, över vars krön solstrålar leka och skuggor spela och alla möjligheters rymd spänner sig kylig, blå och fri. För dem är och förblir Renan dilettanten, som icke är i stånd att ge ett ärligt svar på framställdabedjaren pä akropolis

frågor, utan blåser ut världsgåtorna som såpbubb-lor ut kritpipan. Beskyllningen är grov och summarisk. Renan har reducerat problemen till motsättningen mellan deterministiskt orsaksbunden världsåskådning och uppenbarelse. Men det yttersta valet blir för honom en trossak. Det är det yttersta tvivlet av alla hans tvivel. Själv väljer han Akropolis' skyddsgudinna Athene med den strålande molnfria pannan, som viskar visdom i atenarens öra, så att den föder ett småleende på hans läppar. Men han vet, att liksom det sköna trivs i många former, så trivs också det sanna och det gudomliga i många former. Gudar, liksom människor, komma och försvinna .Allt här nere är blott symbol och dröm. Men det som skapat dessa symboler och drömmar är den underbara och levande drivkraften i allt som är upphöjt.

Renan har lärt de läraktiga inom sin samtid att man kan tvivla utan att häda, att man kan bekämpa själatvånget utan att behöva såra och förolämpa dem, för vilka detta tvång är skyddskyllret kring heliga värden och känslor, och att man kan stå fri mot alla positiva religioner och metafysiska system utan att dränera till torka de källsprång av religiös känsla och metafysisk drift, som hålla livet friskt. Renan har givit de lärjungar, som förstått honom, en lektion i tankefrihet, pietet och tolerans på samma gång. Skrien från ömse sidor ha givit Renan rätt. Då Brandes befann sig på den radikala bildstorm ar stigen förebrådde han Re-20

nan sentimentalitet, och särskilt nagelfares den djupa andakten inför Jesu liv. M;en Renans sentimentalitet var blott frånvaron av brutalitet och grov fritänkarjargong. Samtidigt kan man icke utan att le erinra sig prästernas anskri mot denna gudr lösa bok, där varje rad andas kritik och vördnad. Träffande säger Gustave Lanson om Renan: »Han har radikalt nedbrutit vad redan Voltaire skakat i sina grundvalar, men han har också radikalt nedbrutit l'esprit Voltairien». Det salomoniska i denna dom är svårt att bestrida.

Det är verkligen en bister ödets ironi, att detta jubileum, som framkallar tanken på andens finaste, mest slipade

och ömtåliga vapen, skall sammanfalla med dagens brutala nationalistiska politik. Renan, som år 1870 levde innanför murarna av det belägrade och utsvultna Paris och greps av förakt mot den martialiska järnhälens gåpåartramp, skulle inför de ombytta rollerna ha fått ett ytterligare belägg för det kardinaltvivel, som han en gång formulerade som »tron att ont och gott, njutning och smärta, skönt och fult, förnuft och galenskap förvandlas genom varandra och övergå i varandra genom nyanser lika omärkliga som skiftningarna på en duvas hals». Den som skriver dessa rader blev en gång tagen för huvudet med anledning av ett yttrande om »avgrunden mellan människan Goethe och generalen Ludendorff». leke för att släta över, återkalla och frambära något försoningsoffer, utan för att hävdabedjåren på akropolis 1$

samma principsynpunkt i skiftande fall skulle man kunna säga: Vilken avgrund mellan människan Renan och generalen Foch. Ty Renans bön på Akropolis rimmar sig ganska illa med stundens franska militärpolitik.

1923.Bönen på Akropolis.

De hundra år som förflutit sedan Ernest Renans födelse och de trettio år, som skilja hans död från dagens liv ha varit omvälvande nog. Den generation, som sedan dess hunnit växa upp, står kanske främmande både för hans pietet och hans ironi. Och dock är avlägsnandet från denna sinnesr stämning knappast ett framsteg. Pieteten binder oss på ett särskilt sätt vid släktets liv och strävan, sådana de blivit bevarade i tradition och historia, konst och religion. Ironien befriar oss från tyngden av släktets tryck och räddar vår personliga oavhängighet. Detta var den mänskliga kvintessensen av Renans förkunnelse. Och denna förkunnelse har sällan tagit sig ett ädlare uttryck än i hans Bön på Akropolis, detta dokument, som Anatole France en gång betecknade som den yppersta manifestationen av klassisk espri i senare tid. Inga »litterära kapell», resta av modernistiska svärmandar, kunna förliknas vid denna marmorkulle av skönhet och förnuft. Då Renan redigerade sina Barndoms- och ungdomsminnen — han var då redan en åldrad man på sextio år — återfann han den lilla lapp, på vilken han nedkastat sina tankar inför den fulländade skönheten på Akropolis. Och fast denbönen på akropolis

23

egentligen icke hörde hemma i dessa minnens miljö, stack han in den där såsom ett uttryck för ett långt livs tänkande och erfarenhet.

Den 13 januari 1865 anlände Renan från Tripolis till Athen. Intet av hans tidigare reseintryck överträffade detta. Visserligen hade orient-resan under åren 1860—61 lämnat de djupaste spår efter sig i hans produktion. Beröringen med Nya testamentets värld och särskilt vandringarna i nejden av Genesaret hade hos Renan utlöst poetiska sinnesstämningar av inspirerande art. Inom; kritikern hade en diktare uppenbarat sig. Och de åtta saligheternas berg tecknar sig i hans skildring av Jesu liv i en obeskrivlig luftton av helig idyll. Men Akropolisupplevelsen blev ännu mäktigare. Tre dagar efter ankomsten till de olympiska gudarnas stad skriver han ett brev till sin vän Berthelot i Paris. Det är mycket kort, men han hinner dock utgjuta sig. »Mitt intryck överträffar långt min föreställning. Detta är det absoluta. Detta är fulländningen. Mien det är samtidigt skönhet och behag, en charm, obegränsad, djup, beledsagad av ljuv och stark vällust.»

I sex veckor stannade Renan i Athen. Ett senare brev till Berthelot, daterat den 19 mars, innehåller omdömen, som snarare tyda på förstärkta än försvagade intryck av »denna stad utan jämförelse». Den lille lärjungen av de katolska prästr seminarierna i Issy och Saint-Sulpice bekänner »den grekiska världens ojämförliga överlägsenhet.» Hans24 torsten f o gel qvist

tanke svindlar inför Parthenons storhet. Hans skönhetskänsla kan icke dricka sig nog otörstig av Erechteions utsökta och väl avvägda former. Han utbrister: »Här finner man de verkliga stormänH nen» (les vrais hommes). Och han beklagar, att fransmännen egentligen aldrig kommit utöver och förbi Rom.

Renan har för övrigt i sina Barndoms- och ungdomsminnen preciserat halten och behållningen av Akropolisupplevelsen i det parti, som utgör introduktionen till bönen. »Det överraskande», säger han här, »är att denna skönhet ingenting annat är än fulländad redbarhet, förnuft och respekt för det gudomliga. Intet av dessa ögonbedrägerier som särskilt i våra kyrkor utgöra ett beständigt försök att vilseleda gudolmen beträffande värdet

av det hembjudna offret! Detta allvar, denna raka rättrådighet komma mig att rodna över mig själv, som mer än en gång offrat åt ett mindre ideal». Det var denna sköna redbarhet i konstnärlig framställning, som Renan uppställde som mönster och ideal för sin egen vetenskap. Den lätta skepsis, som därvid svävar över hans framställning, har av många stämplats som frivolitet. Men denna frivolitet är för det mesta endast frigjordhet från tung och klumpig dogm. Den innersta livsnerven i Renans forskning är just hans relativitetssinne. Pietet utan bigotteri, förståelse utan försvurenhet är denne mans signatur och till och med Akropolisupplevelsen, hans livs skönaste, ikläder sig relativitetens och förgäng-bönen på akropolis 25

lighetens skrud. Han hade en mans skepsis och en kvinnas ömhet.

Då Renans Bön på Akropolis mig veterligt hittills aldrig varit publicerad på svenska — den är utesluten ur fröken Valborg Hedbergs översättning av Barndomsr och ungdomsminnena — har jag varit förmäten nog att här våga en tolkning:

Bön som jag bad på Akropolis, då jag nått fram till förståelse av den fullkomliga skönheten.

O Skönhet, enkel, ädel och sann: Gudinna, vars kult betecknar förnuft och visdom, du, vars tempel är en evighetslektion i allvar och samvete, sent omsider har jag nått dina mysteriers tröskel. En hekatomb av skrupler frambär jag till ditt altare. I det gränslösa har jag måst söka för att finna dig. Den hemlighet, i vilken du invigde atenaren och som föddes och blev klarhet i leendet på hans läppar, den har jag måst tillkämpa mig med ansträngd reflexion och köpa med allvarlig möda.

Blåögda gudinna! Jag är född av barbarföräldrai; i ett land, som de goda och dygdiga kimmerierna1* bebo, vid en dyster havskust, sönderssliten av klippor, piskad av ständiga oväder. Sällan ser

* Siffrorna hänföra sig till förklarande noter, som meddelas efter översättningen.26

man där en stråle sol. Havsmossa, alger och färgrika snäckor äro de blommor, som plockas i ödslig vik. Färglösa glida molnen fram och glädjen själv är en smula tungsint. Men kyliga vattussprång utgå från den hårda klippan och flickornas unga ögon likna dessa gröna källor, i vilkas djup himlen speglar sig över en botten av böljande gräs.

Mina fäder, så långt man kan följa deras ättai<-tal, vigde sitt liv åt fjärran sjöfärder genom far^ vatten, som voro dina argonauter okända. I späda år lyssnade jag till polarfararnas sånger och vaggades till sömns vid minnet av drivande is, mjölkvita* dimhav och fågelöar, vilkas vingade bebyggare sjöngo sin kort tillmätta tid och flyktade i flockar, förmörkande himlens luft.

Präster av en främmande religion, vars härkomst är att söka bland de syrier i Palestina:, drogo försorg om min fostran. Dessa präster voro visa och heliga. De lärde mig långa historier om Kronos, som skapat världen, och om hans son, som enligt deras utsago fullbordat en jordevandring.2 Deras tempel likna skogar och äro tre gånger högre än ditt, o Eurythmia. Men dessa helgedomars materia är förgänglig och de falla i ruiner efter fem-, sexhundra år, alster som de äro av barbarers fantasi och en tro, som inbillar sig, att man kan skapa något bestående gott utan att följa de regler, du inspirerat dina trogna, o Förnuft. Dock fann jag behag i dessa tempel, ty under deras valv mötte jag Gud och jag hade dåbönen på akropolis

ännu inte studerat din gudomliga konst. Ännu leva i min hågkomst de hymner man där sjöng: »Havets stjärna, hälsad var» — »Drottning över dem som sucka uti denna tåredal» eller också: »Rosa mystica», »Höga torn av elfenben», »Gyllne stad», »Ljus av ljus, o morgonstjärna». Ack, gudinna, mitt hjärta flödar över, då jag återkallar dessa sånger i mitt minne och jag är nära att bli avfälling. Förlåt mig denna barnslighet, ägnad att väcka löje. Du kan inte föreställa dig, vilken skönhet dessa barbarer och mager inlagt i sin poesi och vad det kostar på en man

som mig att följa det nakna förnuftets bud.

Om du blott visste, hur svårt det sedan blivit att tjäna dig. Allt som adlar livet är borta. Skyterna3 ha erövrat världen. Det finns ej mer en republik av fria män. Det finns blott kungar och majestäter, ättlingar av ett trögt blod, åt vilka du skulle småle. Tungfotade hyperboréer3 kalla dina tjänares strävan lättfärdighet. En fruktansvärd pambeoti,4 en bindande slöja, ett töcken av dumhet ligger över världen som ett lock av bly och man är nära att kvävas. Hur måste icke till och med de, som älska dig, väcka ditt medlidande! Du minns väl den där mannen från Kaledonien,5 som för ett femtiotal år sedan flisade sönder ditt tempel med hammarslag för att bortföra det till Thule. Så göra de alla. Jag skrev en gång, o Theonoë, i överensstämmelse med grundsatser, som du älskar, en skildring av den unge guds liv, som jag tjänade28

i min barndom. Man behandlade mig som evheme-rist och gudaskändare.6 Man skrev och frågade mig, vilket mål jag egentligen föresatt mig. Ty dessa människor skatta blott vad som bär frukt och kan omsättas i värden på deras växelmånglares bord. Himmel, varför skildrar man då gudarnas liv, om inte för att väcka kärlek till det gudomliga, som bodde i dem,, och för att visa att detta gudomliga ännu lever och evigt skall leva i djupet av mänsklighetens hjärta!

Du erinrar dig väl en dag — det var i arkonten Dionysodoros' tid — då en liten ful jude,7 en man, som talade grekiska på syrisk rotvälska, genomströvade ditt tempels förgårdar utan att förstå din hemlighet, läste dina inskriptioner utan att fatta dem och trodde sig inom din mur ha funnit ett altare helgat åt den okände guden. Alltnog — denne lille jude har hemburit segern. Under tusen år har man behandlat dig, o Sanning, som avgud och beläte. Under tusen år har världen varit en öken, där blommor icke grodde och knoppades, Under denna långa tid var din stämma tyst, o Salpinx, du tankens blåsande horn. Ordningens gudinna, bild av himmelsk jämvikt, för att vinna din kärlek måste man låta behandla sig som förbrytare, och i dag, då vi efter samvetsöm strävan åter lyckats närma oss din helgedom, anklagar man oss för brott mot mänsklighetens helige ande, därför att vi sprängt de fjättrar, ur vilka Platon bröt sig fri.bönen på akropolis 29

Du aliena är ung, o Kora. Du allena är ren, o Jungfru. Du allena har hälsans gåva, o Hygiea. Du allena är segerstark, o Victoria. Städerna vaktar du, o Promachos. De dygder, som skulle hövas Mars, besitter du, o Aréa. Fred på jorden är ditt mål, o Pacifica. Lagstifterska, upphov till alla rättsinniga författningar, Democratia, du vars grundsats är, att allt gott kommer från folket och att överallt där ej ett folk existerar, som kan föda och inspirera geniet, där finns heller intet av värde, lär oss att framhämta ädel diamant ur den stora massans orenhet. Jupiters egen försyn, gudomliga arbeterska, industriens moder, idoghetens beskyddarinna, o Ergane, du som förlänar arbetaren adel och civilisation och lyfter honom till en höjd, som den lättjefulle skyten aldrig anat; Visdom, född av Zevs i en stund av självförsjunkenhet och djup andhämtning,8 du som lever och har din varelse i din fader, själ av hans själ, du som är hans följeslagerska och samvete; Zevs' egen energi, gnista som tänder och underhåller hjältens och snillets eld, fullkomna oss i spiritualismens rena anda! Den dag, då atenare och rhodier tävlade om förmånen att få betjäna dig med offer, valde du att bo hos atenarn^ som de visare. Din fader lät dock Pluto nedsväva i ett moln av guld över rhodiernas huvudstad till tack för att även de hedrat hans dotter. Rhodierna fingo rikedom, men atenarna fingo snille, det30 torsten f o gel qvist

Yïll så mycket säga som den sanna lyckan, den /eviga glädjen och hjärtats gudomliga barnslighet.

Endast genom att återvända till dig, avsvärjande barbariska böjelser, kan världen räddas. Låt oss hasta. Låt oss komma samlade. Skönare dag kunde icke tänkas än den då alla de städer som stulit skärvor ur ditt tempel — Venedig och Paris, London och Köpenhamn — gottgjorde sina snatta rier och, förebärande sin ursäkt i helgade teoriers form, återbördade de spillrade brottstycken, som råkat i deras ägo, sägande: »Förlåt oss, gudinna! Vad som skett har skett för att rädda dina arvedelar undan nattens onda makter.» Och för att sona den ärelöse Lysanders brott9 skulle åe återuppbygga dina murar vid flöjtens ton. Därefter skulle de bege sig till Sparta för att förbanna den mark, där mörka villfarelsers härskarinna byggt och bott, och håna henne, för att hon icke mer är.

Ståndaktig i din tro skall jag motstå mina för-därvbringande rådgiverskor : min skepticism, som kommer mig att tvivla på folket, min andes oro, som, just då sanningen är funnen, åter driver mig ut på sökandets vägar, och min fantasi, som, änskönt förnuftet talat, hindrar mig från att förbliva stilla och njuta själens ro. O Archegete, mönsterbild som snillet förkroppsligar i sina mästerverk, hellre vill jag vara den siste i din boning än den förste annorstädes. Ja, jag skall klamra mig fast vid ditt tempels pelarfot. Ali tukt och ordning vill jag glömma utom din. Som stylit10 skall jagbönen på akropolis 31

leva på dina kolonner och bygga min cell på din arkitrav. Än mer och värre — fanatiker och partiman skall jag bliva för din skull, om jag blott kan. Inga andra gudar skall jag hava för dig. Ditt tungomål vill jag lära och avvänja mig från allt annat. Mot allt, som icke rör dig eller angår din sak, vill jag bli orättvis. Den minste och siste av dina söner skall jag tjäna. Ända till smicker skall jag prisa de nutida bebyggarna av den jord du skänkte åt Erechteus.11 Till och med deras fel skall jag söka lära mig älska. Och jag vill intala mig, o Hippia, att de stamma i rakt nedstigande led från de riddersmän, som fira sin eviga ryttarfest på din marmorfris,12 Jag skall slita bort varje fiber, som ej är förnuft och ren konst. Jag skall upphöra att älska mina sjukdomar och att finna behag i min egen feberyrsel. Stöd min fasta föresats, o Välgörarinna. Hjälp mig du, som frälsa kan !

Och dock, när det kommer till verket, vilka svårigheter anar och förutser jag inte! Hur många tankevanor att ändra! Hur många ljuva minnen att bortslita ur hjärtat! Jag skall försöka, men jag är inte säker på mig själv. Sent lärde jag känna dig, fulländade skönhet. Återfall och svaga ögonblick har jag att vänta. En filosofi, som tvivelsutan är förvänd, har kommit mig på den tron, att gott och ont, njutning och smärta, skönt och fult, förnuft och dårskap förändras och förvandlas, gå över och i varandra i nyanser lika omärkliga som färgskiftningarna på duvans hals.32 torsten f o gel qvist

Intet älska, intet hata, ingen känsla som är obetingad och utan reservation blir i så fall den sanna visheten. Om ett enda samhälle, genom en enda filosofi och en enda religion hade besuttit den absoluta sanningen, så skulle detta samhälle med sin filosofi och religion ha besegrat alla andra och ensamt leva den dag som är. Alla som intill denna dag trott sig ha rätt, ha dock bedragit sig. Då man ser detta så klart, hur skulle man då utan dåraktig självförhävelse kunnat tro, att framtiden skall döma oss annorlunda, än vi döma det förflutna? Där ser du den hädelse, som min djupt fördärvade intelligens ingivit mig. En litteratur, som i likhet med din vore alltigenom frisk och sund, skulle i våra dagar blott framkalla leda.

Du finner mig naiv? Du 1er åt mitt tal om ledan?> Gärna det. Vi äro korrumperade och för denna sjukdom finns ingen bot. Jag skulle kunna gå ännu ett steg längre, o gudinna av den rätta tron, och yppa för dig den innersta och djupaste orsaken till mitt hjärtas fördärv. Förnuft och omdöme äro icke nog. Det finns också poesi i Strymons isbelupna älv och trakernas druckenhet.13 Det skall komma sekel, då dina lärjungar betraktas som tråkighetens apostlar. Världen är vida större än du tror. Hade du sett nordpolens snö och austral-himlens stjärnmysterier, så skulle det aldrig störda, alltid klara lugnet på din panna, o gudinna, skymmas av ett orosmoln och ditt huvud, större än nu, skulle rymma och omspänna skiftande slagbönen på akropolis 33

av skönhet. Du är sanning, renhet, fullkomning. Din marmor har ej fläck. Mien Hagia Sophias tempel i Bysanz gör också ett gudomligt intryck med sitt murtegel och sina gipsornament, en bild som det är av himlens välvda kupa. Dock skall det falla i grus och spillror. Och vore din celia blott tillräckligt stor att rymma en folkmassa, skulle även den störta sönder och samman.

En ändlös flod av glömska för oss bort mot ett bråddjup utan namn. O avgrund, du allena är Gud. De tårar folken gjutit, ensamt och gemensamt, sannerligen förstår man icke deras bitterhet. De drömmar världens vise drömt, förvisso omsluta de alla ett grand av sanning. Allt här nere är blott symbol och dröm. Gudarna komma och gå, födas och försvinna som människors barn och det skulle icke vara gott, om de vore eviga och oförgängliga. Den tro man hyst får aldrig bli en boja. Man är sin tacksamhetsskuld kvitt, då man i omsorg och vördnad lindat den i den svepning, i vars purpur de döda gudarna sova.

NOTER.

Som en del av de uttryck och anspelningar, som förekomma i detta dokument, tarva en närmare förklaring, meddelas här nedan en kortare kommentar. Siffrorna motsvaras av siffror i texten. Detta gäller dock icke de många namn som Renan attribuerar Athene, vilka behandlas tillsammans i en gemensam första not.

Athene, visdomsgudinnan, Parthenons och Erechteions speciella tempelgudomlighet, till vilken Renan ställer sin bön, apostroferas av honom med en hel del av de tillnamn och attribut, under vilka hon förekommer i den grekiska litteraturen. En del av dessa namn återgå på särskilda gudomligheter, utbrutna ur eller senare sammanfallna med Athenefiguren.

Theonoë betyder gudomligt förnuft eller Guds eget förnuft. I dialogen Kratylos låter Platon Sokrates hålla en liten föreläsning för Hermogenes om gudanamn och han utreder därvid även namnet Theonoë såsom syftande antingen på, att Athene, den ur Zevs' huvud sprungna, är Guds egen tanke eller att hon tänker gudomliga tankar, varför diktarna med Homeros i spetsen åt henne framför någon annan givit detta namn.

Salpinx betyder krigstrumpet, men begagnas även om personer. Så återfinner man i den grekiska litteraturen uttrycket "Athene salpinx", vilket står i samband med, att Athene betraktades som krigstrumpetens upp finner ska.

Kora, eller vanligare Kore, betyder mö, ung flicka, med särskilt framhållande av den kyska jungfruligheten. Som egennamn brukades det vanligen om Demeters, den moderliga sädesgudinnans dotter, som av Hades bortrövades till underjorden. Men det tilldelades även andra jungfruliga gudomligheter, och Euripides talar på ett ställe i sina tragedier om Kora Pallas.

Hygiea betyder sundhet, även läkemedel, men begagnas såsom egennamn dels om läkedomsguden Asklepios' dotter, dels om Athene, som i egenskap av den klara luftens gudinna även ansågs som hälsans. At Hygiea ägnades sista bägaren vid festmåltiden.

Victoria betyder som bekant seger, men är ett latinskt ord och det förefaller egendomligt, att Renan här icke använt den grekiska formen Nike, namnet på den atenien-siska segergudinnan.

Promachos betyder förkämpe, försvarare, avvärj are,bönen på akropolis

och uttrycket Athene promachos var mycket vanligt på det attiska folkets och atenarnas spjutbeväpnade skyddsgudinna.

Area betyder krigisk, tapper och är bildat efter Ares (Mars), krigsguden. Även Athene var i likhet med Mars en krigsgudomlighet, men hon representerar i förhållande till honom det förnuftiga kulturbevarande kriget i motsats mot det vilda, förödande, oordnade och meningslösa och det är därför Renan säger, att hon äger de dygder Mars kunde behöva. Det är därför heller ingen motsägelse, då atenarna i sin skyddsgudinna även sågo en fredens gudinna, en föreställning åt vilken Renan givit uttryck genom den latinska benämningen Pacifica.

Ergane betyder arbeterska och syftar på Athene som konstflitens, speciellt den kvinnliga handaslöjdens skydds-patronessa. Athene ergane hade som symbol sländan, hon har enligt Iliaden stickat sin egen berömda mantel (peplos), har lärt kvinnorna väva och spinna och utsträcker sin omsorg desslikes till allt slags konstarbete, även männens.

Archegete betyder upphov till allt, stiftare och första grund eller också härskare över stater, städer och folk, och såsom sådan betraktade ju atenarna sin skyddsgudinna.

Hippia av hippos (häst) är namn på den som står i förhållande till hästar. Då Renan talar om Parthenons ryttarfest är det naturligt, att han tilldelar Athene detta epitet, så mycket mer som själve Pindaros besjunger Athene Hippia.

Eurythmia betyder ädel rytm, välljud, takt och harmoni och för detta goda var hela Akropolis i Renans ögon en uppenbarelse.

1 Kimmerierne voro ett antikt nomadfolk, som slog sig ned på Svarta havets norra kust, där de gåvo upphov till halvön Krims namn. Bland annat kommo de i beröring med Mindre Asiens greker och omtalas också i den gre-

giska litteraturen. Då Homeros skildrar Odyssevs' färd till underjorden, sedan han lämnat den förföriska och fruktansvärda Circes ö, Aiaie, låter han honom först följa världsströmmen Okeanos och landa i Kimmeriernas dystra land, som bildar tröskeln till Hades. Därom heter det i ii :e sången av Odyssén:

Solen sänkte sig ned och vägarna höljdes av mörker, då över djupa Okeanos fram vi hunno till stranden. Här var det land och den stad, som Kimmerierfolket

bebodde ;

höljda de lågo i dimma och moln, ty aldrig däröver blickar den lysande Helios ned med sitt strålande öga, varken då uppåt han stiger på stjärnesmyckade himlen eller då neder han dalar igen ifrån himlen till jorden, utan där vilar en tryckande natt på de dödliga arma.

Odysséns sångare tänker sig tydligen kimmeriernas land beläget i väster vid oceanen, alltså vid Atlanten, och Renan har tillämpat skildringen på sin fäderneprovins Bretagne, varöver han låter "det kimmeriska mörkret" vila. Det är sin religiöst överskuggade barndom bland präster, sjömän och fiskare i den lilla staden Tréguier, som Renan här beskriver. Anmärkas kan, att det är från ungefär samma miljö, som Pierre Loti fått uppslaget till sin kända roman "Islandsfiskare".

2 För att tilltala Athene på hennes eget språk begagnar Renan uttrycket Kronos om Israels Gud och Jesu fader.

3. Med skyter och hyperhoréer har Renan karakteriserat de folkslag, som i och med de germanska folkvandringarna togo ledningen av Europas öden och han har ironiserat över den ständigt mot de romanska folken framställda beskyllningen för lättsinne, en beskyllning som särskilt utmärkt tysk propaganda. Det är intressant att i detta fall göra en jämförelse mellan Renans synpunkter och de synpunkter, som framställts av Ferrero i hans "Le génie latin".

4 Beoterna, Mellangreklands befolkning, åtnjöt i Athen ett stadgat vanrykte för råa seder och brist på andliga intressen. Pamboiotia benämndes en offerfest, anordnad för samtliga beoter. Renan har valt detta namn för att finna ett enhetligt uttryck för lägre kultur.

5 Kaledonien var romarnas benämning på Skottland, er-kannerligen höglandet norr om Clyde- och Forthvikarna. Invånarna voro av keltisk stam. Den kaledonier Renan åsyftar är den ryktbare skotske lorden Elgin, vilken såsom engelsk ambassadör i Grekland år 1801 lät bortföra en stor del av Parthenons och Erechteions skulpturer till England, där man i British Museum har en dyrbar kollektion från Akropolis, kallad "Elgin marbles".

6 Stället syftar på Renans berömda religionshistoriska verk Jesu liv, som utkom år 1863 efter hans resa till Orienten 1860—61 och väckte en storm av rättrogen förbittring. Evhemerister kallades en antik religionsfilosofisk skola, som i gudarna blott såg uppenbarelseformer av mänskliga ideal, apoteoserade övermänniskor och hjältar.

7 Den lille fule juden är aposteln Paulus och stället syftar på Apostlagärningarna, kap. 17, där Pauli resa till och uppträdande i Athen närmare skildras. Renan har i sitt arbete Saint Paul, som utkom fyra år efter den grekiska resan, ytterligare utvecklat sina synpunkter på denna episod. Det fanns i Athen, särskilt i hamnförstaden Phaleron, där Paulus förmodligen landsteg, en hel mängd anonyma altaren, uppresta "åt okända gudar" (agnostois teois) eller "åt en okänd gud" (agnostoi teoi). Atenarna voro, såsom Renan påvisar, i högsta grad religiöst skrupulösa. De fruktade att utan sin egen vetskap såra någon gud, vars namn de glömt, eller negligera någon mäktig gud, om vilken de icke hade närmare bekantskap. Därför uppställde de dessa anonyma altaren för

att lugna sitt religiösa samvete och skaffa sig fördelen av okända makters beskydd (förmodligen väl också för att ge sjöfarande främlingar tillfälle att förrätta sin andakt).-Men38

Paulus vantolkar dessa inskriptioner såsom syftande på en bestämd gud, "den okände guden" och naturligtvis kunde det då ej bli fråga om någon annan än Israels och Jesu Gud. Renan har i sin Paulusmonografi givit ett upprört och gripet uttryck åt denna scen — Paulus inför Athens tempel, gudstoder och altaren. Det är för Renan en lägre, men segerrik idévärld, som här möter en högre till undergång dömd, och han skriver: "Han såg de enda fulländade ting som någonsin existerat och skola existera, Pro-pyléerna, detta mästerverk av konstnärlig själsadel, Parthenon, som med sin storhet krossar varje annan, Nikes tempel, värdigt de segrar, åt vilkas minne det helgats, Erech-

teion i dess fina och förnäma rikedom---han såg

detta allt och — skakades icke i sin tro, darrade icke i sin själ. De fördomar, som den bildhatande och för plastisk skönhet okänslige juden hyser, förblindade honom. Han fattade dessa ojämförliga symboler och bilder som av-gudabeläten. Han förbittrades i sin själ, skriver hans biograf, då han såg staden uppfylld av avgudabilder. Ni sköna och kyska bilder, ni sanna gudar och gudinnor, darren! Här står den man, som skall lyfta sin hammare mot er. Det ödesdigra ordet har blivit uttalat: I ären beläten. Den lille fule judens villfarelse skall bli er dödsdom." Bättre har Renan aldrig uttryckt sin syn på religioner och religionsformer än i detta utbrott, jämfört med bönen på Akropolis. Det är icke den mytomspunne och dogmvävde personen, icke stenen och marmorn som mänskligheten djupast tillbeder i sina gudar, gudaläror och gudabilder, utan den namnlösa och okroppsliga fullkomlighet, som är hennes egen högsta längtan och för vilken allt detta andra blott tjänar som symbol. Detta är för Renan religionen, mot vilken alla de så kallade positiva religionerna förblekna.

Renan har blivit beskylld för att ha karikerat Pauli yttre person, då han kallar honom liten och ful. Men han har i ett brev till ledamoten av Franska Akademien, mon-bönen på akropolis

sieur Mézières, daterat den 5 april 1879, både fritagit sig från beskyllningen att vilja nedsätta och framställt de fakta på vilka porträttet stöder sig. Det stöder sig dels på Pauli egna utsagor om sin kroppsliga svaghet i Korintierbreven, dels på aktstycket "Paulus och Tecla", skrivet i andra århundradet av en Paulusbeundrande präst från Mindre Asien, vilken omnämnes av kyrkofadern Tertullia-nus, dels på den under Julianus avfällingens tid författade antikristna nidskriften Philopatris, dels ock på två kristna historieskrivare från Bysanz, Nikephoros och Johannes Malalas, alltsammans utvisande en fast tradition både bland kristna apologeter och hedniska angripare.

8 Stället syftar på Athenes födelse ur Zevs' huvud.

9 Lysander, Spartas store fältherre under det peloponnesiska kriget, intog efter en hungerbelägring Athen år 404 f. Kr. och lät nedriva "de långa murarna". Därmed var Athens hegemoni i Grekland bruten.

10 Stylit — person, som förrättade bot och andakt på en pelare, pelarhelgon.

11 Erechteus var enligt sagan Athens urkonung. Enligt Iliaden fostrade Athene honom som sin egen son och gav honom ett rum i sitt eget heliga tempel, Erechteion, där han dyrkades tillsammans med sin fostermor. I den del av Iliaden som kallas Skeppskatalogen återfinnas följande rader :

Konung Erechteus' folk, den en gång Zevsdottern Athene fostrade själv som sitt barn — men han föddes av bördiga

jorden —

och i Athen gav ett rum i sitt eget heliga tempel, där han blir dyrkad ännu av atenarnas ynglingaskaror under de välvande år med offer av tjurar och gumsar.

12 Syftar på Parthenonfrisen.

13 Strymon, nuvarande floden Karasu i Balkan, rinner40

upp i Bulgarien och utfaller i Egeiska havet. Den flöt genom det land, som forntidens greker kallade Trakien och som enligt deras mening var utmärkt för vildhet, brutalitet och råa seder. Bland trakerna hade bland annat Dionysos-kulten vunnit stor utbredning.

1923."Renanismen* och krisen i Renans liv.

Någon tid efter Ernest Renans död döptes en fransk pansarkryssare med hans namn. Historien förmäler icke, om detta skedde för att förhärliga författaren till Le Prêtre de Nemi, denne pacifist, som halvt motvilligt nödgas medgiva krigets ofrånkomlighet. Emellertid hör sammanställningen av pansarkryssaren med tänkesättet Renan till de skämt, som den gudomlige »korföraren», för att begagna ett uttryck av Renan, tillställer för att roa sig själv och en förstående jordisk publik. Hade det gällt att välja bland marinfartygen, hade man bland jagare och undervattensbåtar möjligen kunnat finna lämpligare symbol för ett tänkesätt, vars flyktighet och gäckande manövreringskonst blivit halv legend. Ty vad man i allmänhet förebrått Renan det är väl snarast, att han icke var någon pansarkryssare.

Det är en honnett ambition hos den allmänna opinionen att få veta, var den har sina ledare och läromästare. Renan var i det fallet en smula moqueur, för att använda det franska uttrycket för saken. Man tog honom aldrig, där man släppte42

honom. Och på Pilati fråga svarade han ofta med Fröding, att »det som är sanning i Berlin och Jena är bara dåligt skämt i Heidelberg». Det var ju icke det man ville veta. Ty för de flesta människor är den äskade sanningen ungefär detsamma som ett besked om, vilken väg till Rom som är kortast och billigast och när tåget går. Uppträder det nu en man, som i stället för att lämna detta besked företer en karta och en tidtabell, kanske till på köpet två, sinsemellan differenta, så rubbar detta ofelbart hans auktoritet Människorna hysa en ingrodd motvilja mot alla alternativ. Alternativet förutsätter ett val, valet ett omdöme, omdömet ett besvär och möjligheten av ett misstag. Skulle till på köpet det rådfrågade oraklet uttrycka sig i raljanta ordalag, så är måttet rågat. Den »naturliga» människan hyser en ännu avgjordare motvilja mot ironien. Ironien gör världen osäker och släpper in ett fientligt element i tillvaron. Och den betraktas därför alltid, särskilt av kälkborgaren, som en personlig förolämpning. Ironikern får förr eller senare alltid veta, att han är en taskspelare, som uppträder på ett olämpligt sätt.

Det har också varit Ernest Renans öde att framkalla den förbittring, som ett så beskaffat temperament alltid väcker till liv. Och i stället för att gjuta olja på vågorna hade denne i grund och botten så försynte och konciliante tänkare en inrotad benägenhet att hälla oljan i elden. Han fann ett ständigt nöje i att med de små medel, som"re'nanismen" och krisen i renans liv 43

ironien brukar, framkalla de stora verkningar, som harmen alstrar, och att under ett minspel av småleende filosofiskt lugn studera dessa verkningar. Inbjöd man honom till tvekamp, förstack han sig med ett bon mot. Renan hade en medfödd motvilja för polemik.. Angrep man honom, svarade han med tystnad. Renans krigskonst var textkritikerns, som diskuterar konjekturer. En sådan läggning som Renans är icke oblandat sympatisk. Där finns nog en anstrykning av frivolitet, en lust för undanflykt och kringgående rörelser, som icke fullt svarar mot hans verkliga andliga resurser. Men motståndarna försummade heller aldrig att som ett moraliskt lyte framställa, vad som i detta fall ytterst var ett uttryck för Renans naturbestämda temperament. Kan man tänka sig en mindre intelligent förebråelse än den, som den intelligente Brunetière riktar mot Renan — att han aldrig älskat sanningen på Pascals eller Bossuets eller Taines vis. En av Renans apologeter, Remy de Gourmont, har i sina Promenades littéraires, givit det enda psykologiskt riktiga svaret på denna psykologiskt stupida anmärkning: »Renan älskade liksom Pascal sanningen på sitt vis». Det göra vi ju alla. Den som icke är passionerad kan icke älska passionerat. Men kärleken har ju även andra utvägar i denna rika och växlande värld.

Första gången Renan på allvar möter opinionen, står han som föreläsare på katedern i Collège44

de France. Den lärde orientalisten, som på textkritikens och den historiska källforskningens väg kommit till en brytning med sin teologiska förtid, har för sina vetenskapliga förtjänsters skull utnämnts till professor. Han håller inför en fullsatt publik sin inträdesföreläsning. (Den, som önskar att på grundval av gamla och nya källor få en detaljerad framställning av denna tilldragelse liksom av Renans hela liv, hänvisas till Jean Pommiers år 1923 utgivna arbete Renan d'a-pres des documents inédits, en i bokform publicerad föreläsningsserie vid Amsterdams universitet, vilken visserligen lider dels av de doktrinära fördomarna mot Renan, dels av en viss petig och närsynt oförmåga att underordna bisakerna huvudsaken, men som i sin rikedom på fakta biografiskt sett jämte Mtary Duclaux-Darmesters betydligt spirituellare biografi, är det fullständigaste dokument Renanlitteraturen kan uppvisa.) Det är den tjuguandra februari 1862. Den för sitt avfall beryktade föreläsaren kan glädja sig åt en enorm tillströmning. Katolikerna ha infunnit sig för att demonstrera. Liberala åhörare äro också tillstädes, men icke i första hand för att applådera, utan för att observera, ty det råder bland dem en viss misstro mot en man, som genom att acceptera professorsutnämningen ställt sig i tacksamhetsskuld till förrädaren på kejsartronen. Det ligger oro i luften. Trängseln har varit så stor, att en kandelaber vid ingången bräckts

och gendarmerna ha måst bruka ett icke alldeles oblodigt våld. Föreläsaren talar över ämnet »De semitiska folkens andel i civilisationens historia». Han uppställer bland annat det spörsmålet, om man kan tala om en kristendom utan Jesus. Frågan besvaras med ett klart nej, riktat mot David Strauss och hans skola, men i detta sammanhang apostroferar Renan den kristna religionens mästare i ordalag, som utlösa den laddade stämningen. »En ojämförlig människa», säger han, »så stor att ehuruväl allt från denna plats måste bedömas ur den positiva vetenskapens synvinkel jag knappast skulle vilja motsäga dem, som, slagna av den exceptionella karaktären av hans verk, kalla honom Gud». Protester och applåder blanda sig med varandra. Vid utgången formera Renans anhängare kolonn och en spetsgård av paraplyer rör sig i riktning mot hans bostad. Och nu arranger rar historien en av dessa ironiska tillfälligheter, som Renan alltid själv hade ett så skarpt öga för. Renan har ännu icke hunnit hem. Den, som mottager fritänkarnas hyllning, är i stället hans gamla fromma mor! Var det som mor och kvinna eller som kristen hon tänkte och kände i detta ögonblick? Förmodligen som mor och kvinna. Men vem vet? Fyra dagar senare förbjuder undervisningsministeriet föreläsningarnas fortsättning. Renan har förolämpat den kristna tron. Det försvar för vetenskapens frihet, som han på sommaren samma år presterade i en broschyr, bidrog blott46

att skärpa konflikten. Att katolikerna skulle protestera mot hans påstående, att en professor vid Collège de France icke kunde »stödja de katolska dogmerna utan att såra judars och protestanters tro, som äger samma anspråk på respekt», låg i sakens natur. Mien även utanför de extrema kretsarna växte upp en ovilja mot denna vetenskap, som varken jakade eller nekade, utan hävdade att »en oberoende historiker varken äger att motsäga eller tillfredsställa teologien». Från denna tidpunkt fixerar sig också begreppet renanism och man menar därmed en arnfibisk och kamer leontisk vetenskap, som i avsaknad av ett positivt sanningsbegrepp låter de relativa sanningarna roa sig med varandra under ömsesidiga komplimanger och protester.

Året efter den illustra tilldragelsen i Collège de France utkommer det arbete, där Renan vidare utvecklar tesen om »den ojämförliga människan», Vie de Jésus, källan till hans europeiska berömmelse, ehuru förvisso icke tyngdpunkten i hans alstring. Ännu ett nådår — och kejsar Napoleon III ser sig nödsakad att villfara kejsarinnans och den rättänkande opinionens önskan och skilja Renan från hans professur. Mian kommer omedelbart med hartassen och erbjuder honom en plats vid nationalbiblioteket som bibliotekarie för manuskriptavdelningen, men han avböjer denna kompensation med de ryktbara orden till innehavaren av förlikningsuppdraget: Pecunia tua tecum sit —

behåll dina pengar för dig själv. Ännu tre år efter denna kontrovers gå vågorna höga i den franska senaten. Där

uppblossar den nittonde mars 1867 en Renandebatt, varunder en talare med hänsyftning! på den minister, som utnämnt Renan till professor, förklarar, att »i hans samvete skall alltid stanna förebråelsen för en viss utnämning, som åstadkommit stor skandal». En annan talare yttrar, att »det ej är tillåtet att här lovprisa människor, som satt samhället i brand, utbredande bland massorna ateismens och irreligiositetens läror». Och marskalk Canrobert stämplar Renan som »den hätske fienden till sina fäders religion», Det är som om man hörde en förstakammardebatt i Sverge under hädelseåtalens tid. Endast Sainte-Beuve, som då var senator, hade det moraliska modet att försvara den man, som kallat Jesus »en angenäm bedragare» (imposteur agréable).

Åren 1862—1871 försiggår enligt mitt förmenande den verkliga krisen i Renans liv. Då äger det avfall långsamt och gradvis rum, som renanisr mens vedersakare betecknat som ett förfall. Renan hade å ena sidan skaffat sig ett ständigt koppel i hälarna och å andra sidan ett inträdeskort till de vittra och eleganta salongerna i Paris, där man oberoende av alla åsikter sökte att till varje pris med sin krets införliva varje beryktad och intressant personlighet. Under en dubbel påverkan av hätskt motstånd och smickrande bifall tog hans utveckling en riktning, som den kanske icke skulle48

ha fått, om han hade fortsatt att leva en lärds asketiska, tillbakadragna och isolerade liv. Hyssjningar och applåder eggade honom att prononcera sig. Den offentliga uppmärksamheten gav hans liv en förut okänd utåtriktning. Han började leva med. Hans moraliskt optimistiska världsvy mörknade, men samtidigt fann sig Renan själv allt bättre till rätta med denna världen. Och tonen i de nya kretsar, som upptogo honom som en av sina egna, stack betydligt av från det religiösa och icke så litet asketiska allvar, som präglat hans uppfostran, hans studier och hans första världsvyer. Han blev moraliskt tolerant och intellektuellt aggressiv, då det förut varit nästan tvärtom. Betraktar man Renan som artist och litterär personlighet, måste man säga, att han vann på detta luftombyte. I samma mån som hans värld blir brokigare, rörligare och rikare, blir hans tanke mera spelande och infallsrik och han ställer större anspråk på sin stil under trycket av den uppmärksamhet, som ägnas hans ord. Betraktar man honom åter som vetenskapsman, måste det nog sägas, att allmänhetens gunst och onåd icke blev utan men för sakligheten och följdriktigheten av hans tänkande. Omständigheterna spela in däri. Hans historiska undersökningar färgas av hans personliga upplevelser och mellanhavanden. Hans jag intager oupphörligt platsen i centrum av hans forskning och han faller ständigt för frestelsen att uppträda som charmör och polemiker. Umgänget med spiri-"re'nanismen" och krisen i renans liv 49

tuella personligheter forcerar hans egen spiritualitet och han har icke hjärta att undertrycka något av de infall, som genomblixtra hans inbillning. Men dessa infall försätta tänkaren Renan i en hel del brydsamma och oväntade situationer, som icke kunna lösas på annat sätt än genom ett bon mot, ett nytt litterärt infall eller ett mångtydigt skeptiskt leende. Det är detta de mena, som tala om renanismens dilettantism. Och särskilt har den vederhäftigaste av renanismens många vedersakare, professor Gabriel Sé ai lies, haft ett skarpt öga för denna sida av saken.

I Renans tidigare utveckling fram till fyrtio-årsåldern och det stora rabaldret vid Collège de France märktes ännu föga spår av den typiska renanismen. Fyra år efter Renans död (i maj 1896) publicerade M|aurice Barrés en artikel i Figaro med rubriken La Vérité sur la crise de conscience de M, Renan. Aktstycket återfinnes i en av Victor Giraud år 1922 publicerad kollektion Barrèsartiklar T a i n e et Renan. Den tes, författaren uppställer, är den, att Renans uppgivande av den prästerliga banan aldrig föregicks av någon religiös kris i ordets egentliga mening. Renans och andras tro, att detta beslut förestavades av religiösa skrupler, måste övergivas eller omtolkas. Det var ju först efter fyrtio års förlopp, som Renan i sina Barndoms- och ungdomsminnen beskrev det inre förloppet av denna brytning och då hade minnet dels svikit honom, dels korrumpe-4. — Fogelq vist, Typer och tänkesätt.50 torsten f o gel qvist

rats av lusten att försköna. Men det finns ett tidsdokument, som kastar en säkrare belysning över verkligheten än detta minnesdokument, nämligen Renans korrespondens med systern Henriette åren 1843—45. Läser man dessa brev utan att skruva upp synpunkten, finner man, menar Barrès, att det icke alis rör sig om ett samvetsdrama, en

inre tragedi. Renans problem är en ung gosses av folket, som vill tillfredsställa sin intellektuella hunger och ärelystnad genom att fortsätta sina studier fram till en säkrare vetenskaplig ställning, men som känner sig bunden av familjehänsyn och torftiga villkor. Hans förebild hade varit Male-branche, som blev präst för att kunna bli filosof. Men han insåg nu att vägen till detta mål ej som i forna dagar kunde gå genom kyrkan. »Alla filosofer», skriver han till sin syster, »borde födas med ett arv på tretusen francs i årlig ränta i Paris och tvåtusen i landsorten, varken mer eller mindre». Det är således ingen religiös ångest, utan den äre- och vetgiriges ängslan för framtiden, som fyller Renans unga hjärta. Denne novis är »un cérébral pur», det finns hos honom icke ett spår av verklig »esprit catholique». Och Barrès entusiasmerar sig för sin nya tes ända till den grad att han ställer den på sin spets, »Ett bröc|-stycke, en säkrad ställning och tillåtelsen att arbeta med passion», se där den hägring, som driver Renan ur den katolska kyrkans sköte. »Ingen av de känslor, som äro typiska för Renan, tillåter oss att

betrakta honom som en den där i något ögonblick av sitt intellektuella liv accepterat katolicismen». Det är naturligtvis katoliken Barrès, icke psykologen som talar. Hela Renans författarskap vittnar dock med otvetydigt språk, att han varit inpyrd med den religiösa känslomystik, som är den pietistiska katolicismens luft och anda. Atmosfären över det bigotta Bretagne kan förnimmas till och med i hans mest avancerade skrifter. Från den katolska mystik han insöp med modersmjölken stamma alla de eftergifter, som han efter sina kritiska kraftprestationer gör åt aningen och känslan, liksom i oro att ha gått för långt, att ha sårat någon from känsla eller undanryckt sig själv stödet av en metafysisk möjlighet. Renan liknade sig en gång betecknande nog vid ett klockspel. Ej heller har man rätt att betvivla den ödslighetskänsla, varav han efter egen utsago greps, då han stod utanför portarna till Saint-Sulpice. Att betrakta Renan som »cerebral pur», det är att icke ens se vad Bonnat såg, då han målade Renans gubbporträtt med de på en gång illpariga och mystiskt tunga ögonen. Emellertid finns det en sanningskärna i Barrès hypotes. Det rör sig verkligen ingen direkt livsångest i Renans omvändelse som i Pascals. Det är icke så mycket människan Renan, som bryter med den katolska kristendomen, som fast mer filologen och historikern. Man kan till och med ge den gamle åderförkalkade kritikern

de Po ntmartin, som gentemot Renan uppträder som en ren pamflettist, delvis rätt, då han karakteriserade Renans avfall så: »Han avsvär både Gamla och Nya testamentet, därför att han upptäckt, att Daniel är en apokryf från mackabéer-nas tid, därför att synoptikerna icke stämma med Johannesevangeliet och Pentateuken icke kan tillskrivas Moses». Han släpper tron på kristendomen som teologiskt system och historisk uppenbarelse, men han fasthåller tron på kristendomen som moralisk kraft. Hans avfall tillhör avgjort hjärnornas revolt och det cerebrala slaget. Och att däri låg en omedveten tanke på en framtid som vetenskapsman, är icke blott möjligt, utan troligt. Därför har man också utan tvivel överdrivit och förstorat händelsen som kris betraktad. Klarsynt are än någon annan har Emile F a g u e t i sina Essais de psychologie contemporaine skildrat vad som verkligen skedde och inte skedde i det ögonblick, som för alltid skilde Renan från fädernas kyrka.

Den verkliga, den moraliska krisen i Renans liv ägde icke rum, då han med ett klädbylte under armen begav sig till »mademoiselle Célestes hotell» för att byta ut soutanen mot en lekmans dräkt. Den unge positivisten Renan är i grund och botten samme man som den unge prästkandidaten. Han har bara bytt tro mot tro, men tron har han icke uppgivit. Den gud han hyllar uppenbarar sig icke längre på ett personligt sätt i en positiv

religion, men han uppenbarar sig som opersonlig världsande i naturlagarna, det historiska händelseförloppet, civilisationen, vetenskapen, framsteget. Renan gör sig fortfarande en idealbild av verklighet och mänsklighet. Världen är fortfarande en Civitas Dei. Enda skillnaden är den, att det är vetenskapsmännen som avlöst prästerna som Guds rikes profeter, evangelister och apostlar. Det är vetenskapsmannen, som skall sörja för själarna, som skall undervisa om vördnaden, sammanhanget och de moraliska krafternas slutliga seger. Renan tänker sig dessa vetenskapsmän, som en samling utvalda, som, rörda av Guds ande, dragit sig undan världen för att från sin fasta punkt styra världen. På deras skuldror vilar det heliga ansvaret." I deras händer skall uppfostringsväsendet och politiken läggas. Guds rikes seger är förnuftets förverkligande och sanningens realiserande. Renan tror fortfarande på Sanningen i singularis och med stor bokstav, han tror fortfarande på ordet och nådemedlen. Men

ordet är icke längre bibelordet, detta inkonsekventa, motsägelsefulla och bräckliga uttryck för subjektiv erfarenhet och illusion, utan den objektiva vetenskapens sista ord och nådemedlet är den empiriska vet-enr skapliga metoden, uppställd av naturforskaren, fullföljd av historikern. Till och med politiken skall göras till föremål för denna vetenskapliga metod. Politik är vetenskap och människokärlek i förening, tillämpade på det praktiska livets behov. Man54 torsten f o gel qvist

märker en tydlig påverkan från Saint Simon och positivisterna. Renan tänker sig en oligarki av vetenskapsmän som den rätta styrelseformen. Genom vetenskapen för folket.

Sin nya tro har Renan framlagt i sitt ungdomsarbete L'a v e n i r d e 1 a science, en jäsande brygd av rika och oklara tankar. Mien man behöver icke länge umgås med denna trosbekännelse för att, såsom Emilie Faguet på ett genialiskt sätt utvecklat det, märka, att det blott är orden, termerna, begreppsformerna som äro nya. Den gamla Renanska religiositeten har gått oförändrad in i en ny yttre existensform. Denne unge vetenskapsman är mera präst än tänkare. Han förkastar vetenskapen fattad såsom en servil tjänst åt nyttan blott. »Den vetenskap är ingenting värd, som ej kan ersätta religionen», utropar han med en troendes entusiasm. Vetenskapens uppgift liksom religionens är att ge människan en symbol för hennes tro, att ge henne nyckeln till världsgåtan och att arbeta med oändligheten som perspektiv. Vetenskapens lösning av världsgåtan är mer än en formel för att åskådliggöra krafternas verksamhet i naturen och historien, den är en lösning i sak. Den rör sig icke blott med yttre relationer, den är absolut. Och den vänder sig icke blott till det intellektuella jaget, utan till människans hela varelse. Det är således på vetenskapen som religion, som Renan kastar sitt hopp. En ny gud framträder ur den gamle gudens gipsbrustna dogm-"re'nanismen" och krisen i renans liv 55

hölje. Renans dyrkan av denne nye gud höjer sig rentav till lyrisk flykt : »O, sanning, o livets allvar. O, tingens heliga poesi, hur skulle man kunna trösta sig, om man inte kände dig? Att leva det är inte att leka med världen för att söka sitt nöje... det är att vara stjärnornas följeslagare, det är att veta, hoppas, älska, beundra, göra gott». En så vidsträckt fullmakt och anmodan att omskapa hjärtan och njurar har väl varken förr eller senare tilldelats vetenskapen. Men det bevisar blott, att hela känsloläget under denna vetenskap är religiöst.

Renans nya tro yttrade sig även som politisk optimism, det vill säga radikalism och tro på framsteget. En mera okritisk hyllning, än den som av författaren till L'avenir de la science ägnats franska revolutionen, låter sig knappast tänka. leke blott Frankrikes, utan hela mänsklighetens historia liksom börjar med år 1789. Renan instämmer med Robert Owen däri, att allt det föregående är att betrakta som »en irrationell period av människans existens», en period som man en gång i en upplyst framtid blott skall anse som »ett kuriöst företal». Franska revolutionen är mänsklighetens första försök att ta tömmarna i egen hand och tygla sig själv. Renan anslöt sig också vid 1848 års revolution till de unga revolutions* männen, dessa som ville utplåna mellantiden mellan 1789 och 1848, som en puckel på den släta utvecklingslinjen. Men just i denna punkt56 torsten f o gel qvist

fick Renans tro den första chocken. Han såg pöbeln triumfera över vetenskapsmännen, reaktionen triumfera över pöbeln. På gatans barrikader planterade det andra kejsardömet sina fanor och fälttecken. Den stora Napoleonska folkomröstningen, genom vilken ett väl inpiskat och uppagiterat folk satte den gamla kejsarkronan på den nye usurpatorns hjässa, återgav bilden av en okunnig och lättlurad allmänhet, som gått i fällan. Och Ernest Renan kände sig kränkt både i sina aristokratiska och liberala instinkter. Drömmen om de vises republik hade blottat sin karraktär av illusion och fantom,;. I sina Essais de Ml o r a 1 e et de Critique, skrivna tio år senare och publicerade 1859, är Renan färdig med revolutionen och demokratien. Han erkänner sitt optimistiska misstag. »Angående revolutionen och den samhällsform, som därur utgick, hyste jag de vanliga franska fördomarna. Jag ansåg revolutionen synonym med liberalism. Jag såg icke ännu det gift, som dolde sig i det sociala system, som, fransk espri skapade». I essaysamlingen Samtidsspörsmål (Questions contemporaines 1868) utvecklar Renan närmare vad han menat med ordet gift. Revolutionen lät blott en enda olikhet bestå, den skadligaste av alla, nämligen förmögenhetsskillnaden. Den förvandlade alla auktoriteter till pygméer utom en enda, den oformlige jätten Staten. Den skapade ett enda maktcentrum : »Paris i mitten av en intellektuell öken, provinsen». Den"renanismen" och krisen i renans liv 57

förvandlade alla levande sociala krafter till administrativ teknik och mekanik. Den förvandlade nationen till ett samhälle, där rikedom betydde allt, nobless intet, och han slutar sin kritik med den för honom typiska sammanfattningen: »Det är aldrig ostraffat som man brister i filosofi, vetenskap och religion». Där låg alltså grundorsaken. Intelligensaristokraten och moralisten Renan har ännu så sent som år 1868 icke släppt sin religiöst-vetenskapliga tro. Han har blott börjat betvivla dess attraktionsförmåga på mängden och dess tillämplighet i praktisk politik.1

Den kris, som Renan genomgick efter 1848 års revolution, var emellertid blott partiell, alldeles som den, han genomgick åren 1843—45. Den sträckte sig blott till den politiska sidan av livet. Den moraliskt-religiösa var och förblev ännu så länge oberörd. Det tänkesätt, som betecknats med termen renanism, arbetar ännu i det fördolda. Renanismen är en egendomlig legering av djup visdom och spefull lek, pietet och ironi, tro och tvivel, pessimism och optimism, frivol nyfikenhet och osjälvisk sanningstörst, moralisk känsla och cynisk indifferentism, stoicism och vällust, kvinnlig öm-

1 Den som önskar en överblick över Renans växlande politiska ståndpunkter hänvisas till Eugène Meyers av talrika och uttömmande citat sammanställda exposé La philosophie politique de Renan, publicerad med anledning av ioo-år s jubileet.58

het, barnsligt begär att förstöra och manlig resignation, ett givande och tillbakatagande, ja och nej i samma andedrag. En ung människa, som vore mäktig av detta tänkesätt, skulle förefalla slapp och depraverad, försedd med gråa hår redan i vaggan. För en åldrande man, som sett begränsningen i ali tro och strävan, människolivets motsatser och det historiska skeendets åtminstone skenbara nyckfullhet, ligger det däremot nära till hands. Ännu vid fyrtio år var Renan icke rena-nist. Pieteten dominerar ironien, tron tvivlet. Av hans naturs båda sidor behärskar fadersarvet morsarvet, bretonlynnet gascognarlynnet. Bäst märker man detta i den äldre Renans reaktion mot gallisk espri och sydländsk lätthet att taga livet. Han reagerar t. ex. mot den franska chansonen, mot Farce Pathelin, mot Bérangers kälkborgerliga epi-kureism och familjära umgänge med en släpp-hänt och förlåtande borgargud. Gud som farbror, gammal ungkarl och himmelsk värdshusvärd — den tanken är honom vämjelig. Han förebrår sin egen nation brist på sedligt allvar. Han är fången i germanernas Tiefsinn. Han har växt upp med Fichte, Herder och Hegel. Och i jämförelse med dessa allvarsögda sanningssökare förefaller honom Voltaire ytlig och vulgär. Han vill hellre vara hädare än lyssna till encyklopedisternas tunna och tarvliga deism och Bérangers dreglande luta. Då Renan lämnar förgårdarna till den tro, vid vars"renanismen" och krisen i renans liv 59

högaltare han aldrig fick lyfta hostian och de heliga kärlen, lovar han sig själv, att denna frigörelse aldrig skall mynna ut i frivolitet och moraliska eftergifter. Den Gud har vidrört med sitt skaparfinger och smort med utkorelsens olja kan aldrig finna behag i världens flärd och ävlan. Renan kände redan som troende ung Issyseminarist avsmak vid monsieur Dupanloups lätta sätt att handskas med religionens värden och grundsanningar, denna prästen-världsmannens behändiga förmåga att omsätta katolsk religiositet i klassisk poesi och mondäna levnadsregler. Den positivis-tiske vetenskapsmannen söker bibehålla sin asketism ocTi moralism. De ha mistat sin kristna motivering, men i stället fått en vetenskaplig. Är icke också en vetenskapsman något av en Herrens nazir? Har icke också han ett sanctuarium att nalkas i bikt och i bön, en bön utan dogmer? Hur skulle han samtidigt, utan att väcka tvivel på sitt uppsåts renhet, kunna tjäna Veritas och Mam-mon ?

Utrustad med ett sådant pansar av vetenskaplig dygd och stoicism gör Renan på 1860-talet sitt inträde i den stora världen, den allmänna diskussionen, de litterära cirklarna och politiken. Han stenas och bekransas, blir ett motsägelsens tecken i press och litteratur och ett orakel i salongerna. Han har förut varit en ödmjuk tjänare i den vetenskapliga sanningens helgedom, han blir nu — det går visserligen långsamt — ett slags fri-60

tänkarnas kardinalbiskop och själasörjare. Han börjar vårda sig om sin klädsel, lägga märke till sin person, och

när han uppträder vårdslöst, gör han det med en viss självupptagen behagsjuka. Estetiska böjelser hade hos honom vaknat ur sin slummer redan under den italienska resan 1849— 1850. De få nu en ny näring i umgänget med en Sainte-Beuve, en Flaubert, en Gautier, en George Sand. Middagarna på Magny bidraga att förvandla honom till intellektuell gourmet. Samme yngling, som en gång i breven till modern aldrig försummade att fråga: »Vad tycker mamma om mig?», frågar nu: »Vad tycker m an om mig?» Studiekammarens rena eller, skall man kanske säga något instängda luft fylles med allehanda stoffpartiklar utifrån, som sticka i näsan och reta aptiten på livet. Men det behövs ännu en chock för att pansaret skall brista. Och denna chock kommer med fransk-tyska kriget 1870—71 och Pariserkommunen. Kants, Goethes och Fichtes Tyskland avslöjar sig som Bismarcks Preussen. Förgäves vädjar Renan i sina beryktade, klassiska David Straussbrev till den gammaltyska andan. Förgäves besvärjer han de intellektuella att intervenera i knektarnas grymma krigslek. Förgäves tillhåller han segrarna att utnyttja segern med ädelmod och måtta. Förgäves frammanar han, som i åratal arbetat på ett samförstånd mellan Frankrike och Tyskland, som i tysk vetenskap sett sin fostrarinna till sanningssökande

och dygd och som försökt dämpa de galliska fördomarna mot germanerna, bilden av en andarnas världsrepublik ovan stridsvimlet, en federation av alla goda krafter, Europas förenta stater, som skola taga den medeltida teokratiens enhets-och fredsdrömmar i arv. Han talar för döva öron. Dessa Renans vädjanden göra kanske ett naivt intryck på nutida läsare. De gjorde det också på samtiden. Men man måste beundra deras pregnans och ädla form, deras frihet från hat, lidelse och fördom. Och man märker i dem, hur djupt rotad Renans tro på civilisationen och andens makt i grund och botten var. In i det sista söker han bevara denna tro och illusionerna om Tyskland. Edmond de Goncourt har som bekant i sin Journal bevarat interiören av en middag på restaurang Brébant under fransk-tyska kriget. Det är i det ögonblick, då de franska fanornas örnar sänkts mot jorden och segerhoppets låga börjat flämta i staken. Berthelot, kemisten, Renans ungdomsvän krossar med sitt realitetssinne och sin sanningskärlek alla de närvarandes illusioner om en lycklig utgång av händelserna. Goncourt reser sig upp från middagsbordet och ropar: »Då återstår oss ingenting annat än att uppfostra en generation för hämnden». — »Nej, nej», protesterar Renan, som också rest sig upp, röd i ansiktet, »inte hämnd, må då hellre Frankrike och fäderneslandet gå under, ty det finns över detta ett pliktens och förnuftets kungadöme». — »Nej, nej», tjuter hela bordet, »över

fosterlandet finns ingenting», och Renan vandrar med osäkra steg och fäktande armar kring bordet, citerande tänkespråk ur. den heliga skrift, Det har sitt stora intresse att läsa detta nu, såväl Renans projekt om ett nationernas förbund, som Goncourts tal om en generation, fostrad för hämnden. Profetiorna ha verkligen på ett mer eller mindre karikatyrmässigt sätt gått i fullbordan.

År 1871 utgav Renan sitt arbete Réforme intellectuelle et morale. Hans tro lever än, men den slår nu med svag puls. Han talar fortfarande om den federativa principen, han bekänner ännu sin europeism, han kan inte föreställa sig annat än att »det europeiska folket» måste böja sig inför ett tribunal i hans anda. Mien hela detta arbete andas likafullt brustna illusioner. Renan har liksom i ett slag förlorat två fosterland. Den tyska illusionen är brusten, »då det folk, vilket jag alltid för mina landsmän framställt som det mest moraliska och kultiverade, visat sig i skepnaden av soldater föga olika gångna tiders legoknektar, våldsverkare, tjuvar, fyllbultar, demoraliserade, roffande som i Waldsteins tid». Hans liberala och demokratiska illusioner, redan förut lidande av svag andhämtning, ha genom Pariserkommunen nära nog fått dödsstöten. Demokratien framstår i Calibans skepnad, »förvildad, förbittrad, förfärlig, ett hav av huvun i storm» för att tala med Snoilsky. Demokratien är omöjlig som styrelseform, ett system utan ordning, ansvar,

ledning och kunskaper. Renan rekommenderar den konstitutionella monarkien och får bevittna republikens tredje återuppståndelse. Han spår den emellertid, i strid mot den följande utvecklingen, en kort varaktighet. Men allra betänkligast är, att Renans religiösa tro på framsteget och vetenskapens civilisatoriska makt börjat vackla. Det farsartade inslaget i historien börjar framträda. Händelsekomplexet 1870—71 utlöser hos Renan alla de upplösande krafter, som redan under 1860-talet börjat sitt dolda spel i hans tankevärld och som slutligen resulterade i renanismen.

Desillusionen yttrar sig hos olika människor på högst olika, ibland rakt motsatta sätt. För ett stort antal, kanske de flesta, är desillusion liktydigt med depression. Den slagne drar sig undan världen i melonkoli och misantropi. Det händer också, att han på rent trots biter sig ännu en,i visare än förut fast i de idéer, som han sett stranda i verkligheten. Om idéerna icke stämma med fakta, »så mycket värre för fakta» för att tala med Hegel. Felet är för honom icke idéns, utan verklighetens, människornas. Så brukar det ske med den stora idealismen, som sett sina luftslott upplösta. Men desillusionen kan också ha en rakt motsatt inverkan, blott man får tid på sig att hämta sig efter den första chocken. Då Fröding såg löjet i den vandrande judens förpinade drag, var det en annan reaktion, som däri tog sig uttryck.64

I min själ har droppat ned en droppe av ett löje över livets lott. Det är någonting på tok däroppe, det är somt Vår Herre missförstått. Även han förväxlar ont och gott.

Lyckan kommer, sorgen kommer även som ett tjuvpojkstreck av något barn. Någon står och smusslar in i väven av vårt liv ett nyckfullt spunnet garn, som till helgon gör oss eller skarn.

Den sinnesstämning och syn, som talar ur dessa strofer, ligger icke så fjärran från renanismen.

Våren 1871 under Pariskommunens sista dagar författade Renan i Versailles sina Dialogues philosophiques, utgivna först fem år senare. I företalet anhåller författaren, att läsaren icke måtta ta honom alltför mycket au serieux. Skulle någon plågas av hans onda drömmar, skulle han vilja säga »som den gode kyrkoherden, som kommit sina sockenbor att gråta över en passionspredikan : Gråt inte så mycket mina barn, det är så längesedan det där hände och för övrigt är det kanske inte sant». I detta självironiska och världsironiska yttrande ligger, såsom Séailles påpekat, hela renanismen in nuce. Sanningen är ett kanske, sensmoralen ett gråt inte. Renan indelar sin bok i tre avdelningar: vissheter, möjligheter och drömmar. Vissheterna äro inskränkta till det minsta möjliga, de äro egentligen blott två: 1) ingen övernaturlig makt ingriper i världs-"renanismen" och krisen, i renans liv 6$

förloppet; 2) utvecklingen arbetar på att realisera ett dunkelt och okänt, men förmodligen meningsfullt mål. Som positivist förnekar Renan teologien — gudstron, som gammal hegelian fasthåller han vid teleologien — ändamålsenligheten. Men han gör det med ett tillskott av Schopenhauer. Naturen roar sig på vår bekostnad och lurar oss med på sina syften genom allehanda illusioner och förespeglingar. Den lurar oss till älskog, offer och bragd för ett mål, som viker undan i samma stund vi nått det. Naturens metoder äro machiavelliska. Men i stället för att protestera mot den bedrägliga världsviljan på Schopenhauers vis genom att påyrka individuell Willens-verneinung kräver Renan underkastelse under det som sker. Naturens mål måste vara gott, fast motsatsen kan förefalla sannare. Låt oss därför samarbeta med naturen, även om det måste ske genom ett uppgivande av våra egna tillfälliga ideal. Ty historien har bevisat, att alla ideal äro tillfälliga. Guds existens vederlägges dagligen av brutala och absurda fakta, men kanske skall han existera en gång, kanske skall han en gång bli universums samvete och självmedvetande, då universum själv blivit medvetet. Denna tankegång, som så ofta av renanismens vedersakare stämplats som en hädelse, är i grund och botten ingenting annat än den hedervärde Hegels. Gud realiserar sig själv i naturförloppet och når ett successivt självmedvetande i det historiska skeendet. Guds födelse 5. — F o g e l q v i s t, Typer och tänkesätt.66

sker oavbrutet genom en fortlöpande process, som upptar alla motsatser och förenar dem till ständigt högre och mer omfattande synteser. Det är bara den stora skillnaden mellan Hegel och Renan, att den förre är dogmatiker, den senare skeptiker. Renan utesluter icke möjligheten av ett misstag. Guds födelse kan även den vara en inbillning och naturens och historiens mål en illusion. Vad skall man i så fall göra? Vara beredd på allt — ad utrumque paratus — hålla god min i elakt spel. Det är det spratt vi kunna spela den som leker med oss. Huvudsaken är att inte låta dupera sig, att ta alla eventualiteter med i sitt konto, så att man i händelse av en smärtsam överraskning kan säga: Det överraskar mig inte alis, jag har räknat därmed.

Det är denna egendomliga legering av tro och misstro, förtröstan och depression, pessimism och optimism, som utmärker den sista epoken av Renans tanke- och skriftställarverksamhet. Denna re-nanism talar ur hans filosofiska dramer, ur de sista delarna av hans stora historiska arbete om kristendomens uppkomst, enkannerligen Marc-Au-rèle, ur hans barndoms- och ungdomsminnen och ur de Feuilles détachées, som han publicerade samma år han dog. »Vi äro skyldiga den Evige dygden men vi ha rätt att förbehålla oss ironien som ett personligt tillgodohavande», skriver han med den mest älskvärda fräckhet. Och han fortsätter i Feuilles détachées : »Vi sätta"renanismen" och krisen, i renans liv 6$

vår ära i ett trotsigt godkännande av plikten, men det finns nästan lika stora möjligheter för att raka motsatsen är sanning. Det kan hända, att dessa inre röster stamma från aktningsvärda illusioner, underhållna genom vanans makt, och att världen inte är något annat än ett roande feeri, som ingen gud bekymrar sig om. Vi måste arrangera oss så, att vi genom att fasthålla itvå hypoteser icke kunna sägas ha haft alldeles orätt. Vi måste lyssna till rösterna ovanifrån, men på så sätt, att om den andra hypotesen skulle vara riktig, vi ändå inte alltför mycket bedragit oss». Vad är detta annat än Hegels teleologiska evolutionslära och Kants kategoriska imperativ degraderades till skeptiskt omfattade alternativ. Världshistorien är en ändlös argumentation pro et contra. Utvecklingen består egentligen blott däri, att argumenten å ömse håll bli fylligare. Och filosofiens rätta uttrycksform är dialogformen, som ensam gör rättvisa åt de olika hypoteserna och eventualiteterna.

Har man infört relativismen på det teoretiskt filosofiska gebitet, så fordrar också konsekvensen att man inför den på det moraliska. Renan drog sig ej heller för denna konsekvens. Hans senare period betecknar ett avfall från ungdomsårens asket- och nazirmoral. Även på etikens område gäller det att inte genom ett envist fasthållande vid doktriner riskera att bli bedragen. Även där gälla de dubbla synpunkterna.

Den lärde unge heretikern, som, i det Ögon-68

blick då han lämnade den heliga kyrkan, starkare än någonsin ålade sig plikten att i sanningens tjänst försaka världen, uppmanar på gamla dagar från själva universitetskatedern ungdomen att roa sig och beklagar, att han själv under sitt korta liv icke offrat tillräckligt åt nöjet. »Roa er men arbeta också», lydde det glada budskapet. Detta också utlöste en våg av harm. Vilken dekadens! I den förtjusande minnesskriften över sin syster Henriette, fylgian på sanningens och pliktens väg, skrev Renan upprörd och hänförd över hennes offeröde: »Jag har aldrig tvivlat på realiteten av en moralisk världsordning, men jag inser nu klart, att det skulle vara döden för ali logik i detta världs-system, om sådana liv bara vore bedrägeri och illusion». Jämför detta med vad han under sin senare period skriver om kyskheten : »Senare insåg jag fåfängligheten i denna dygd som i alla andra». Den unge kommentatorn av Höga visan, »denna bok som frivoliteten så lätt kan missförstå», hade deklarerat, att han icke hörde till »dem, som betrakta kärleken som den mest upphöjda principen för mänsklig moralitet, och som inte vilja tro, att en människa kan vara stor utan att lyda passionen». Den gamle Renan har kommit på andra tankar. Han skriver L'abes se de Jouarr e, där han låter två dödsdömda revolutionsoffer, en markis och en nunna, natten före exekutionsdagen mötas i ett famntag av glömska och vällust, och han framkastar den tanken, att om världens undergång skulle annon-"re'nanismen" och krisen i renans liv 69

seras tio dagar i förväg, så skulle under denna yttersta nådetid kärleken slå ut i extas och pa-roxysm och den mot sin undergång ilande jorden skälva i en orgie av kopulation, som skulle likna mysterium och gudstjänst. Motståndaren till Etrangers gud, »grisetternas och drinkarnas gud», som hellre skulle velat göra sig skyldig till hädelse än bekänna en så usel deisrn, medger att han varit för sträng och kanske misstagit sig. Anhängaren av det germanska allvaret upptäcker bakom detta allvar den tung- och klumpfotade brutalitetens ande och uppstämmer i stället en lovsång till fransmännens lätta sinne. Och franska revolutionens motståndare, Calibans obönhörlige fiende, böjer sig av klokhets-skäl för Caliban och skriver i sina Barndoms- och ungdomsminnen om franska revolutionen följande: »Jag har fattat en smak för revolutionen, omöjlig att besegra, en smak bortom allt förnuft, som älskar denna händelse trots allt det onda jag sagt därom. Jag stryker ingenting ut, men då jag ser det raseri, med vilket utländska skriftställare söka bevisa, att franska revolutionen blott varit en skam och en galenskap och

att den åstadkommit ett faktum utan betydelse i världshistorien, så börjar jag att tro att detta kanske är det bästa vi åstadkommit, eftersom man synes vara så avundsjuk därpå».

Renanismen, om man därmed betecknar resultatet av krisen i Renans liv, införde de motsatta synpunkterna som permanent institution i Renans tänkande och skriftställeri. Denne historiker, som

försökt leva sig in i alla tidsåldrar, alla andens luftstreck och klimat, skilda folklynnen, skiftande temperament, han försöker också som filosof och moralist att leva sig in i alla ståndpunkter, alla fördomar för att få fram synpunkter och låta dem komma till sin rätt. Renans tänkande är verkligen i eminent grad ett tänkande i dialog. Och han åberopar också mycket riktigt de platonska dialogerna som sitt mönster, då man angriper honom för dubbelhet och motsägelse. Det är dock den lilla skillnaden, att Sokrates, sedan han fått med alla synpunkter i samtalet, söker länka det i en viss riktning, om inte alltid, så dock ofta, medan Renan vid slutet av resonemanget leende slår ut sin hand och liksom säger: Där ser ni, gott folk, möjligheterna äro många. Que faire? På det gamla legitima Frankrike slog varken frågan eller gesten an. Renans konservativa samtida sågo i honom en »homo duplex» och i hans tänkande en »intellektuell ångbildning, där alla viss-heter gå upp i rök». Man önskade hellre en kraf* tig hädelse än »dessa honungsformler med honung icke från bin utan från getingar» (Pontmartin). I denna anda var det som Brunetière saboterade minnesfesten i Tréguier på tioårsdagen efter Renans död med sina berömda fem brev, genom!-andade av ali den hätskhet, som en fanatiker kan känna mot en skeptiker. Och i denna anda har det yngsta Frankrike, tronens och altarets, krigets och katolicismens Frankrike, uppsagt den renanska an-

dan tro och lydnad. Vilken triumf då Renans egen dotterson, Ernest Psichari, sällade sig till dessa unga allvarsmän och martyrer, som i den gamle vise morfadern sågo »tidevarvets mest brottsliga intelligens» för att återgiva en stämma ur den franska ungdomens led. Man kan inte heller neka, att den unga generation, som på åttiotalet fylkades kring Renan som kring en mästare, genom sitt snobblitterära sätt att tolka och framställa renanismen givit lastarenom rum. Maurice Barrés' Huits jours chez monsieur Renan äro i sin försåtliga och insinuanta beundran en ren Judaskyss, en travesti på mästarens eget maner. Vad vill denne Barrès egentligen säga? Är det »käre mästare» eller »gamle skojare» han menar? Mian förstår, att Renan, lät sig angeläget vara att kungöra, att herr Barrès aldrig druckit så mycket som ett glas vatten inom hans dörr. Och minst lika road av leken kring mästaren tycks Jules Lemaitre vara. Förtjust visar han oss i katedern en gammal trollkonstnär, som med vårdslös behag-sjuka uppbygger damer och herrar ur societeten med Israels historia, skickligt blandande korten om varandra som rött och svart i samma kortlek. Förtjust läser Lemaitre Renans syndaregister. Han har i sina böcker inte bara som M|acbeth mördat sömnen — han har också tjugu gånger om dödat glädjen, handlingen, själafriden, det moraliska livets säkra trygghet. Och ändå är han glad som ett barn och lugn som en lantbrukare. Vilken bedårande levnadskonstens paradox!

Emellertid finns det något som dessa lättfärdiga vänner och hätska motståndare glömt. Renan är icke någon lärjunge till Pyrrhon från Elis. Paul Bo ur get, som hör till de få, som verkligen penetrerat Renan, ger ett förträffligt gensvar på anklagelserna i sina Essais de psychologie contemporaine. Pyrrhon drives till tvivlet genom omöjligheten att gripa och behålla en visshet. För Renan finns det snarare alltför många gripbara vissheter. Vad som hos den ene är armod, är hos den andre överflöd.. Vad som hos den ene är impotens är hos den andre fruktsamhet. Man har i ur och skur förebrått Renan, att han trots sin försäkran aldrig helt och hållet fullt älskat sanningen, bara dilet-tantmässigt odlat de små sanningarna. Men: man glömmer därvid en sak och det är, att för Renan är sanningen ingenting annat än; den stora enarna, syntesen av de många skilda synpunkterna. Han kan blott icke förmå sig att rycka ut en viss sanning ur dess relativitet och relation till andra och kalla den för universell. Det är möjligt, att människorna behöva den universella sanningens illusion. Handlings- och dådkraftiga människor äro ju ofta doktrinärer. Men Renan kan aldrig bli någon apostel vare sig för tider eller individer, som pocka på en lösen att gå fram efter. Till sådana kan han blott säga : Förivra er icke. I sin jubileumsbok Renan et nou s frågar Pierre La serre om icke de vinster, som Renanismen skördat 1

om smidighet och expansionskraft ha »en ruinerande motsvarighet i en viss kraft- och energiförlust?» Utan tvivel. Men därför skall man umgås med Renan på rätt sätt. Han är ingen sporrande eller för tro och vilja stimulerande ande. Han kan aldrig bli någon profet för handlande och heroiska tider. Men han behövs i tider av övermått, utopism, fanatism och rätthaveri som en utjämnande och tempererande kritisk princip.

Renanismens beståndande värde ligger i dess betoning av alltings relativitet och i dess hävdande av tolerans. Renanismens motståndare ha gjort allt för att likställa denna tolerans med moralisk slapphet. Vid föredragandet av den anklagelsepunkten kan man tryggt lämna ordet åt Emile Faguet, som jämte Bourget tvivelsutan är den, som kommit renanismens tankegång närmast. Faguet framhåller skillnaden mellan tolerans och tolerans. Han placerar Voltaire och Renan i ett visst motsatsförhållande till varandra, såsom typer för olika sorters tolerans. För encyklopedisterna med Voltaire i spetsen var toleransen någonting negativt. Må det irrande samvetet ha rätt att irra. Låt den fattige behålla sitt enda lilla lamm, även om det är vanskapt. Vill någon framhärda i dumhet och okunnighet, så vare det hans ensak. En viss torr och ödslig överlägsenhet fanns i denna tolerans. Den hade dock det goda med sig, att den gjorde distinktion mellan tankebrott och moraliska förseelser. Men den var ofruktsam. Re-74 torsten FOGEL QVIST

nanismen tillförde toleransen någonting fruktbart och positivt. Den sökte i varje åskådning och mening en ljusbrytningspunkt, där sanningen reflekterades. Något finns att ta vara på i allt. Varje litet begränsat liv har på ett visst stadium av sin tillvaro kontakt med det universella och eviga, varje mening har i sin prismatiska mångfald av detaljer en yta, som vänder sig mot ljuset och darrar och glimmar av dess rikedom. Slå aldrig ner, utan hör på. Renanismens tolerans är frikostighet, erkänsla, olust att kasta ut vetet med agnarna. Och detta är dock någonting annat än trasor, armod och nihilism. Det är livsvänlighet. Ur Renans krossade illusioner växte med åren, mognaden och resignationen en sådan livsvänlighet fram som murgröna och klängrosor över tempelruiner.

1923.II.

FRÄMMANDE LUFTSTRECKHumanistisk triptyk.

i.

Hur välgörande är det icke att i en värld av iorijugennet ocn lorKonstling patraiia en sann ocn enkel människa, som är den hon är, varken bättre eller sämre, och som försmår att kokettera med dygd och last. Bland världslitteraturens klassiska bekännelseböcker vet jag framför allt två som i mina ögon fylla detta lika normala som svåra mått. Det är Michel Montaignes essäer och Benvenuto Cellinis dagbok. Augustini bekännelser höra utan ali fråga

Men där finns dock en ständig biavsikt — det sedelärande, avskräckande eller uppmuntrande exemplet. Monikas förlorade son målade sitt eget ungdomsporträtt in majorem Dei gloriam och för att hjälpa unga bröder i synden in på nådens väg. Och detta uppbyggelsesyfte färgar framställningen. Vad Rousseaus bekännelser angår, så skulle vår kunskap om människohjärtat vara betydligt fattigare dem förutan. Men det kan inte hjälpas, att ärligheten i detta dokument är så uppblandad med naiv per-ïorsîen fogelqvisf

sonlig fåfänga, att man känner en ständig lust att fråga denne självkäre självplågare, om hans minne icke svikit honom i sak. Hos Cellini och Montaigne har man det intrycket, att de äro alldeles för sig själva. Det finns ingen publik, som bevittnar självprövningen. Det faller ingen predikstolsbelysning, intet rampljus över deras självporträtt. Den florentinske guldsmeden skriver vid ljuset av en liten torftig oljelampa. Det är kväll. Verktygen vila i vrån. Och mäster Benvenuto känner en obetvinglig lust att till stöd för sitt eget minne anförtro papperet sitt stormiga och arbetsfyllda livs händelser. Montaigne sitter i tornrummet på sitt gods i Périgord i ringborgen av sina kära böcker. Ett klart, men litet grått dagsljus faller genom den blyinfattade rutan. Han har ingenting att göra. Han har i den tidiga morgonen varit ute på gårdssyn och han vet att livet på godset går sin gilla gång. Det är inga lysande skördeutsikter. Men det ser tillräckligt skapligt ut för att hålla behoven skadeslösa. Vad skulle

dennej filosofiske godsägare göra med det överskott, som människor kalla rikedom, denna mullens och maskarnas slutliga arvedel, som föder så många nya bekymmer och underhåller en evig eld av begärelse och avund? Oberoende, icke rikedom, är den vises traktan. Och i den lugna sinnesstämningen av detta dolce far niente gör han den tomma tiden rik med själviakttagelse och erinran. Det är kanske icke fullt exakt att kalla Montaignes essäer självbekän-humanistisk triptyk

nelser. Men ur hans aforismer och moralismer över tid och kultur, människor och böcker, dygd och last löser sig småningom ett självporträtt, tydligare och fylligare med varje nytt kapitel. Och i vimlet av lärda citat från klassiska filosofer och författare hävdar han ytterst sig själv och sina tycken.

Detta är en uppriktig bok, min läsare. Den låter dig på förhand veta att jag ej föresatt mig något annat mål än mitt enskilda nöje. Jag har lika litet tagit hänsyn till din nytta som till min berömmelse... Om jag tänkt eftersträva världens gunst, skulle jag smyckat mig med lånad skönhet, men jag önskar att man skall se mig precis sådan jag är, enkel, naturlig och vardaglig, utan förkonstling, ty

det är mig själv jag målar.---Hade jag levat bland

de folk som, efter vad det påstås, ännu leva i ljuv frihet efter naturens lagar, försäkrar jag att jag med största nöje skulle målat av mig spritt naken.

Således en liten hänsyn tar Montaigne i alla fall till sed och konvention. Men är icke detta snarast ett sanningskriterium? Man har en viss anledning att vara försiktig med de där absolut ärliga, som till och med blotta sin och andras blygd. Ty man kan aldrig vara fullt övertygad om, att icke den sortens ärlighet är ett självbedrägeri och ett sätt att annonsera något, som bara finns på papperet. Montaigne respekterade sed och konvention, ty han var en konservativ människa. Men i sitt omdöme om de konserverande makterna hyste han inga skrupler. Ty han80

var samtidigt en fri människa. En radikalare konservatism och en konservativare radikalism får man leta efter.

Montaigne hörde till de människor som dra sig undan världen. Men hans väg gick icke till klostret, utan till lantgodset, där man odlar sin kål. En sådan; världsflykt kan aldrig bedömas generellt. Den måste ses mot bakgrunden av tidsomständigheterna och den kan vara något annat än feg undanflykt. Stoikerna lärde att den vise borde deltaga i statsangelägenheterna, så framt hans plikt mot mänsklighet och fosterland så bjöd. Men han borde alltid i djupet av sin själ bevara ett likgiltigt lugn inför politiken. Och förutsättningen för varje be-blandelse med det offentliga var karaktärens frihet och oberoende. »Det röker in, välan, då går jag», yttrade Marcus Aurelius om den vises rätt att lämna ett liv, som icke kunde levas värdigt. Så tänkte stoikerna också om deltagandet i statslivet. Detta fall är till punkt och pricka Montaignes fall. Han var barn av en vild och upprörd tid. Hugenottkrigens blodröda stormhimmel välver sig över hans horisont. Det hov, där han i sin ungdom gjort en kort visit och där Catharina Medici förde spiran som maka och mor till konungar, var en tummelplats for ärelystnad och blodig intrig. Det parisiska blodsbröllopet kastar sin belysning däröver. Och ute på franska landsbygden rasa religionsförföljelserna och släktfejderna. Rätt skipas med hjul och stegel, galgen står som milstolpe vid vägen. Fiendeslakt,humanistisk triptyk

lönnmord, tortyr och kättarbål höra till dagsprogrammet. Båda parter äro lika goda eller lika onda. För en human människa var det omöjligt att i detta kaos av lidelser och dårskaper bevara själens lugn och frihet. Under sådana omständigheter är det som godsägarsonen från Périgord avstår från att göra sin börd, sin begåvning och sina kunskaper gällande i karriärjakten. Man finner honom någon tid som mär i Bordeaux. Men sysslan är honom påtrugad och anbefalld av regeringen och den varar bara några år. Montaigne är föir mycket människa för att trivas bland tappra vilddjur, skrikande teologer och lärda pedanter, som sönderslita varandra till Guds ära och

trons försvar. Och han frågar sig med skeptisk min: Vad är egentligen Guds ära och vari består den sanna tron? Den yrande tvärsäkerheten hos andra blir hos honom tvivel. De sanningar, för vars skull människorna slita håret och tungan av varandra, äro alla antastliga och anfäktbara. Det högsta en dödlig kan komma till är det sannolika. Denna pro-babilism i förening med humanismens toleranta ande har gjort Montaignes själ immun mot tidens febersjukdomar, Men för att undgå kontakt med smittan, internerar han sig själv, och medan händelserna med storm och blodig klädnad svepa kring knutarna, mediterar han över lyckans obeständighet, människans litenhet och ett naturenligt levnadssätt. Han skulle icke varit den ärliga människa han var, om han icke i sin världsflykt också sett ett utslag

av vissa brister i sitt eget temperament: en viss maklighet, en viss rädsla, en viss världsklok försiktighet, som för det egna skinnets skull påbjöd den partilöse åskådarens roll. Det är inte alla, som ha mod att tillstå något sådant om sig själva. De flesta behandla sig själva med en alldeles oförtjänt vördnad och självrespekt. De våga inte annat för att inte falla ur rollen.

Vad är det som plötsligt gjort Montaigne aktuell? frågar man sig, då mani i den svenska bokmarknaden! samtidigt upptäcker två valda översättningar av hans verk. Det är gudskelov varken någon litterär pristävlan, någon historisk film eller någon hundraårsdag. Men i aktualiteternas tidevarv finns det lyckligtvis ännu bestående värden, som inte komma seglande med strömmen för att försvinna med den, utan som tillhöra den gemensam-hetsfond som skulle kunna kallas mänsklighetens andliga grundkapital. Då och då räcka inte de uppjobbade dagsvärdena,, utan man måste gå till den gemensamma grundfonden. Montaigne har bidragit till den. Han hör till de ytterst sällsynta människor, som vågat se sig själva i ögat utan att blinka. Umgänget med honom är ett stålbad för den mänskliga uppriktigheten. Se, människan! Utan koturn, utan mantel, utan martyrkrona och lagerkrans. Se, denna lilla varelse så mångkunnig och så fåvitsk, så full av grundsatser och så hållnings-lös, så upptagen av sin egen storhet och så förgänglig! Vad är hennes tro? Osäkerhet, som göm-

mer sig i ett säkert tonfall. Vad är hennes dygd? Vankelmod, som bemantlar sin tvekan cch oro med låtsat lugn eller överilade kraftåtgärder. Vad är hennes strävan? Fåfänglighet. Vad är jag och du? Inbillade storheter, sekunder i tidsflödet, kryp och korn i ett oändligt rum. Ungefär så resonerade tre århundraden senare en annan fransk skeptiker, Ernest Renan. Och kritikerna frågade harmset eller spefullt : Hur kan monsieur Renan vara glad? Det är inkonsekvent, det är oförskämt, det är osedligt. Från en sådan utgångspunkt måste man sätta sig vid tidens ström och gråta som Heraklit. Men det gjorde inte monsieur Renan och inte heller Montaigne. Vem har för övrigt dekreterat att skepticism skall mynna ut i pessimism? Tvivlet är förvisso merendels förbundet med smärta, brustenhet och oro. Men hos några få utvalda förmäler det sig med den lugna glädje, som antikens vise kallade hilaritas. Och bland de underliga legeringar, som finnas i människonaturen, är scepsis ac hilaritas inte den sämsta. Är det inte människans storhet att hon lever på ett trots allt—ändå ? Och är inte en sådan skenbar motsägelse detta bräckliga väsens största styrka? För övrigt kan man med Faguet på goda grunder bestrida, att det är alldeles riktigt att kalla Montaigne skeptiker. Han är inte så mycket skeptiker som agnostiker, inte så mycket tvivlare som icke-vetare. Och denna sin position har han grundat på erfarenheten om den mänskliga kunskapsförmågans relativitet och gränser.

I sina underbara variationer på Ciceros tema, att »filosofiens konst är konsten att lära sig dö», skriver Montaigne :

Aristoteles berättar, att det vid floden Hypanis finns små djur, vilka leva blott en enda dag. De som dö klockan åtta på morgonen dö i sin ungdom, de som dö klockan fem på aftonen dö av ålderdomssvaghet. Vem av oss skulle ej finna det löjligt, om han hörde att denna korta, flyktiga livslängd skulle tillmätas någon betydelse i avseende på lycka eller olycka. leke mindre löjligt är det att fråga efter långt eller kort i vår egen livslängd, om vi

jämföra den med evigheten eller också med bergens, flodernas, stjärnornas, trädens varaktighet, ja, till och med med vissa djurs livslängd.

Epikuros sökte inskärpa hos sina lärjungar dödsfruktans onda och han tröstade dem med det bekanta: »Där jag är, är inte döden och där döden är, är inte jag.» Det finns hos Montaigne likartade tankegångar. Men alla mynna de ut däri, att den enskildes liv och död äro oväsentliga ting. För att komma till en sådan uppfattning valde Montaigne den utvägen att så ofta syssla med dödstanken, att den förlorade sin udd. Han ville riktigt penetrera den. Ett par mansåldrar efter Montaigne uppträdde e{m annan vis humanist, som rekommenderade en alldeles motsatt väg. »En fri människa tänker minst av allt på döden och hennes visdom är en livets visdom», skrev Spinoza. Aldrig har historien lämnat ett intressantare exempel på, hur två tänkare med radikalt motsatta formuleringar och på diame-humanistisk triptyk

trait motsatta linjer söka samma sak och mål — själens frihet och lugn inför dödens faktum.

Människans lycka består för Montaigne icke i livets längd eller korthet, utan i att leva efter s i n art, det vill säga i överensstämmelse med naturen. Naturen är den friska hälsokällan för allt verkligt liv. Och illusionerna, som förstora eller förminska allt, hindra oss att se naturens mening och att tryggt inrätta oss efter vår egen natur. Illusionen skapar övertro, överdrift, överspändhet. Allt detta över är oss en black om foten. Ju mindre överdriven betydelse vi tillmäta oss själva, vårt liv, vår insats, vår lust och smärta, ju lättare ha vi att leva. Egoism är en naturlig sak, men egocentriskhet en sjukdom. Det egocentriska jaget har det alltid värst.

Allra hinderligast för ett naturenligt levnadssätt är enligt Montaignes åsikt pedanteriet och av allt pedanteri är lärdomspedanteriet det värsta. Den som vet allt och närsynt fördjupar sig i sin kunskaps alla detaljer vet till sist varken ut eller in, varken hur han skall stå eller hur han skall gå. Intellektets belastning hindrar instinkten i dess lätta, säkra och fria verksamhet. Montaigne är ickevetandets apostel. Han predikar l'ignorance. Men man må förstå honom rätt. Han indelar människorna i tre kategorier. Först ha vi de okunniga, de som ingenting veta. De äro inte alltid så beklagansvärda som man tror. De äro tvärtom ofta både dugliga och lyckliga genom en riktig instinkt,86

ett naturenligt levnadssätt, enkla behov och manuella färdigheter. Så ha vi dem som allting veta, martyrerna för la science. De utgöra ett både beklagansvärt och odrägligt släkte, beklagansvärt, därför att deras inbillade vetande ändå aldrig räcker till, utan ständigt försätter dem i brydsamma situationer, odrägligt, därför att deras inbilskhet och högfärd gör samvaron med dem till en plåga. Men vetandet, la science, kan också vara ett genomgångs-

heten om, att man sub specie æternitatis ingenting vet. Därmed har man kommit till ett ickevetande av högre dignitet. Och det är detta, som utmärker den tredje kategoriens människor, de sokratiska

sällskap med klassiker och filosofer, visste nämligen att det »inte så mycket är vetande, som omdöme, som göres oss behov». Övervetandet gör oss fördomsfulla och osmidiga. Smidigheten hör till de kardinaldygder Montaigne skattar högst i livet. Människan skall vara beredd till allt, beredd att bruka allt, beredd att lämna allt. Det naturligaste av människans skyddsmedel i kampen för tillvaron

kroppens elasticitet handlar i grund och botten allt vad Montaigne skrivit. Det är egentligen den och endast den, som skiljer människan från andra varelser och gör henne i ali hennes bräcklighet till en suverän i smått. Det är inte känsligheten, inte tanken, inte talet, inte de sociala instinkterna, somhumanistisk triptyk

skiljer människan från djuren. Även djuren kunna känna, tänka, tala oeh associera sig med varandra fast på sitt sätt och efter s i n art. Men de kunna inte på samma sätt som människan anpassa sig och vidga sin naturs gränser. I sin ypperliga essä om uppfostran, där Montaigne föregriper Rousseau, berättar han följande:

Jag frågade en gång i ett fint sällskap en förnäm herre, som var så fjärran från ali o måttlighet som någon i Frankrike, hur många gånger han i Tyskland berusat sig därför att konungens tjänst fordrat det: en fråga som jag ställde till honom i syfte att hedra honom. Han upptog den också på det sättet, svarade att det hänt tre gånger och redogjorde för dem. Jag känner personer som av bristande förmåga i det stycket råkat i stor förlägenhet, då de haft att göra med tyska nationen. Ofta har jag förundrat mig över Alkibiades underbara natur, som med sådan smidighet kunde finna sig i så olika levnadssätt utan att det bekom hans hälsa något. Ibland överträffade han perserna i prakt och yppighet, ibland spartanerna i stränghet och enkelhet, lika återhållsam som han var i Sparta, lika njut-ningslysten var han i Jonien. Så skulle jag vilja uppfostra min discipel.

I denna lilla maxim har man hela Montaigne. Utan fördom, ad utrumque paratus, färdig att klara alla situationer utan att uppge sig själv. Ali styvhet, liksom ali tro på det enda rätta sättet och den enda rätta vägen beror ytterst på överdriven självuppskattning. Endast den som tillmäter sina egna ord och gärningar en onaturligt stor betydelse, strävar efter deras absoluta symmetri och

konsekvens Män förstår dem, som klandra Montaigne for hallningslöshet. Men denna hållningslös-het bottnar i den djupa känslan av alltings relativitet och den är blott tvillingbror till en tolerans, en mild mänsklighet i omdömet, som adlar Montaignes livssyn till utsökt levnadskonst.

Denne hållningslöse epikuré är för övrigt i grund och botten stoiker. Montaigne har upptäckt den punkt, där stoicism och epikureism mötas. Han vet, att man direkt från Stoa poikilä kommer ut i Epikuros' trädgård. Vad betyder det, om den ene sätter dygden som det högsta goda och den andre njutningen, när stoikerns dygd och epikuréns njutning sammanfalla och stoikerns apatia, hans frihet från affekter, innebär precis samma sinnesstämning som epikuréns ataraxia, hans sinneslugn, och när vägen till denna sinnesförfattning går genom ett naturenligt levnadssätt och reducerade behov. En sådan sinnesförfattning måste man ha rätt att kalla lust, ja, varför inte vällust. »Vad nu än filosoferna: må säga, är till och med i dygden vällusten det yttersta målet för vår diktan och traktan. Det är mig ett sant nöje att låta detta ord, som är dem så motbjudande, genljuda i deras öron», skriver Montaigne. Men det är den stora skillnaden mellan; Montaignes och vällustingarnas vällust att den förra är ett barn av omdöme, måttfullhet och begränsad pretention. Bland stoikerna är det den tröge och stillöse Seneca, som mest påverkat Montaigne, icke Marcus Aurelius. Och dock gränsar självstillståndet

Montaigne på ena sidan till den tankevärld, som blickar oss till mötes ur den romerske kejsar-filosofens självbetraktelser. Det finns dock en bestämd olikhet Marcus Aurelius uppträder som själasörjare, han ger råd, genomandade av religjion och moraliskt ädelmod. Montaigne är rädd för godheten på piedestal. »Bakom står Hin onde och hostar smått», för att tala med Fröding. Mon-taignes religion är konventionell och hans moral naturalism. Han avstår från att uppbygga och predika och gör oss i stället delaktiga av sin iakttagelse och erfarenhet. Det är hans sätt att uppfostra. Den asketism på gränsen till kallsinnighet och självplågeri, varmed Marcus Aurelius sökte härda sin själ, är Montaigne främmande. Han fruktar att människonaturen icke tål en sådan ansträngning, utan att människan hemfaller till fariseisk egen-rättfärdighet. Men det finns hos båda en stoisk fattning, en ärlig och hänsynslös lust att reducera allt till dess enkla och naturliga beståndsdelar, ett manligt hävdande av den fria människans oberoende under ödets växlingar. Denna oavhängighetskänsla drev dem båda till den mänskliga frihetens yttersta gräns, där människan är suverän över sitt eget liv och kan rycka det loss ur ödets grepp, om det blir alltför kränkande och närgånget. Båda ha presterat ett övertygande försvar för självmordets berättigande.

På andra sidan gränsar tänkesättet Montaigne till tänkesättet Spinoza. Båda äro religiöst hängivna

naturens ordning, i vilken en vis människa alltid söker finna sin rätta plats. Båda ha hänsynslöst sprättat upp den skyddande förklädnad i vilken människorna gömma sina affekter och passioner. De darra inte på målet då det

gäller att kalla alla saker vid deras rätta namn. Montaignes psykologiskt naturalistiska aforismer över människans handel, vandel, tänkande och bevekelsegrunder likaväl som Spinozas beryktade utredning över affekternas ursprung i tredje boken av Etiken skulle kunna kallas en själslivets naturlära. Skillnaden är blott den att Spinoza är vetenskapsman och filosof, medan Montaigne är dilettant, kåsör och moralist.

Montaignes essäer höra icke till den litteratur som sätter viljor i brand. Där finns inga upprörda eller prästerliga tonfall, icke en accent av agitatorisk propaganda. Söker du en fältlösen, så sök den inte hos Montaigne. För att förstå honom måste man ha känt ärelystnadens fadda eftersmak, sett det offentliga livet utveckla sig som hets, Streberthum och fars, genomskådat relativiteten av den tro för vilken människor flå huden av varandra. Dessa essäer höra ej heller till känslans passionslektyr. De äro absolut fria från sentimentalitet. För att sentera dem måste man ha genomskådat sinnenas bedrägeri och upplevat kärlekens rus och bakrus. De äro en lektyr för medelåldern och det är närmast ett under, att de förskaffade sin åldrande upphovsman en ung beundrarinna och vän, mademoiselle de Gournay, som genom dennahumanistisk triptyk 91

kur slapp att begagna prustrot för sitt förstörda nervsystem. För dem som älska att tänka med känslan skall Montaigne förefalla kylig, nykter och grå. Men har man en gång blivit förtrogen med honom, då är hans umgängelse som att andas en höstdags klara och milda atmosfär. Trädens vingade dryader ha tystnat, den första frosten har dödsmärkt rosorna, på stubbåkern flyr rapphönsflocken för jägarens skott och i löten sitter haren med öron spetsade mot faran. Men vinlövet står rött mot muren och aplarna digna av mogen frukt. Det är som om man befunne sig på besök hos en filosofiskt sinnad possessionat. Efter måltiden, fuktad med ett milt och fylligt vin, sitter man i hans bibliotek, inbegripen i ett förtroligt samtal. Och i det svala lugnet av detta tankeflöde upplösas illusionerna, tingen anta rätta mått och proportioner och liv och död gripa in i varandra som syskonlänkar i naturens egen sunda och visa ordning.

1923.

II.

Spinoza.

Goethe berättar i sextonde delen av Dichtung und Wahrheit att i hans fars bibliotek fanns en liten bok, som innehöll ett argt angrepp på Benedict Spinoza. För att ge ökat eftertryck åt detta angrepp hade utgivaren försett boken med ett uselt92

och karikatyrmässigt kopparstick över dem store kättaren och filosofen, som vid tjugutvå års ålder kastades ut ur fädernas synagoga med förbannelsen över sitt unga huvud och sedan mer än en gång av protestantiska och katolska tänkare, teologer och präster förklarades i akt som ateist. Som underskrift under detta porträtt stod följande latinska inskription : Signum réprobation is in vultu gerens, det är uttytt : Bärande förkasteisens märke i sitt anlete. Goethe förnekar inte överensstämmelsen mellan tavla och devis, men karikatyren, lika litet som angreppet, gjorde på honom någon verkan, ty, som han själv spydigt säger, »föredrog jag att av mannen själv höra vad han tänkte framför att av andra höra hur han hade bort tänka».

Man erinrar sig denna historia nu, då vi för första gången fått en svensk översättning av Spinozas huvudverk, hans Etik. Det är inte en dag för tidigt, och man kan vara översättaren, doktor Alf Ahlberg, synnerligen tacksam. Ty detta verk, som bär både evighetens och nödvändighetens prägel, hör till de hundra heliga urkunder, omistliga och oersättliga, som vidgat den tänkande människans synkrets och gjort livets luft lättare att andas. Den lille, svarte Amsterdamjuden med sin pannlugg och krokiga näsa har i Etiken skapat ett självporträtt av annan art, som måste komma illviljans karikatyrister att blygas. Ty det är det egendomliga med Spinozas verk — översättaren har också vidrört den saken — att det i grundhumanistisk triptyk

och botten har en djupt personlig bröstton, fast framställningen i yttre måtto präglas av vetenskapens allra

strängaste opersonlighet och objektivitet. Samställer man Spinozas Ethica ord ine ge o -metrico demonstrata med det etos hatt demonstrerar i sitt eget livsöde, finner man, att den förra handlar lika mycket om en karaktär som om ett tankesystem. I sitt resoluta undertryckande av alla personliga tycken och känslor och alla de affekter, som livet och dess öden väcka till liv i en människas väsen, antar denna bok för den uppmärksamme läsaren ändå till sist formen av ett självporträtt. Liv och lära äro här gjutna i ett stycke, utan skarv och söm. Det är inte för inte som Goethe på Spinoza tillämpar bibelns ord: Av deras frukt skolen I känna dem. Den inkongruens mellan handlat och skrivet, som är så vanlig till och med hos de största tänkare och diktare — och så mänsklig — slipper man i fallet Spinoza att bry sin hjärna med. Personligen står man i tacksamhetsskuld till honom därför, att han hjälpt en att övervinna den romantiskt estetiska fördomen, att endast den motsägelsefulla människan skulle äga dragningskraft och tjusning, men klarhet och rät linje alltid beteckna pedanteri. Det finns i Spinozas person och skrifter någonting självklart eller, för att begagna ett av hans egna älsklingsbegrepp, adekvat. Man kan lita på honom som på en matematisk formel, ett geometriskt bevis. Men därvid är att märka, att det rektangulära i94

hans liv blott är plan och stomme till en tempelbyggnad av nästan mystisk skönhet. Och det var, såsom översättaren anmärker, just Goethe som i sin diktning frigjorde den Spinozistiska skönheten ur formlernas tvångströja.

För dem, som tvivla på, att filosofi kan inspirera lyrik, måste Goethecykeln »Gott und Welt» utgöra antingen ett svårt crux eller ett övertygande bevis.

Im Gränzenlose sich zu finden wird gern der Einzelne ver sch windén, da lôs't sich aller Uberdruss. Statt heissem Wünschen, wildem Wollen statt lâst'gem Fordern, strengem Sollen sich aufzugeben ist Genuss.

Es soll sich regen, schaffend handeln, erst sich gestalten, dann verwandeln. Nun scheinbar steht's Momente still. Das Ewige regt sich fort in allen. Denn ailes mus s in Nichts zerfallen, wenn es im Seyn beharren will.

Detta är Spinozas filosofi, komprimerad i två strofer av en dikt. Sällan eller aldrig har en diktare haft en så abstrakt inspirationskälla, sällan eller aldrig en filosof en så konkret tolk. Dessa två sköna strofer ersätta tryckark av död filosofisk kollegievisdom och spinozistisk texttolkning. I dem har ett mödosamt genomfört tankesystem förvandlats till stor helhetssyn, logik till musik. Se där resultatet av karikatyren och pamfletten i kejserliga hovrådet Goethes bokskåp.

Få ha så som Spinoza smakat vad det kostar att fritt och förutsättningslöst söka sanningen och söka den, icke på intressenas och traditionens väg, utan på rättrådighetens och det forskande förnuftets. Hans levnad infaller under motreformationens tid, med inkvisition och kättarbål i söder och svavelpredikande protestantisk bekännelsetrohet i norr. Det är Tartuffes tid med brutala lidelser under masken av ett heligt nit. Och det är en händelse, som nästan ser ut som en tanke, att Molière och Spinoza äro samtida, Komedianten Molière prövade att skratta för att lätta trycket. Spinoza valde som tänkare en annan väg — non ridere, non lugere, sed intelligere (icke skratta, icke sörja, men förstå). Ingen rationalist har haft en starkare tro på förnuftets kraft att upplösa, utjämna och klarlägga. Spinozas judiska förfäder kommo som trosflyktingar från Portugal till Holland, där folkfrihet och tankefrihet hade en asyl i ortodoxiens reaktionära Europa. Men dessa förföljda emigranter voro minst lika goda zeloter som sina förföljare. Spinozas barn- och ungdomsmiljö gör ett hemskt intryck av kastrenhet, nationalism och troshat. Och ett ohyggligare cherem har väl knappast slungats efter en förjagad avfälling, än det som följde Spinoza på hans biltoga färd ur fädernas hus och rabbinernas synagoga. Anklagelseakten talar om gudlös hädelse och oerhörda handlingar. Vilka? Att han förnekade egendomsfolkets monopol på Gud och sanningen och vägrade att iakttaga ceremoniallagens rigo-i6

rosa föreskrifter! »Förbannad vare han om dagen, förbannad om natten, förbannad under sömnen, förbannad då han vaknar, förbannad hans utgång och ingång», så lydde formeln för denna förbannelse. Men aldrig har väl

sanningen som hat vänts i en sådan sanningskärlek, aldrig fanatismen i en så ädelmodig och vidsynt tolerans. Med denna fruktansvärda dom börjar för Spinoza forskarens stilla privatliv utan kateder och predikstol, men i samtal och tankeutbyte med vänner, som bevarade hans ord och gömde hans skrifter i det giftskåp, som av eftervärlden upptäcktes innehålla icke gift, men väl läkedom för själen. Med lidelsefri forskning och lugna bevis besvarade Spinoza stenkastningen och bannstrålarna. Till ali lycka korn han under den frejdade holländske statsmannen Jan De Witts vänskap och beskydd. Annars hade han lätt råkat ur den judiska askan i den kalvinska elden. Spinoza delade De Witts antiklerikala och aristokratiskt republikanska folkfrihetssynpunkter och De Witt vördade till gengäld Spinozas fria forskning. Väl hopade sig nya moln i samma mån, som Spinozas filosofrykte vann spridning, väl blixtrade det då och då kring »ateistens» huvud och väl fann han för gott att icke trycka sina skrifter så när som på en enda, den teologikopolitiska traktaten. De utkommo på vännernas föranstaltan först efter hans död, bland dem Etiken. Men glas-sliparverkstaden i Haag, som gav honom hans torftiga bröd, bildade en skyddande puppa kring hansHUMANISTISK TRIptYK 97

filosofiska verksamhet och i känsla härav aktade han sig noga för att bli en offentlig man med ali den fara för den personliga oavhängigheten som därmed följer. År 1672 fick Spinoza uppleva att se sin beskyddare detroniserad och söndersliten av en besinningslös pöbel. Men för honom själv randades ärans dag. I februari månad 1673 erhåller han från professor Ludvig Fabricius vid Heidelbergsuniversitetet ett brev, vari denne på uppdrag av kurfursten av Pfalz erbjuder den enkle hantverkaren en professur i filosofi. »Ni kommer», heter det i brevet, »att åtnjuta den största frihet för er filosofi, då han (fursten) är övertygad om att ni ej kommer att missbruka den till den offentligt gällande religionens störande.» I slutet av mars är Spinoza färdig med sitt svar. Han måste säga nej, bland annat emedan han inte vet, »inom vilka skrankor denna frihet att filosofera bör hålla sig, utan att störa den offentligt antagna religionen». Redan i sitt ensliga privatliv har han fått erfara religionsnitets och de konfessionella lidelsernas inflytande och, skriver han, »detta är så mycket mer att frukta, om jag skulle uppstiga till denna värdighet». Avvisande furstliga nådevedermälen och kateder-inviter, stannar han kvar i sin verkstads slutna lugn vid lins och prisma för att bevara sin andliga frihet och verksamt förbida den tidiga död, som lungsoten berett honom. Med full rätt säger Ahlberg att det över Spinoza ligger »ett skimmer av antik storhet» och att han »i sitt liv förverk-7. — F o g el q v i st, Typer och tänkesätt.98 torsten fogel qvist

ligat det stoiska vishetsidealet i en grad, som de oftast storordiga tänkarna av Stoa ytterst sällan själva nådde».

Det är mot en sådan bakgrund man måste se Spinozas Etik för att rätt förstå dess personliga innebörd och storhet. Han hörde till de få skriftställare, som skriva för sin egen själs fostran och frigörelse, och de få vetenskapsmän, vilkas forskning sammanfaller med ett rent personligt behov. I en värld, söndersliten av privata sanningsmonopol, regerad av antropomorfiska kastgudar, full av anatemer och blodsutgjutelser, och full av lidelser förklädda i rättsliga och religiösa skyddsdräkter, söker han komma fram till den rofyllda överblicken, till världens sammanhang och enhet och till ett gudsbegrepp, som omfattar och försonar allt. Det hat, de hämndkänslor, den oro och missräkning, som han sin natur likmätigt måst dela med andra människor och känna på grund av egen, bitter erfarenhet, söker han befria sig från genom att genomskåda dem, klarlägga deras upphov och inrama dem i ett klarhetsschema av orsak och verkan, nödvändighet och evighet. Först när de upproriska och affektdrivna individerna på detta sätt känna sig som delar av ett större helt och lemmar i en gudomlig världsorganisation, upphör deras vanmakt, rättrådighet och förnuft segra, och Gud blir åter allt i alla. Den gud Spinoza dyrkar är visserligen ingen personlig gud, utrustad med sinaHUMANISTISK triptyk

dyrkares egna passioner och förvirrade rättsbegrepp, som fallet ofta blir vid en personlig gudsdyrkan.

Världarnas upphovsman är som bekant i Spi-nozas system ingenting annat än sammanfattningen av allt och den enande och drivande kraften i allt. Men i det sätt, på vilket Spinoza känner sig genomströmmas av denna kraft och besjälas av denna enhet, når han upp till ett religiöst patos, renare och djupare än det allra mesta, som fått namn av religion. Och även om denna gudsframställning är en naturbild rätt och slätt jenseits von Gut und Bose, så är det tydligt, att den icke uppstått utan medverkan av vissa religionsbildande etiska krafter och på det sätt som

Goethe beskriver i en annan berömd strof:

Im Innern ist ein Universum auch. Daher der Völker löblicher Gebrauch, dass jeglicher das Beste was er kennt Er Gott, ja seinen Gott benennt, ihm Himmel und Erden übergiebt, ihn fürchtet und wo möglich liebt.

Av »das Beste was er kennt» har även Spinoza danat sin naturalistiska världsbild. Och att en sådan världsbild kunnat uppstå i ortodoxiens, religionskrigens och dynastipolitikens tidevarv, bevisar bäst förnuftets makt över lidelserna och det stora uppsåtets makt över de små.

Såsom översättaren i sitt företal anmärker, är det ingen lätt sak att intränga i Spinozas Etik. Hela hans metodik är vår tids människor främmande.ÎÔO

Det är oss nästan absurt att tänka en morallära, uppställd som geometri med postulat, axiom, propositioner och korollarier och grundad på en nästan matematisk spekulation. I de berömda tredje och fjärde kapitlen, handlande om affekternas ursprung och natur och om den mänskliga ofriheten eller affekternas makt, har Spinoza skrivit en psykologi, som metodiskt sett är raka motsatsen till vår tids psykologiska forskning med dess empiriska, experimentella och induktiva metoder. Vi utgå från det enskilda fallet, de individuella företeelserna och erfarenhetsrönen, sammanställa och jämföra dem och nå så fram till de allmänna lagarna och reglerna. Spinoza börjar alltid med en regel, hämtad icke ur erfarenheten, utan ur medvetandets djup, och sedan deducerar han därur de enskilda företeelserna. Människonaturen och människolivet skildrade i formler! Tvivelsutan en halsbrytande metod enligt våra dagars begrepp. Och ändå är denna psykologi ett aktstycke av häpnadsväckande människokännedom och energisk iakttagelse. Så som Spinoza definierar och utlägger de mänskliga passionerna och frihetens förhållande till ofriheten har knappast någon varken före eller efter honom utlagt ämnet. Det är en pregnans och människokännedom i dessa utläggningar, som ibland förfära genom sin naturalistiska och osminkade sanning, fjärran från allt ideologiskt hyckleri. Med lapidar-stil fastslår han sina propositioner. Läs till exempel de beryktade propositionerna om kärleken ochhumanistisk triptyk

hatet med deras tillämpning på det erotiska förhållandet mellan kvinna och man. Lugnt, kallt och klart, som om det gällde en sats i Euklides, ned-skrives själva propositionen. »Om någon», står det i 35 : e propositionen av Spinozas affektlära, »föreställer sig det föremål han älskar förbundet med en annan med samma eller trängre vänskapsband än dem, med vilka detta föremål tillhörde honom allena, så kommer han att hata själva detta föremål för sin kärlek och avundas den andre.» Och sedan följer beviset och tillämpningen: svartsjukan möre geometrico demonstrata, lugnt fortfarande, men med en djärvhet och frankhet i ordvalet och en hänsynslös sanning i synpunkten, som man knappast tilltrodde denne kyske, stillsamme och försynte man. Det är botaniserad och herbariserad lidelse visserligen, men livets eget mörka och bittra blod har icke helt lämnat den plockade och pressade blomman. Och med samma lugna energi framställes den psykologiska pendelsvängningen från kärlek till hat. Därom heter det i propositionen 38: »Om någon börjar hata föremålet för sin kärlek, så att kärleken omsider dödas, så blir av samma orsaksgrund det hat han hyser större, än om han aldrig älskat, och större ju större den forna kärleken var.» Men ur affekternas förbannelse, tvång och ofrihet höjer sig den fria människan genom förståelsens och resignationens makt till en synvidd ovan ånger, död och dom, där luften har den klara höstdagens svalka och horisonten går kontur-102

lös och dunstfri ända ut i oändligheten. »Änger är icke någon dygd», heter det i läran om den mänskliga ofriheten, »och har icke sin grund i förnuftet. Den som ångrar en handling är dubbelt olycklig och vanmäktig.» Starkast uppenbarar emellertid den mänskliga oavhängighetskänslan sin rätta natur i förhållande till döden. Homo liber de nulla re minus quam de morte cogitat et ejus sapientia non mortis sed vitæ cogitatio est. (En fri människa tänker minst av allt på döden och hennes visdom är en visdom icke om döden, utan om livet.) Det är en stålklang i detta latin, som om stålet vore brutet ur en romersk imperators svärd, en imperators, som håller

krigsråd, icke med knektar, utan med filosofer och som lärt sig segerns svåraste konst, segern över sig själv. I denna miljö är det visdomen som bestämmer sällskapets värde och sinnelaget som bestämmer handlingens. »En fri människa som lever bland okunniga söker så mycket som möjligt undvika deras välgärningar.» Ingen kan veta, vars andas barn en sådan välgärning är. Ty »ingen handling är i och för sig god eller dålig, fastmer än god, än dålig, och följaktligen kunna vi av förnuftets bud ledas till en och samma handling, som en annan gång är ond och sprungen ur en ond affekt». Här går rågången mellan förnuftets och den töckniga impulsens rike, mellan moralitetens och legalitetens värld.

I dessa till synes spekulativa satser och räknestyc-ken har trots allt livet följt med in. Det hålles borta

från teserna, men det skymtar i anmärkningarna, som vittna om, att denna abstrakta levnadsfilosofi dock hade sina stödpunkter i det konkreta. I Spino-zas psykologi, som öppnar människornas hjärtan och njurar på ett nästan anatomiskt sätt, bor en osedvanlig skarpblick och livserfarenhet. Det är egendomligt, att vi så litet veta om Spinozas egna rent mänskliga öden, i vart fall de senare årens, och det är lika egendomligt att tänka sig, att de skulle ha fullbordats i den trånga verkstads- och studerkammaren i en atmosfär av instängdhet och glasdamm. Det är en annan luft över dem, bergens sikt-klara och syrehaltiga. Det är i vart fall den som tindrar över slutresultatet. Det är stoicism, befriad från den stoiska högfärden och narraktigheten. Och i denna luft och detta ljus känner man vilka förvirrade idéer våra lidelser i grund och botten äro. Spinozas rationalism må vara en övervunnen ståndpunkt rent metodiskt sett. Moraliskt har den åtskilligt att lära vår känslotänkande, töckniga och formlösa tid.

Anders Österling skrev en gån g ett par rader om oro och stillhet, som då och då, när en associativ anledning erbjuder sig, framträda för minnet i transparent klarhet. De lydde så :

Vad helst mig möter slipper ej förbi mig, förrän dess oro blivit stillhet i mig.

I tänkandets historia torde det finnas få, som så förkroppsligat denna svårtillämpade visdom som Spinoza. I denna skriftlärde glasslipares verkstad

tystnar grälet, där bedarrar lidelsernas storm, hatet förlorar sin gadd, kärlekens illusion upplöses, högmodet mister sin rusande kraft och ångerns beska bottensats försvinner. Hos honom har oron blivit stillhet, mångfalden enhet. Med förbannelse och förföljelse i tankarna skrev han sin teologikopoli-tiska traktat, toleransens första magna charta i nyare tid. Med de mänskliga affekternas våg-piskade hav för ögonen skrev han sin etik, denna visdomens geometri, denna stoiska dikt om besinning och frihet, molnlös som den molnlösa rymden, spegelblänk som det kvällslugna havet. Spinoza har framställt den enda totalism, som på allvar är värd att anammas. I hans livssyn ingår det oroliga jaget med missräkningar, självförhävelse och pockande drifter som ett bristande pulsslag i det helas obrutna ström, som urets tickande lilla tids-moment i det helas tidlösa liv. Och först genom att se sig själv i ett sådant större sammanhang, förkrossande för det individuella högmodet, men befruktande för det sanna modet, finner man den rätta betydelsen och de riktiga proportionerna av sitt liv och för sina sårfeberflämtande lyckokrav det rätta läkemedlet. Filosoferna kallade det på skilda tungomål själens ro och de fromma av skilda religioner vilan i Gud.

1922.

III.

Gulliver-Swift.

Jonathan Swift, domprosten i S : t Patrick i Dublin, den engelska litteraturens främste satiriker och en av världslitteraturens mörkaste misantroper, hörde till dem, som få sin storhet i utbyte mot sin lycka. Hans liv är en enda kamp mot tragiska omständigheter. »Han gav mig en hunds uppfostran», heter det lakoniskt om farbrodern, som tog sig an den hjälplöse unge pojken. Taine har i Histoire de la littérature anglaise inlett sin essä om Swift

med en ironisk redogörelse för den misslyckade debuten. Det är år 1685 i Dublinuniversitetets stora hörsal. Professorerna äro sysselsatta med en rådplägning rörande proven för studentexamen. En fattig skolyngling med hårda blå ögon, besynnerlig och bortkommen, faderlös och vänlös, hänvisad till det usla underhåll, som en farbroderlig välgörare består honom, har redan en gång blivit underkänd på grund av klena insikter i logik och lämnar för andra gången in sin ansökan fortfarande utan att ha värdigats befatta sig med logiken. Huvudledaren av examen sätter under hans näsa några respektabla folianter. Det är Smegle-sius, Kechermannus, Burgersdicius och allt vad de nuv heta. Ynglingen vänder några blad och slår hastigt och lustigt igen luntorna. Inspektor tari06

hand om det dialektiska förhöret, men finner snart, att han är nödsakad att själv sätta form på argumentationen. Man frågar Swift, hur han kan resonera utan regler. Han svarar, att det går mycket bra för sig. Detta utmanande svar gör skandal. Examinanden är ju både dum och fräck. Man godkänner honom emellertid, men det sker med skruvar. Speciali gratia — på grund av särskild nåd — står det i liggaren. »Professorerna», skriver Taine, »gingo sin väg med ett medlidsamt löje, beklagande den unge mannen Swift för hans klena hjärnas skull. Detta var hans första förödmjukelse och första revolt. Hela hans liv erbjuder likheter med denna episod, rågat och härjat som det var av smärta och hat.»

Sin offentliga karriär började Swift som privatsekreterare hos den frejdade engelske statsmannen sir William Temple. Men herr privatsekreteraren fick äta och bo bland tjänstefolket. Det dåvarande Europas högmodigaste intelligens, utnyttjad som geni, utspisad som lakej ! Men Swift tog skadan igen. Under de glansdagar, då han tjänstgjorde som den engelska regeringens språkrör, advokat, ledarskribent och högra hand och mottogs i de litterära kretsarna tillsammans med Addison, Johnson och andra högdjur, lät han sin omgivning som ett beskt piller smaka den självkänsla han hyste. Ärelysten och girig, hyste han likväl ett omåttligt förakt för allt, som luktade mutor. Och då den engelske premiärministern Harley en dag skickadeHUMANISTISK TRIPTYK

honom femtio pund som arvode för en regerings-plaidoyer, som han författat, råkade han i ursinne, sände tillbaka guldet och ställde som ultimatum brytning eller ursäkt. Han hade då bara en irländsk lantprästs rang, heder och värdighet. Men ursäkten kom. Och Swift skrev i sin dagbok triumfatoriskt: »Jag har förlåtit mr Harley.» Man förstår, att drottning Anna vägrade denne sturske herre, som aldrig lämnade något tillfälle obegagnat att ta sin förnedrings skada igen, den befordran han eftertraktade. Men ett begrep samtiden inte, att detta högmod var dein personliga utsidan av ètt sakligt förakt för social dumhet, politisk intrig och administrativ korruption. Swift levde i en tid, då varje tanke på social rättvisa mättes med oförståendets hångrin, då folken slaktades och beskattades för dynastiernas och partiernas skull, och då bestickning ingick som ett verksamt och till-låtet medel i den politiska propagandan. Swifts misantropi har en dubbel bakgrund: dels de egna hundåren och anställningen som nådehjon och hantlangare hos höga herrar, vilkas storhet han genomskådade, dels samtidens politiska kaos och sedefördärv. I några ungdomliga odén, som Swift författade under sin vistelse på Moor Park i England hos sir William Temple, önskar han att han skall kunna skriva verser »som kunna genomtränga och föröda som dolk och eld», han talar om »ett hat som skall komma brottet och dumheten att blöda» och om »den ringaktning föråsnorna som åsnorna anse för högmod». Där har man typen Swift hel. Han är dolk och eld, men en eld som brinner med kall låga.

För samtid och kanske ännu mer för eftervärld är Swifts namn knutet till de fantastiska reseberättelser, som han vid sextio års ålder och med en mogen och missräknad mans bittra och rika erfarenhet utgav under namn av Gullivers resor. Han kände då redan samma åder av galenskap, som fördystrade den ljuslockige Apollosonen Tegnérs liv. Och han hade stunder av livsleda och människoförakt, då han som denne blev svart om mun. En dag då han får se ett vissnande träd säger han: »Som detta skall jag dö först i toppen.» Och vad värre var, han kände sig som den enda stämman och målsmannen för en förtrampad, fattig och föraktad pariasnation, vars talan han förde med en hänsynslöshet, som flera gånger äventyrade hans personliga frihet. Det var han, som redan i sina berömda Klädeshandlarens brev, denna gnistrande satir mot det irländska folkets utsugning, tillropade sina

landsmän: »Bränn allt engelskt utom de engelska kolen!» Det var han som i en hemsk satir över den irländska fattigdomen på blodig ironi framkastade det projektet, att årligen ett visst antal fattiga irländska barn måtte få slaktas för att andra fattiga söner och döttrar av den gröna ön skulle kunna få ett ordentligt mål mat. Och det värsta av allt: Swift kände sig efter en längre politisk séjour i London, varunder han njöt maktens sötma ochHUMANISTISKT ïkîPTYK îôg

genomskådade det offentliga livets korruption, dömd till en evig landsförvisning på denna ö, som hade så litet att bjuda hans rika ande av bildningsintressen och verksamhetsmöjligheter.

I denna tragedi betydde det föga att Gullivers resor blev en enorm succé för sin författare, att dan på ett bräde såldes i elvatusen exemplar, ett på den tiden osedvanligt antal, och att författaren, som vid utgivningen befann sig i England, vid återkomsten till sin hemö mottogs med klockringning, glädjeeldar och processioner. För den förgrämde Swift var detta blott en förgänglig balsam på oläkliga sår.

Det är en hel serie av personliga olyckor och lidanden som färgar Gullivers resor med en svart bottenfärg. Men Gullivers resor äro inte blott ett slags fantastiska memoarer, skrivna i sagans och anspelningens form. De innehålla också en livssyn. Viktor Rydberg säger i sin porträttstudie över kejsar Tiberius att »en släng av människoförakt är vanlig hos små själar — är deras omedvetna självspegling, men människoföraktet för att vara grundligt förutsätter ett skaplynne av djup». Dessa ord kunde vara skrivna om Jonathan Swift. Den grundliga misantropi som talar ur Gullivers resor är sprungen ur en jämförelse, en jämförelse mellan människan sådan hon lever i sin egen ömsom småaktiga, ömsom groteska, men alltid skrytsamma och fariseiska inbillning och människan som den varelse hon är i verkligheten. Och när man upptäckerîîô

distansen dem emellan, då leder, som Rydberg också påpekar, den smärtsamma upptäckten antingen därhän att man sjunker till människoförak-tare elier stiger till helgon. Till helgon kände sig domprosten i S : t Patrick nu aldrig kallad. Han blev följaktligen misantrop.

Då man i sin barndom läste Gullivers resor förstod man dess bättre icke mycket av denna misan-tropi. Man njöt dem som äventyrssaga. Men vittnar det icke om ett diktverks kraft att det på samma gång kan leva sitt självständiga liv som fantasiskapelse och äventyr, tillgängligt för alla ända ner till de oskyldiga barnen, och sitt självständiga liv som politisk-psykologisk idéskapelse?

Det är det fantastiska och satiriska reseäventyret, en traditionell litterär form alltså, som Swift tillgodogör sig, och man skymtar en hel rad förebilder. Men i den formen blåser han in sin egen mörka och bittra ande. Och skall man jämföra dessa resor med något annat, då tänker man, som en biograf sagt, på Dantes doms- och hämnderesa genom Infernos isdalar och eldsjöar. Att färdas genom människors värld och följa släktets kamp och ävlan med Gullivers ögon, det är förvisso ingen nåd att stilla bedja om. Att aldrig kunna betrakta ett utslag av mänsklig makt och storhet annat än genom tjockändan på kikaren, som gör det stora litet och löjligt, eller genom det förstoringsglas som gör det stora — icke stort — utan groteskt, att aldrig kunna skåda Venus' och skön-

heteiis födelse med en målares förälskade blick, utan att samtidigt upptäcka de grova håren och de gula leverfläckarna, det är förvisso en förbannelse, påminnande om Infernos kval Det beiättas också om Jonathan Swift att han varje dag läste i sin bibel Jobs boks tredje kapitel >Den dagen vare förbannad, på vilken jag född ar, och den natten, då man sade: En man är avlad.» Då Swift, för att få de sanna proportionerna på sig själv och sitt släkte, mätte ömsom med jättemått, ömsom med dvärgamått, ömsom med det rena förnuftets och ömsom med djurets ögonmått, så tillämpade han den fruktansvärdaste relativitetsteori, som någon dödlig tillämpat. Man hör icke den iskallt lugna stämman från S : t Patrick utan en rysning. Se, säger den, så litet, så bräckligt, så flyktigt är allt vad vi kalla storhet, och så vidunderligt oformligt är allt vad vi anse normalt. Så djurisk är människans framfart och så mänskligt kan djurets stumma förebrående öga se. Det behövs blott att man flyttar synpunkterna något litet ur de gängor, i vilka vana och fördom fastlåst dem. Det finns i Swift s världsbild knappast skymten av

en illusion. Det skulle vara en olycka för människosläktet, om en sådan syn trängde igenom och bleve normgivande. Människan lever hälften av sitt liv på illusioner. Och illusionen utgör ofta den fruktbara mylla, ur vilken tro och handling spira. Ser man Swifts insats uteslutande ur livsbejakandets synvinkel, utgör den ett dödligt gift. Och dock be-112

hövs detta gift som ett hälsosamt motgift mot mänsklig inbilskhet och självförhävelse, som ett motgift mot politiskt, moraliskt och religiöst hyckleri och mot den enfaldiga utvecklingstro som inbillar sig, att allting bara blir bättre och att det blott är att gå på i ullstrumporna — det utvecklingsevangelium i nattrock och nattmössa, som Goethe en gång satiriserade med den lärda och belåtna åsnan Wagners berömda ord:

—--£s ist ein gross Ergetzen

sich in den Geist der Zeiten zu versetzen zu schauen wie vor uns ein weiser Mann gedacht und wie wir's dann Zuletzt so herrlich weit gebracht.

Det finns en liten passus i Gullivers resa till Brobdingnag, där Swift berättar, hur Gulliver erbjuder sig att göra landets konung en stor och epokgörande tjänst med ett litet pulver, som man stoppar i en ihålig tub av järn eller mässing och som kan framdriva kulor av järn eller bly med en sådan hastighet och styrka, att allt som står i vägen blir tillintetgjort. Men jättekonungen ryggar tillbaka inför ett så fasansfullt projekt. Han förvånar sig över, att ett så vanmäktigt och svagt litet kryp kan hysa så omänskliga idéer, och ehuru han är en intresserad vän av upptäckter på alla områden, förbjuder han Gulliver vid livsrisk att ens vidare omnämna denna sak. Hellre vill han förlora sitt halva rike än invigas i en sådan hemlighet. Kommer man inte att tänka på denna episod, då man står inför vår egen samtid, så jäsande av nya ochHUMANISTISK TRIPTYK

oanade möjligheter, så uppfinningsrik både på gott och ont, så genialisk i sitt frambesvärjande av nya maktmedel och utvecklingsfaktorer? Vår tid är inte bara radions och flygmaskinernas härliga tid, den är också pansarmotorernas, luftvapnets och giftbombernas tid. Hur väl skulle icke Swift, som skildrade den flygande ön Laputa, som genom geniala maskinanordningar kunde höja och sänka sig och lägga sig som ett förkrossande tak över upproriska städer och länder, hur väl skulle han inte i sin mäktiga fantasi ha kunnat föregripande skildra världskrigets vidunder och ali slagfältens geniala ondska och förstörelselust! Episoden är inte den enda i sitt slag som erbjuder analogier med vår värld och vår tid. Ty det är med Swifts snille som med alla stora litterära snillen, att fast hans skildringar anspela på en viss tid och äro knutna till en bestämd historisk miljö, så nå de dock fram till ett allmänmänskligt plan, en utsiktspunkt, där den speciella tiden förtonar i det allmänna världsförloppet och tidsmänniskan uppenbarar människan i hennes elementära ursprunglighet av förnuft och oförnuft, god och ond vilja,

Låt oss emellertid icke modernisera Swift genom hårkluvna moderna analogier eller begagna honom som sedelärande magister. Man kan lika litet spela ut Gulliver mot världskrigets generation som man kan spela ut Holberg mot bolsjevismen. Men Swifts allmänna grundsyn är hälsosam och nödvändig som en tid efter annan förnyad påminnelse om 8. — F o g el q v i st, Typer och tänkesätt.114

vår dödlighet och skröplighet. Den stolte och stur-ske domprosten i S:t Patrick hade själv starkare än någon annan känt högmodets förbannelse och äregirighetens vådeld. Men just därför att han kände febern kunde han beskriva febern. Han är lika skoningslös mot sig själv som mot andra. Den Gulliver som breder sig som ett människoberg i Lilleputtarnas land och som måste lyftas med dom-kraft upp på en vagn, väckande en dimensional häpnad, han sitter i Brobdingnag som en liten löjlig stackare grensle över en sextonårig flickas bröstvårta, han snavar över en liten brödsmula på jättarnas middagsbord och han flyr i trädgården, skräckslagen och med pickande hjärta, undan för småfåglarnas retsamma näbbar. Så har det roat den store Swift att med ett makabert skämt se sig själv och sitt släkte, först förstorade och sedan förminskade, först nedifrån och sedan

uppifrån. Och så blir den högmodige irländske diktarens resesatir en förintande ödmjukhetspredikan, ett nödskri över släktets grovhet och litenhet.

Som korrektiv mot människornas dumma självbelåtenhet och självöverskattning och professor Wagners flottigt skinande utvecklingstro är Swifts mörka satiriska misantropi en järn- och arsenikkur. O, människa, du som tar ner blixten från molnen och som buren av luftens etervågor håller på att utplåna alla avstånd, du som föraktar svinet för dess orenhet och avskyr ormen för hans gifttänder, du som bygger ditt Babelstorn mot himlarna för atthumanistisk triptyk 115

nästa ögonblick i blind förstörelselusta riva vad du själv byggt, du som ensam bland alla väsen av pur självkärlek hatar ditt eget släkte, följ med mig till hästarnas land och se på dig själv med ett djurs ögon. Kanske skall du då bakom alla dina enorma färdigheter upptäcka ett fördärvat hjärta, kanske skall du se orenheten i din omskrutna renhet och giftet i din skenheliga puritanska fromhet och kanske skall din rätta yahoonatur icke uthärda hästfurstens prövande blick. Så lyda de aldrig utsagda slutorden i domprostens predikan, översatta på ett mera patetiskt och upprört språk. Själv försmådde Swift allt patos, ali romantisk utsmyckning och ali närgången tillämpning. Nyktert och klart, med varje ord enkelt och sakligt hamrat för han sitt obevekliga protokoll över sina upplevelser i människornas, dvärgarnas, jättarnas och djurens värld. Hans mest fantastiska beskrivningar ha en exakthet i uttryckssättet, som förvandlar det otroliga till sanning. Han darrar aldrig på handen och höjer aldrig rösten. Med järnvilja undertrycker han ali sentimentalitet. När man bland hans kvarlåtenskap påträffade en hårlock efter hans älskade Stella, fanns på det lilla paketet den lakoniska och nyktra påskriften : »Blott en kvinnas hår.» Längre kan man icke komma i grym och kall stoisk saklighet. Men denna knapphet och denna kyla ha åt Swifts stil förlänat kristallens fasthet. En sådan prosa har i nyare tid ingen annan skrivit före Voltaire. Om sig själv är han förbehållsam intill stumhet. Huriî6 torsten fo.gelqvist

har icke eftervärlden sökt rota i hans kärlekssaga, denna underliga och gåtfulla historia om ett förhållande på tre man hand och en man mellan två kvinnor! Men ingen har lyckats utreda den verkliga karaktären av hans kärlek vare sig till Stella eller Vanessa. Denna självbehärskning och återhållsamhet, detta kallblodiga lugn göra satiren i Svvifts vidräkning med människosläktet dubbelt fruktansvärd. Man anar att trycket arbetar nära bristningsgränsen och att under denna oberörda yta utspelas en tragedi av stora mått. Det blev också med Swift som det står om Oralsökaren hos Fröding: »Han kom för nära det oerhörda.» Han fick en sjukdom, som endast ytligt sett yttrar sig på samma sätt hos snusken och hos den verklige misantropen — han greps av kopromani och hans fantasi blev koprofag. Hans liv slutar med en andlig katastrof av samma art som en svensk misan-trops, som levde ett århundrade senare — Esaias Tegnérs. De sista åren av sitt liv tillbragte domprosten i S : t Patrick i den själens skymning, som så ofta är geniets öde.

Per Hallström har gjort en intelligent efterskrift till Gullivers resor, som äger sitt stora intresse. Han fullföljer Swifts tankegång. Men i stället för att mäta mänskligheten med rummets mått mäter han den med tidens mått. Han får fram små varelser med flyktiga och övergående känslor, som röra sig, handla, vredgas och älska med sekundens ilande snabbhet. Där är en liten man ochhumanistisk triptyk

117

en liten kvinna. Ena ögonblicket kyssa de varandra förtärande lidelsefullt som under den intimaste könskärlekens brus och brand. Nästa ögonblick — scenen ändras sekundsnabbt — står den lille mannen framför den lilla kvinnan mörkröd i ansiktet, knyter sin lilla näve och stampar med sin lilla fot. Den löjliga litenheten har blivit löjlig flyktighet. Så kort är allt, så övergående allt, både kärlek och hat, så ovaraktigt allt vid vilket vi fäst vårt så kallade hopp för tid och evighet. Och å andra sidan framtrollar Hallström ur människan en jättevarelse, som rör sig med pinsam långsamhet. Varje tuggning med käkarna tar minuter, varje handrörelse sker med olidlig uttänjdhet, ett kort samtal har en uttråkande omständlighet, som hotar att kloroformera lyssnaren, och den ändlösa sävliga enformigheten breder sin längd och leda över tillvaron. Tar det då aldrig slut? Finns det då ingen befrielse från denna groteska tröghet och spleen, som man någon gång upplevat i sällskap med absolut innehållslösa och absolut flegmatiska människor och som förvandlar sekunderna till evigheter?

Det är på en gång hälsosamt och farligt för människan att på detta sätt mäta sin tillvaro med den lilla och stora tidens och det lilla och stora rummets mått. Risken är att hon i ali denna relativitet förlorar det självförtroende, som dock fordras för att leva och den aptit på livet som är förutsättningen för en verksam tillvaro. Människan är utan tvivel lyckligast när hon inte alis mäter.i8 torsten fogelqvist

Men då kulturen håller på att urarta, då människan genom ett överskattande av och ett frossande i sina materiella resurser glömmer respekten för tillvarons högsta värden och sin egen tjänande ställning i dessa värdens tjänst, i tider av mammonism, egoism, elefantiasis, reklam och korruption, då den förmätna lilla myran trotsar på sin allsmäktighet, då behöver hon göra om den farliga resan till Lilliput och Brobdingnag, Laputa och hästlandet och ta med sig doktor Jonathans kikare och måttband. Hon skall kanske hisna inför sig själv och blygas över sig själv. Och domprostens vägledning skall förefalla henne grym och skoningslös och illa vittnande om en själasörjares rätta sinnelag. Men det gäller om Swift vad Nietzsche en gång uttryckte med orden, att die grossen Verachter sind die grossen Verehrer. Någon stjärndyrkare var icke Swift. Men i det stjärnlösa mörker som tätnade över hans liv funnos dock några ljuspunkter: hans känsla för förnuft och sanning, obe-sticklighet och rättvisa.

1924.Turgenev och tiden.

Mer än kvartseklet har förflutit sedan författaren till dessa rader stiftade Ivan Turgenevs litterära bekantskap. De yttre omständigheterna stå ännu tydliga för minnet. Uppklättrad i en gammal prästgårdsbok, som erbjöd den naturligaste läse-fåtölj oeh ett sommarlandskaps typiska utsikter, njöt man vid en pipa virginiatobak den ryske jägarens dagboksanteckningar. Jag minns en hel följd av serena kvällar, tillbragta på detta sätt. Lind och fläder doftade. Guldbrun som en Norrmanstavla låg nejden i den vemodigt tynande dagglansen. Från brunnen hördes kvinnornas skratt, då de skurade sina stävor och fyllde sina ämbar. Med skäll-gumsen i spetsen kom fårflocken hemtrippande från betet på knäppande små fötter. Ett ensamt bösskott small i hagen. Ute på råggärdet prövade kornknarren sina sträva kastanjetter. Tornkajorna flaxade skrämda upp vid aftonringningens första klämtslag och nere på kyrkogården pysslade Phile-mon och Baucis med sin familjegrav. Det var ingen konst att genom en lätt fantasiretuschering av den svenska terrängen följa godsherren till Spasskoje på hans jaktvandringar och lantliga bypromenader.120

torsten fogel qvist

Man lärde sig njuta naturen på en gång sensuellt och litterärt. Landskapet blev ett själstillstånd. Och man kunde haft en sämre läromästare till denna dubbla njutning än Turgenev med hans egendomliga förmåga att göra ett miljöbestämt landskap allmängiltigt och känslans värld tillgänglig i färg, linje och ton.

Men i Turgenevstämningen låg mycket annat och mera. Vårböljor fyllde kropp och själ med sin oro. Drömmar svävade som en tunn, konturlös rökslöja över tillvaron. Man befann sig i den sentimentala åldern, då man med Hamlet eller Werther känner sig som en överflödig människa och erfar ett visst sorgset välbehag i denna sin världs-ställning. Samhället var lagom vrångt och orättvist för att ge näring åt ett ungt sinnes pessimistiska böjelser, men gällde det att sätta torped-o under arken, blev man beklämd, obeslutsam och vek. Handling och avgörande skötos upp till en obestämd, fjärran tidpunkt. Och under tiden uppdrog man vaga framtidsperspektiv, lekte med färger, som en pastellmålare, och talade poesi och livets högsta frågor med Evas tanklöst lyssnande döttrar. Man hade upptäckt kvinnan och på sina upptäckter satte man litterära namn : Lisaveta, Irina, Elena —- ängel, demon, valkyria. Men man hesiterade inför kärleken som Turgenevs vankelmodiga svärmare, pratmakare och självplågare. Det som skulle sägas blev osagt och det sagda stannade vid blotta ord. Man led Rudinsturgenev och tidén

121

kval, utan att klart inse hans löjlighet. Ty den upptäckten tillhör mannens farliga ålder.

Då man nu efter mer än tjugufem år, på grund av nyutkomna översättningar till svenska, återupplivar bekantskapen med denne författare, som tillhörde vår generations och ännu mer den föregåendes litterära idoler, får man en så stark, känsla av tidens välde, att det ibland är som »når vi döde vågner». Vad denna realism har

blivit romantisk med åren och vad akvarellfärgen i Turgenevs konst har blivit blek och sval! Det har kommit något svärmiskt och juvenilt över hela Turgenevgenren. Idéluften i hans romaner verkar studentrumsluft. Och kvinnorna, enligt mångas mening hans specialitet, ha en lätt anstrykning av studentflamma. Tur-genev räknades på sin tid rentav till naturalismens föregångsmän. Det var han som introducerade Zola i Ryssland. Flaubert var hans intime personlige vän. En dag läser herren till Croisset upp för herren till Spasskoje femton sidor ur manuskriptet till La Tentation de Saint Antoine och skriver sedan därom: »Vilken åhörare och vilken kritiker! Han har givit mig ett par tre råd av utsökt detaljförstånd.» Turgenev å sin sida kallade Madame Bovary samtidens bästa roman. Maupassant korsade hans väg och den celebre ryssen hann under livstiden uttrycka sin stora beundran för Maison Tellier. Han deltog under sina sejourer i Paris och Bougival i de litterära middagarna på Magny och var stående gäst vid Flauberts »dimanches». Men122

när man nu jämför honom med dessa fransmän, som upptogo den rotlöse europeiserade ryske adelsmannen i sin krets, vilken enorm skillnad! Tur-genev är och förblir i denna krets en främling, en slavisk Nimrod på gästroll bland galliska libertinen Och man har en känsla av att de galliska spefåglarna betraktade honom som ett pittoreskt kuriosum, ett skäggigt barn och en naivt troskyldig barbar. Detta bekräftar sig också. Bröderna Goncourt berätta i sina anteckningar, att »han lyssnade till våra samtal (de voro säkert inte alltför anständiga och pryda) med en barbars något medusaförstenade förvåning». Och Maupassant kan för sin del tillägga, att Turgenev »blev slagen av fakta som måste ha förefallit parisiska lyceielever skäligen enkla». Turgenev reagerade å sin sida även han. Han har kvitterat dessa omdömen och han finner bland annat sina franska vänners behandling av kvinnan respektlös och synen på kärleken brutal. 1 denna litterära cirkel representerar den ryske realisten svärmeriet, den blåögda ideologin och supranaturalismen. Och det är detta som nu med inlysande klarhet framgår av Turgenevs egen litterära produktion. Man finner den förvisso icke främmande, därför att den i motsats till den franska naturalismen dämpats till en mildare form av realism. Men även denna realism verkar något tunn, doftlös och vattenfärgad. Man förebrår den inte, att den aldrig stinker avskrädeshög, lik och förruttnelse. Men den har inte ens någon riktigtTURGENEV OCH TIDéN

stark doft av ren mänsklig mylla. Den ligger många breddgrader bortom naturalismen. Hur mycket grymmare, skarpsyntare och nyktrare behandlar icke Flaubert sin Madame Bovary än Turgenev sin Rudin! Och dock äro dessa skapelser framsprungna ur samma satiriskt antiromantiska synvinkel. Dock saknar inte Turgenev realistisk skarpsynthet. Dock hade även Flaubert en sida, som vette mot romantiken. Men samspeltheten mellan dessa båda kolleger är uteslutande att söka i deras gemensamma smak för artistiskt raffinemang, deras gemensamma odi profanum vulgus.

Liksom det förflugna påståendet om Turgenevs anfaderskap till naturalismen måste återtagas, har även dogmen om hans occidentalism undergått tidens förvandling. Denne filantrop, som rasade över sin mors sätt att behandla sina tjänare, denne liberal, som ivrade för livegenskapens upphävande och som fick smaka systemets onåd i den lindriga formen av arrest på sitt eget jordagods, denne emigrant, som ryggade för den ryska råheten och som gentemot slavofilerna yrkade på det öppna fönstrets kulturpolitik och orientering åt väster, är i grund och botten ingen modern europé. Hans karaktär saknar västerländsk stil och fasthet. Han faller gång på gång själv tillbaka på det ryska nitchevo som han fördömer. Han är helt enkelt ett skott på en gammal stam, vars rötter hålla på att lossna. Det är hans estetiska feinschmeckerei, hans behov av luftombyte, som drar honom till västerlandet. Men124

väl där längtar han tillbaka till Spasskoje. Hans litterära västerländska smak bestämmer sig alltid till sist för — Pusjkin. Hans omdömen om Europa äro osäkra och vacklande. Än attraheras han av tyskarna, än av fransmännen. Först efter 1870 blir han genom trycket av sin franska omgivning fransman helt. Hans hållning bestämmes av konjunkturer och yttre inflytelser. Hans politiska ståndpunkt är ingen ståndpunkt, utan ett liberalt

svärmeri, en dröm som aldrig påfordrar handling. Och den är negativ: icke det gamla Ryssland, icke nihilismen, icke den slaviska renässansen, icke Rysslands uppgående i Europa. Turgenev står med ett ben på vardera sidan om gränsen, han är varken varm eller kall. Hans hemlighet är, att han icke kan besluta sig, att han håller sin egen disharmoni flytande. Det finns ett odogmatiskt drag av ren mänsklighet i denna karaktär. Turgenev ser olika synpunkters berättigande och han vill svara ja och nej med moderation. Men ytterst bottnar hos honom denna mänsklighet i ett nationallyte — den ryska viljelösheten och obeslutsamheten. Och det är intet under, att han under trycket av dess förbannelse blivit dess främste psykolog och diagnostiken

Det Ryssland, Turgenev skildrade, upphörde, har det sagts, redan 1862. I varje fall existerar det inte nu. Den Litvinov, som presenteras för oss i Rök, är av ett helt annat kynne än folkkommissarien med samma namn. Vill man tränga riktigt djupt in i den folkpsykologi, som resulterat i det révolu-turgenev och tidén 125

tionära Ryssland, då här antirevolutionären Dostojevskij mörkare hemligheter och intimare ting att uppenbara, där han för oss kring i sin främmande värld av demoner och änglar, förbrytare och martyrer. Några ivrare för litterär hygieni ha på sistone här i Sverge gjort attacker mot Dostojevskij och sökt att med västerländska mått reducera hans storhet. Det är förspilld möda. Dostojevskij blir inte mindre genial eller mindre givande, därför att han är ryss eller därför att en lärd författare i Svenska Dagbladet fallit på den snillrika idén att jämföra honom med den helige Franciskus och därvid kommit till det för Dostojevskij nedslående resultatet, att köpmanssonen från Assisi företer större likheter med mister Andrew Carnegie än han. Dostojevskij är kongenial med den ryska folksjälen. Det må vara nog sagt. Man kan inte begära mer av en författare, än att han skall inkarnera sitt eget folks innersta. Turgenev däremot ser på sina ryska bönder utifrån med godsherrens, filantropens och emigrantens ögon. Och det kan inte hjälpas, att man alltid har skäl att misstänka filantroperna som folkpsykologer.

Emellertid är det både intressant och givande att studera den ryska revolutionen ur Turgenevs synvinkel. Han ger dock åtskilliga slående synpunkter. Turgenev skildrar den frigjorda ryska intelligensen som en drivande flock med viljelösa drömmare och pratmakare, som väl kunna agitera upp sig till ett patos, men aldrig smida medan126

järnet är varmt. Munlädret är smort, känslan oljad, förnuftet någorlunda städat, men viljan saknas, och där den finns är den utan tukt och regel. Det är inte utan att Rudin och Litvinov och alla de andra radikala ryska intelligenserna i Turgenevs romaner framkalla bilden av Kerenskij. Kerenskij hör till sonsönerna i cykeln Fäder och Söner. Och hade icke de ryska föregångsmännen i så stor utsträckning varit av denna Turgenevska kaliber, så hade den ryska omvälvningen kanske fått ett annat förlopp.

Det förekommer i Turgenevs Rök ett samtal mellan Potugin och Litvinov. Man söker förklara för sig den osympatiske gåpåaren Gubarevs hypnotiska inflytande på omgivningen. Det kan inte bero på hans begåvning och kunskaper. Han har ingenting av den sorten. Inte heller på hans karaktär. Ty sådan saknas. »Men se», säger Potugin, »han har vilja. Vi slaver äro, som känt, överhuvudtaget inte rikt begåvade i den vägen och låta gärna behärska oss — — — Slaveriets vanor äro alltför djupt rotade inom oss, vi bli dem inte kvitt så snart. Vi ha överallt behov av en herre, en b a -rin--— Vi äro ett mjukt släkte.»

Turgenevs psykologiska bidrag till den ryska revolutionens historia består just i att han skildrat detta mjuka släkte än med ironi, än med dold och av självkännedom och självmedlidande färgad sympati. Turgenevs män äro aldrig några riktiga män, de verka gymnasister och nybakade studenter.turgenev och tiden

Deras kärlek är pubertetsålderns skygga och blyga lystnad, deras världsbild studerkammarens och teoriernas. Det luktar samovar och tejunta med dam-sällskap om deras planer och projekt. Och när de löst världs- och samhällsgåtan, följa de sin sköna hem och stå en stund utanför hennes dörr i hopp att något skall hända. Deras förhållande till sanningen och idéerna är lika svärmiskt och ofruktbart som deras förhållande till kvinnan. En tysk litteraturhistoriker har sagt, att hos Turgenev är det mannen som spelar Gretchens roll. Det är både kvickt och träffande. När Turgenev skall leta upp en man god nog åt den modiga och kloka Elena, måste han importera

honom från — Bulgarien. Det moderna Ryssland har också importerat sina män och herrar — från Judéen och Polen. Och det lider väl intet tvivel, att det är detta främmande inslag, som satt ryggrad i nationen eller lagt ok på den, hur man nu vill uttrycka det.

Som psykolog har Turgenev odlat tre områden : den ryske bonden, societetskvinnorna och salongs-liberalen av politisk-estetisk typ. Det räcker. Man skall vara minst professor i litteraturhistoria vid Berlins universitet för att i likhet med Brückner förebrå honom, att det finns för få ämbetsmän i hans porträttgalleri. Vad bonden angår behandlar Turgenev honom med vänskap och högaktning och har passat in honom i naturen och miljön med en målares blick. Men han ser i honom uteslutande en modell, han har dock aldrig som andra ryska förfat-128

tare lyckats lusa av honom inpå bara kroppen, för att begagna ett naturalistiskt kraftuttryck. Och avståndet mellan målaren och hans modell har vidgats med åren. Vad kvinnopsykologen angår, har även tidén vuxit honom på visst sätt förbi. Man kan beundra de fina skiftningarna, de väl stämda tonerna i dessa kvinnoporträtt. Men tiden har gjort dem mer konventionella, än de kanske voro i konceptionens ögonblick. Denna porträttkonst smakar numera societets-måleri och kunglig akademi. Den levande färgen har blivit död som marmor, elfenben och brons. Det erotiska svärmeriet har hämnat sig. Sirenerna äro inte längre några sirener, helgonen ej längre helgon. Man kan beundra en utsökt detalj här och där, som det beundransvärda penseldrag, med vilket Turgenev fullbordar porträttet av Lisa i Ett adelsbo : »Hon läste icke mycket, hon sade inga egna ord, men hade egna tankar och gick sin egen väg.» Man kan förstå Lavretskijs salighet och fördömelse inför en sådan kvinna. I slika detaljer har Turgenevs konst än i dag sin levande friskhet och artistiska charm. Men Turgenevs kvinnouppfattning är som helhet föråldrad, därför att den liksom utgår från en ofullgången mans överspända erotiska synpunkter. Det bestående i Turgenevs litterära insats är och förblir hans bidrag till den mjuke mannens psykologi. Det tillhör både litteratur- och kulturhistorien. Av smärtsam själviakttagelse och nationell raspsykologi har han här lyckats åstadkomma någonting typiskt,turgenev och tiden

ett evigt och bestående iall av manlig psyke. Så som Turgenev varierat denna typ, den rotlösa, överflödiga, av reflexion sönderfrätta och av känsla undergrävda människan, som diktar utan att handla, som vill, men inte kan, som hugger i luften utan att träffa och älskar utan hopp, som än likt don Quixote slåss mot väderkvarnar, än likt Hamlet deklamerar över förbannelsen i att vara den som skall rättvrida tiden, än likt Judas går och hänger sig, sedan mästaren sålts för trettio silverpengar, än likt Peer Gynt

staar midt i taagen og vever sig bort lyslevende vaagen,

har han utövat ett verkligt inflytande på europeisk litteratur och bidragit till en psykologisk analys av mycken skärpa och finhet. Måhända står Rudin-typen främst i raden av dessa svaga män, en prototyp för ali den obeslutsamhet och rotlöshet som flyter omkring i livet och litteraturen, särskilt under kulturens upplösnings- och snösmältningstider. Vilken lysande scen är det inte, då Rudin ror omkring med en liten fransk modist på Rhen, stryker hennes hår, talar om naturen och Hegels filosofi och deklamerar sin faderliga ömhet, tills den lilla modisten, förargad över att det aldrig blir något av, lämnar detta ömkliga rendevu! Det är mannen och kvinnan i Turgenevs diktning. De ha, som någon sagt, egentligen bytt plats med varandra. Och det förefaller nästan, som om de också gjort

yper och tänkesätt.130 torsten fogel qvist

detsamma i det moderna Europas kultur. Ett dansk litteraturhistoriker, Karl Tiander, utgav år 1913 en bok om Turgenev i dansk aandsliv, där han påvisade Rudintypens litterära fruktsamhet och dess talrika nordiska avkomma. Han går igen i Drach-manns En overkomplet, i Schandorphs Uden midt-punkt, i Niels Lyhne och Sti Hög hos Jacobsen, i Ibsens Peer Gynt, i Steensgaard och Hjalmar Ek-dal, i Juhani Ahos Ensam. Ja, varför inte, också i Hjalmar Söderbergs Doktor Glas, där står han mellan hötapparna, en bild icke av åsneaktigheten, men av vankelmodet.

»Jag vill åka med häst och ro i båt.»

Den mjuke mannen är Turgenevs tragiska monument över sitt verk och — sitt eget öde. Ty denne Nimrod rullade själv hela livet igenom fram som femte hjulet under en fransysk sångerskas familjevagn, fastkedjad som en slav i härskarinnans koppel, oförmögen att slita sig lös. Men det är inte alla, som likt Turgenev haft förmågan att göra sin svaghet monumental.

1924.Maupassant rcsurrcctus»

i.

Det är alltid ett äventyr att återknyta gamla bekantskaper. Man märker det bäst i en kamratkrets, som samlas efter många år. På vissa håll är kontakten bruten. Det blir bara ord från mun till mun, likgiltiga frågor och svar under masken av ett ansträngt intresse. Man märker det också inför gamla miljöer och landskap, som man efter många år återser. Finns det något ödsligare, än då ett sådant landskap eller en sådan miljö, fordom rika på idéassociationer, inte längre ge någon doft eller ton ifrån sig! Det är som att hungrig och törstig sätta sig till bords och få asksmak i munnen. Hur livligt man än är övertygad om jagets relativa enhet, så tycks det ändå i högre grad

uen, som ej ar stugsittare eller tornsittare, utan lever sitt liv bland levande människor och väx-lande uppgifter, marker dagligen, hur tidén lägger till och tar ifrån, likt en flod, som rycker loss land på det ena stället och lagrar på det andra. Och aldrig framträder förändringen tydligare än vid en konfrontation med dem eller det, som länge,

länge varit ur ens tankar. Gäller detta människor och miljöer, gäller det naturligtvis också litterära typer och verk.

Jag återknöt häromåret bekantskapen med Turgenev. Han hade fyllt min ungdom med rikt stoff för tanke och känsla. Han hade just ingenting mer att säga. Vårböljorna flöto förbi monotont och som i en dröm. Man hade ohjälpligt brutit med Elena, och man befann sig i en annan värld än Rudin. Motsatsen kan också inträffa. På Operan återsåg jag efter många års skilsmässa Peer Gynt. Han följde mig hem. Jag borstade av honom bokdammet. Han hade blivit ung på nytt och jag också. Jag levde med i hans fantastiska och mänskliga öde med varje fiber av min varelse. Och den gamle Dovre-

löjliga bonjour blev för mig en representant för diktens eviga ungdom. Skulle jag åter möta pastor Rosmer och Rebekka West ute på den berömda spången, skulle jag säkert artigt lyfta på hatten och gå vidare. Det var längesedan vi gjorde alla människor till adelsmänniskor — på det viset.

Vad är det då som gör, att det ena 'diktverket slocknar och det andra behåller sin eviga lyskraft? Ja, det är ett ämne för en hel avhandling. I stället för att underkasta det en systematisk behandling, skall jag anknyta det till en nyligen återupplivad litterär bekantskap. Det gäller Guy de Maupassant. Det var cirka tjugufem år sedan jag hörde honom berätta. Häromdagen slog jag

mig ned i sällskap med honom. Han kom nu i modern, svensk kostym och bad en gammal beundrare — dock på ett visst estetiskt avstånd — att se, hur den passade. Naturligtvis inte så bra s ofm er egen franska, tänkte jag, men värdigt nog för en gentleman, som vet hur han skall föra sig, och fullt tillfredsställande för att låta er figur komma till sin rätt. Men medan jag så synade hans nya svenska dress i sömmarna, började han berätta de gamla historierna som jag hört förr — om Mouche, den lilla tanklösa Parisflugan, surrande i solskenet över Seineroddarnas glada kanot, om Yvette, demimondedrottningens dotter, doftande och strålande av vår och ovetenhet, »uppvuxen ur en gödselhög lik en härlig blomma, som suger näring av förruttnelse», om den fina och diskreta kammarjungfrun Rose, som visade sig vara en för-lupen och förklädd manlig förbrytare, om Mar-roca, denna non satiata, plockad under en brännande och skamlös sydländsk sol och släkt med Baudelaires svarta, onda blommor. Och vid dessa berättelser, nya som gamla historier alltid bli i en skicklig berättares mun, glömde jag bort hela den litterära problemdiskussionen om diktarna och tiden och hela denna litterära abstraktionsapparat, som man satt i gång både här hemma och i utlandet för att hugga upp rågången mellan gårdagens, dagens och morgondagens litteratur. Det är det egendomliga med stora konstnärer, att då man står under deras omedelbara inflytande, glöm

mer man totalt bort, till vilken kategori och tid de höra. Maupassant var naturalist. Hans konst är i avsaknad av varje tendentiöst patos. Han ställde den varken i tidsidéernas eller de eviga idéemas tjänst. Finns det i hans noveller någon filosofi — undantagandes de melankoliska reflexioner, som den som i unga år stormat hårt på livet gör, när kraften tryter, löven lossna från träden och desillusionen stiger som dimma och grå fukt ur marken — så kan den karakteriseras som pessimistisk flanör-filosofi. Flanördiktningen är dömd. Den betraktas i våra dagar med samma ögon, som en arbetande manniska kastar pa en nojessegiare, nojestiskare eller nöjesjägare. Naturalismen har desslikes så många gånger fått sin dödsattest skriven, att man väl får tro på dess skuggtillvaro. Detsamma gäller om Part pour Part — konsten för konstens egen skull. Konsten, särskilt den litterära, har på sistone blivit fasligt målmedveten, den är, om man får tro härolderna, i färd med att skapa, vad den aldrig förr orkat med, nämligen nyja himlar och en ny jord och ett människosläkte utan individer, i vilket var och en på sin höjd uppfattar sig själv som ledkropp i en stor mask. Med ett ord — alla de kategorier, i vilka man skulle kunna stoppa fallet Maupassant, äro kasserade och sönderslagna. Och ändå lyssnar man till hans berättelser, som om de vore skrivna i går. Ändå strömmar det fram ur dem ett rent animaliskt liv, som om de kvinnor han älskat ännu voro varma och unga, sommaupassant resurrectus

om de månskensnätter han flanerat i ännu svepte sitt melankoliska ljusdunkel över jorden och som om de årblad han rörde på Seinen ännu droppade av friskt glittrande vatten. Och kärleken och månskenet och vattnet ha vi ännu icke lyckats komma ifrån, inte ens om vi i nyktra och aktiva ögonblick betrakta oss som ledkroppar i en samfälld och på produktiva nyttigheter inriktad mänsklighet. Och väl är det

Almqvist satte som ett kriterium på den sanna människan konsten att kunna leva ett liv över frågornas liv. Ett liknande kriterium skulle man kunna ställa på den verklige konstnären, vars verk består, sedan han själv gått i graven med sin samtid, dess fördomar, teorier och miljöbetingelser. Han måste kunna leva ett liv, kanske icke ovanför, men i vart fall utanför alla program och doktriner, det vill säga vara konstnär rätt och slätt utan alla baktankar, bitankar och syften. När Strindberg når högst som konstnär, det är icke, när han driver teorier, utan när han glömmer dem. Programlitteraturens öde är att åldras med programmet, såvitt man inte däri lyckats inspränga tavlor av friskt, omedelbart levande liv.

Maupassant är som konstnär inkarnationen av Goethes ord: »Bilde, Künstler! Rede nicht!» Han hade en naturlig motvilja mot litterära diskussioner. Vid onkel Hauberts litterära söndagsmiddagar ute på Croisset är Maupassant ofta närvarande. Han tjänstgör som kusk och hämtar umgängesvännernax36 torsten fogelqvist

vid stationen i Rouen. Men han deltager sedan halvt frånvarande i bordssamtalen. Taine, som träffade honom där, liknar honom vid en »trumpen tjur». Man ser, att han längtar dädan från filosoferna och de skriftlärda till skogen, till floderna och havet, till Paris' bulevarder och nöjestempel. Han skulle gärna vilja byta ut det litterära sällskapet mot ett jaktsällskap, ett båtlag, ett parti unga män och kvinnor på utflykt och härjarstråt. Och det säger sig egentligen självt. Den som arbetar med hjärnan skall rekreera sig med sinnena. (Hos Maupassant blev visserligen denna rekreation naiso stormande övermatt ocn överansträngning. Men det rubbar ju inte tesen.) Och den som skapar med ord och tanke bör inte använda sjätte dagens kväll att teoretisera. Maupassant är en sällsynt levande och sällsynt olitterär författare. Det är kanske just därför, som hans berättelser stått bi mot tiden. Ty gör man en rond genom litteraturens historia och ser, vad det är som tiden anfräter med fukt och röta, så är det nästan alltid det i ett diktverk, som är litterärt och estetiskt, teori och experiment, doktrin och konstgrepp, det som är frukten av en diskussion. Maupassants berättelsekonst är kemiskt ren från allt sådant, medan man exempelvis överallt i Zolas stora sociologiska romancykel märker teorierna från le roman expérimental och i hans fyra evangelier den apostoliska avsikten och överallt, där detta framskymtar, känner en obetvinglig likgiltighet, som bara till-maupassant resurrectus 137

tager med åren och avståndet. Zolas människor äro människor, som äro utsatta för experiment, observation och

renodling. Denna behandling gör dem antingen till typer eller abstraktioner. Man minns knappast någon enda av dem. Och minns man någon, är det mera som representant för något — en arvsmassa, en klass, ett yrke, ett kön. De individuella anletsdragen ha utplånats. För en tid som vår, som går med en litteraturfana, på vilken det står skrivet: »Från individen till mänskligheten», är väl detta en stor förtjänst. Men det är en förtjänst, som ingen vanlig dödlig litteraturläsare verkligen njuter av eller intresserar sig för, ehuru många kokettera med en sådan njutning och ett sådant intresse. Det allmänmänskliga kan nämligen endast klart fattas och rent njutas i den enskilda

Då Maupassant ser en människa, ett stycke natur eller iakttager ett händelseförlopp, fattar han dem blixtsnabbt i deras enkla, naturliga drag och beståndsdelar. Och han återger lika enkelt och klart som han ser. Ingen spekulation grumlar hans iakttagelser, ingen talträngdhet frestar honom till vad jag skulle vilja kalla överskildring av ett ämne. Hans lexikon är inte stort, hans fraseologi snarare mager än frodig, och han rör sig med ett minimum av bildlika uttryckssätt. Men genom denna till ren berättelse och exakt återgivande reducerade konst har Maupassant bevisat, att huvudsaken för en stor Derattare ar neit enkelt tormagan att Kunnax36 torsten fogelqvist

berätta och att i konsten är det icke avsikten, utan själva kunnandet, som är a och o. Till den som kan lyssnar man genom tiderna. Hans estetiska och moralfilosofiska mantalsskrivningsort är tämligen likgiltig, hans ålder och miljö likaså. Allt beror på rapporten med livet, på livsbejakelsens eller livs-förnekelsens styrka, på ögats klarhet, sinnenas sensibilitet, uppfattningens friskhet och finhet. Maupassant ägde denna rapport i sällsynt hög grad. Den betydde mer än hans litterära miljö och hans

I _ „__1:__ _____c..,j.____

konstnärliga upptostran.

Det är kanske orätt att kalla Maupassant en stor diktare. Han har aldrig diktat någonting, om man i begreppet diktning inlägger fantasins fria lek och skapelse ur intet. Men han är en stor berättare. Han återgav endast verkligheten, den verklighet som han med en intensiv livstörst och sensibilitet rörde sig i. I hans berättelser finns föga spår av moralisk indignation — på sin höjd en avsmak för det kälkborgerligt tarvliga och vulgära och ior preusseriet — aar nnnas inga iramtiasperspeK-tiv, inga adresser eller rekommendationsbrev till rättvisa, frihet, lycka och bröd, inga definitioner på skönheten annat än dem som göra sig själva av naturen, inga förebildliga människor, bara offi-cerare, artister, amoetsman, varasnusvaraar, uonaer, comtesser, midinetter, borgarfruar, bondhustrur och skökor, ingen himmel annat än den, som välver sig över Seinelandskapet, Paris och Medelhavet. Men naturen leker sin eviga, glada och grymma lek imaupassant resurrectus 139

åtrå, kamp, älskogsnöjen, födslovånda och dödskval, och människohjärtat slår sin eviga oros slag, mätande i skiftande pulsrytm passionens flygande timmar och ledans krypande minuter. Bunden till en viss tid och miljö, är denna berättelsekonst egentligen tidlös. Den handlar om det som varit av begynnelsen och ännu är och alltjämt vara skall. Och det är egentligen endast det som intresserar människorna och håller sig evigt ungt.

IL

»Stilen är människan, och den moderna människans styrka är stilen». Dessa satser av den gamle Buffon, som inte bara var en genial naturforskare, utan också en stor språkkonstnär, passa fullkomligt in på Maupassant. Det är nästan, som om det existerade en rapport mellan sportsmannen och friluftsmänniskan Maupassant och de uttrycksmedel, som författaren Maupassant begagnar. Hans stil är en stil plein air. Den andas en naturlig och jämn rytm. Den har friskt hjärta och friska lungor. Den saknar både fett och onaturlig muskulatur. Den är tränad, men aldrig till professionalismens och atletikens överdrifter. Den har animaliskt liv och kroppsligt behag. Och den är ren. Maupassant behandlar ju med förkärlek det ömtåligaste av alla ämnen, förhållandet mellan kvinna och man. Det sexuella livet spelar en utomordentligt stor roll ihans berättelser. Som naturalist väjer han aldrig undan för naturens blottade väsen. Hans psykologiska studier äro stundom en illustration till Rydbergs berömda strof :

Det bor i mänskolynnets djupsta iden ett djur av urtidsart — antropoiden.

Han skulle, som Tegnér, ha kunnat tala med en ton av mörkt förakt om »det tvåbenta hundsläktet». Och i ögonblick av misantropi och desillusion skulle han, likt Gulliver hos Yahoos, ha kunnat gå till hästarna i stallet för att vädra ut människan och få frisk luft. Men fast han är förtrogen med både driften och brottet och ofta rör sig i tvetydiga kretsar och bland skämda ämnen, så finns det i hans stil icke ett spår av tvetydighet eller förskämd atmosfär. När han slår sig ned i sin studio med penna och skrivark, har han en lukt i kläderna från seglatser och jaktpartier, rodd- och fisketurer* fotvandringar och bollmatcher. Och denna lukt sätter sig fast i bläcket och papperet. Det finns nos Donvivoren ocn sensuaiisten Maupassant mycket av brutalitet och animalisk instinkt, men ingenting av kamrar och okyskhet Koprofagerna och berättarna av svinaktiga historier ha intet att hämta hos Maupassant, inte ens när han för dem till glädjeflickorna i Huset Tellier. Till den grad ha stilen och den osökt naturliga berättartonen adlat

den mest oiordarvade av alla »ioraarvaae» toriat-maupassant

I4Î

känningen med nöjet och faran, men den är aldrig klibbig och kladdig. Hans blick kan vittna om trötthet och leda, men den är aldrig skamsen och skygg. Det finns hos honom något av den antika

gatt aen Kristliga oiygseins sKoia.

Man får en god föreställning om Maupassants

och Flaubert Ty enslingen på Croisset var icke

rära klostercell med ömhet, hopp och oro följde skyddslingens överdådiga framstorm genom ung-domsårens arkipelag, varnande honom för Circe och cykloperna. Han såg honom också med de ögon, som mästaren låter vila på sin mest älskade lärjunge och som i varje blick uttrycker ett Ille

Han besvär honom i konstens namn att moderera hungern och törsten efter livet. Han uppmanar honom att arbeta mer och festa mindre. Han varnar honom för »alltför många flickor, alltför mycken rodd och alltför mycket rummel». Han har ett gott öga till sporten och friluftslivet. »En civiliserad man har icke bruk för ali den motion läkarna föreskriva. Ni är skapt att göra vers. Så gör vers! Allt det andra är idel fåfänglighet.» Själv en levande illustration till konstens offerväsen, präglar Flaubert i ett av sina brev till Maupassant med hart när asketisk fanatism den hårda satsen, att »den som142 torsten fogel qvist

vigt sitt liv åt konstnärens kall har icke rätt att leva som andra». Maupassant lät den gamle indianen väsnas och lyssnade med älskvärd godmodighet på förmaningstalen. Men han bättrade sig inte. Och main skulle nästan vilja påstå, att han handlade rätt i sin ohörsamhet just för konstens egen skull. Ty det finns i Flauberts litterära storhet någonting av kammarsittare och teoretiker, som gör, att det ibland blir instängd luft till och med över hans mästerverk och att man i dem saknar frisk tillförsel, medan man i sällskap med Maupassant alltid står i en så omedelbar kontakt med livet att man tycker sig uppleva vad man läser. Hur är inte luften i Salammbô till exempel onaturligt kall och onaturligt kvav. Man känner sig som plågad av en ond dröm. Man vill vakna och öppna fönstret. Sådana förnimmelser har man ej hos Maupassant, utom i Spökhistorierna från hallucinationsperioden ; men där bör det ju vara så.

Viktigare är kanske då den stiluppfostran Flaubert bestod Maupassant. Han lärde honom föraktet för alla lättköpta segrar, mognadens nödvändighet och det skrivna ordets konstnärliga helgd. Han avhöll honom från förtidsdebuten, som i själva framgången lätt får en bismak av prostitution. Och han satt över Maupassants manuskript och korrektur som en magister över kriaböckerna, strykande varje slappt uttryck, kråkande för varje ord, som icke var det rätta, utan ett provisorium eller en undanflykt. Flaubert var självmaupassant resurrectus 143

det skrivna ordets martyr. Han underkastade sig en formlig tortyr för att ur varje företeelse frampressa dess egenton, det exakta språkliga uttrycket. Detta uttryck var för honom mer än en formel, det var själva saken. Om han hade levat i de dagar, då medeltidens nominalister och realister drabbade samman över den filosofiska stridsfrågan, hur namn och begrepp förhöllo sig till sak och verklighet, skulle han lidelsefullt ha tagit realisternas

parti och tillerkänt namnet och begreppet en självständig och avgörande verklighet. Han kunde sitta flera nätter i sträck över en halv sida, som inte stämde med hans språköra och böjde sig för hans instrument. Med det stora soldatgästabudet i Salammbô sysslade han närapå ett halvår. Och den stränghet, med vilken han nagelfor sin egen stil, den lät han även lärjungen vederfaras. Maupassant skriver i inledningen till Pierre et Jean följande om Flauberts stillära :

Vilken sak man än vill säga, så finns det bara ett ord för att uttrycka den, blott ett verb för att besjäla den, blott ett adjektiv för att ånge dess kvalitet. Det gäller att söka, tills man funnit dem, detta ord, detta verb, detta adjektiv, och aldrig nöja sig med något "nära nog", aldrig ta sin tillflykt till knep, om än så lyckligt funna.

Det är utomordentligt roande att se, hur mästaren kalfatrade sin lärjunge med denna stillära, som i sin strävan efter det utsökta och fullkomliga ibland till och med föll ned i pedanteri. Maupassant talar på ett ställe om »krigets monstruösa rätt». Bort med144

adjektivet och dit med ett vanligt citationstecken, kommenderar Flaubert. Adjektivet är överflödigt och försvagar effekten. På ett annat ställe skriver han om »en division som blivit skingrad i en stor batalj». Inte skingrad, utan söndermald, dekreterar Flaubert. Det originella ordet måste ersätta det triviala. En annan gång har Maupassant sänt Flaubert vers. Han blir mycket missnöjd med en dikt som betitlats Désirs (önskningar). Redan över första raden lyfter sig blåpennan som en bila. »En av mina käraste önskningar (un des mes chers désirs) skulle vara att äga \jingar (serait d'avoir des ailes)», skriver poeten. En kär önskan — un désir qui est cher! Nonsens! Granskaren sätter utropstecken. Äga vingar — avoir des ailes. Parbleu, utbrister Flaubert. En sådan önskan är alltför allmän, alltför mycket commune bonum — le souhait est commune. I denna skärseld av kritik brinner halmen. Och Maupassant har tvivelsutan haft nytta av sin stränga skola. Men da en tysk litteraturkritiker — neinricii uei-

grafi prisar mästaren på lärjungens bekostnad, förebrår den senare att han inte alltid tog magisterns pedanteri ad notam och tror sig kunna spåra en fortgående stilförsämring hos Maupassant, i samma mån som den döde mästarens omedelbara inflytande upphörde, så är man verkligen frestad att ifrågasätta, vem som verkligen är mästaren. Man blir dubbelt benägen för en sådan omvärdering, då man ser nur den tyske magistern söker tortsatta riau-berts verk och tillvita Maupassants stil fallenhet för lättvindighet och trivialitet på grundvalen av en exempelsamling, varur följande dråpliga prov

1. *Prov på trivialitet:* ”tokig av otålighet och oro”; ”helt gripen av åtrå”; ”ett nytt lidande, ett lidande var timme och var minut”; ”kvävd av ångest”; ”hennes pys, från vilken hela hennes olycka kom, men också all hennes glädje på färden”.

2. *Prov på oprecisa adjektiv:* lysande ögon (yeux brillants), omätlig smärta (immense douleur), kvillrande tårar (larmes ruisselantes), brännhet middag (midi brûlant), purpurfärgad gryning (aurore empourprée).

Det förefaller som om denna löjeväckande och äppeltyska Flaubertimitation i språklig litteraturkritik, vilken totalt saknar förebildens skarpsinne och överkänsliga finess, kunde tjäna som utgångs- punkt för ett allvarligt stilspörsmål, som i sin tur sammanhänger med frågan om konstens förmåga att bevara sin ungdom eller dess lott att åldras. Är det icke fara förbunden med en stil, som i varje ögonblick är spänd till bristningsgränsen, en stil, där vetenskap och spekulation trängt in på den naturliga instinktens område, en stil utan sorglöshet, lättsinne, avspänning, vila och en liten tupplur då och då? Säkerligen. Och det kan ifrågasättas, om icke just Flauberts stil i motsats till Maupassants råkat ut för denna fara. Den saknar omedvetenhet och omedelbarhet, den får ibland en bismak av preparat, dekokt och pressade växter,i46 törstën fogelqvîst

den är för mycket hjärna och kulturhistoria och för litet natur och levandeliv. Den är med andra ord litterär. Flaubert var för mycket konstnär och för litet levande människa, han vistades för länge inne i sin studio. Hans stil är mättad, hans språk ett konstmuseum, hans skildringar gjorda med en samvetsgrann precision, som saknar motstycke. Men den underbara livs- och friluftsatmosfär, som vilar över Maupassants landskap, miljöer och

människor, den går ibland förlorad i ångan kring Flauberts smältdeglar och retorter.

Det är något stort och tragiskt över det offer som Flaubert hembragte konstens gudom. Det skedde icke utan ett starkt undertryckande av personligheten. Non ridere, non lugere, sed intelligere, det var för Flaubert den sanna konsten, liksom det för Spinoza var den sanna filosofin. En konstnär får, i det han skriver, icke le med dem som le eller gråta med dem som gråta, icke hasta till oskuldens undsättning eller brottslingens bestraffning. Hans patos och avsky få på sin höjd märkas i själva tonfallet och knappast ens det. Ty sentimentalitet och moralism utsätta honom för risken av den skärva i ögat och den skälvning på handen, som förvanskar det konstnärliga objektivet. Vill man därför finna den levande och evigt unge Flaubert, då har man att söka honom i hans brev, oregelbundna, personliga, fyllda av tjusande naivitet och intellektuell energi, patos och hån, som personliga dokument kanske överträffande det mesta Maupassant skrivit.Men konstnärligt sett är Maupassant den starkare, just därför att han stod i bättre rapport med livet och tillämpade teorierna i sin konst cum grano salis. Liksom Flaubert var han anhängare av den naturalistiska objektiviteten och den rena iakttagelsen. Han driver inga teser och käromål, han speglar och återgiver. Men även här bryter, särskilt i den senaste produktionen under sjukdomens och misantropins dagar, någonting »menschliches, allzu menschliches» fram i en utgjutelse eller ett nödrop ur ett stunget hjärta. Även här sätter den tyske monografen ett minus i betyget. Men på många andra, mera mänskligt och mindre doktoriskt sinnade, verkar ett sådant utbrott närmast som en säkerhetsventil i funktion och en befrielse. Det är möjligt att onkel Flaubert, om han levat, skulle ha reagerat mot känslosamheten i Notre Coeur och Fort comme la mort. Men det konstnärliga kravet kan bli en stoicism på gränsen till förhärdelse och självplågeri. Och i stunder av bristande vaksamhet och konstnärlig svaghet ha ofta ord letat sig fram ur en författares penna, som droppat av hjärtats röda blod och bränt som hemligen gjutna tårar.

1927.Engelska profiler.

I.

Thomas Hardy.

Thomas Hardy har här i Sverge upplevat en sen popularitet. De första översättningarna av hans böcker (Tess av släkten d'Urberville, Jude Fawley, En grupp förnäma damer) passerade tämligen obemärkta. Dessa översättningar gjordes på en tid, då Levertin var väktare på muren och då i engelska prosan betraktades med en viss ringaktning såsom tråkig och okonstnärlig. Men i samma mån som smaken blivit mindre exklusiv och studiet av utländsk litteratur genom Nobelinstitutionen fått en mindre ensidig inriktning och i samma man som den litterära opinionen i England korat Hardy till patriark, har hans popularitet här i Sverge ökats. Det är därför icke förvånande att i höstens bokmarknad finna två Hardyöversättningar: Tess, tolkad för andra gången av okänd översättare, samt Heden, tolkad av August Brunius efter originalet The return of the Native. Man behöver icke vara någon okritisk Hardybeundrare för att hälsa dessaengelska profiler

tolkningar såsom ett värdefullt tillskott till vår översättningslitteratur.

Thomas Hardy är att börja med ett landskap och en bygd. Han är patriarken av Wessex, fåraherdarnas land, Englands Kaldéen, med dimmor, sol-töcken och stjärnljus över kulle och hed. Kanske måste man ha sett detta landskap för att rätt kunna sentera Hardys konst. Men man förstår att han är en litterär topograf, vandringsman och friluftsmänniska av mindre vanliga mått, en kulturhistoriker med stark känsla för traditionens makt. Född i Dorchester av grevskapet Dorset, har han varit sin hembygd trogen. Som arkitekt har han inventerat de gamla kyrkorna och slotten, han har cyklat omkring på vägarna från gård till gård, han känner folklynne och plägsed, och befolkningen kallar honom förtroligt Bill Hardy. Han har sett King Lears vålnad på slätten och varit med på den tid, då den gamle rödfärgarens mefisto-feliska gestalt och hemlighetsfulla fordon syntes på vägarna och satte skräck i barnen, jämförlig med våra barns rädsla för sotarn. Han var med när eldarna tändes över den mystiskt svårmodiga Eg-donheden, han var med när fåren klipptes och mjölken sprang i stävan, när kärnan slamrade i mejeriet och höet stackades vid kullens fot. Det finns i hans skildringar en gammaltestamentlig gräsdoft, en

biblisk lukt av ullig hjord, som hos Words-wcrth. Och hans natursceneri är som Wordsworths, levande och väsensbefolkat. Det är bara den skillnaden, att naturen i Wordsworths clikt står i ett150

förtroligt och vänskapligt förhållande till människan, medan den i Hardys romaner är varslande, hemlighetsfull och ödesdiger. I förra fallet utgör den en pastoral ram till idyll och storvulen patriarkalisk släktsaga, i senare fallet är den en gåtfull ram

Hardy skildrar framför allt jordens arbetare, deras tunga liv ute på fältet, späckat med primitiva kärlekssorger och brödbekymmer, och deras glömskestunder på bykrogen med ölet rinnande som Lethes älv genom en trög, fattig och minnesgod inbillning. Man har jämfört honom med Jean François Millet. Och något ligger kanske i jämförelsen. Hans figurer växa som Millets mörka upp ur jorden. De bära alla det hårda arbetets och den stumma undergivenhetens prägel. De äro alla naturalistiskt skildrade med jordångan rykande kring sina tunga kroppar och tröga själar. Och de äro aldrig arkadiskt konstgjorda för att fägna turistens ögon. Men någon — det är visst Gardiner — har anmärkt, att Hardy är Millet utan Angelus. Och han har rätt. Det står aldrig i inre mening någon genomskinlig dager av helgsmål, någon atmosfär av klockklang över mullen och inullens barn i Hardys diktning. Han är naturalist, icke blott med ögat, utan också med tanken. Röken från risknippena på hans fält stiger aldrig uppåt som röken av Abels offer, den kryper Kainsaktigt tung utefter jorden. Och dock är Hardy icke naturalist i fastlandsbe-märkelse, Hans engelska kynne förbjuder honomatt frossa i den naturalistiska detaljen. Han älskar den brutala sanningen, men endast som helhetssyn, aldrig i sensationell detaljskildring. Ett mord begås, ett våldtäksbrott. Men något litterärt polisprotokoll över det minutiösa händelseförloppet föres icke, som hos en Zola. Hardys naturalism är styrd och regerad av anglosaxiska hänsyn och den är teoretisk.

I viss mån tillhör Hardy en förgången tid. Hans pessimism, som kastar djupa slagskuggor över det landskap och de livsöden han skildrar, är ett barn av det Schopenhauerska skedet. En dunkel och irrationell vilja till livet driver hans människor framåt. Världsförloppet är en enda serie av meningslösa sammanträffanden och oförskyllda lidanden. Av rädsla att inte få sin honung såld, far man till marknadstorget mitt i natten och får sin häst sönderkörd i mörkret. Man lägger sitt kapital i en fårahjord och, när man fått hjorden fulltalig, bryta alla fåren av sig nackar och ben. Man klär sig om morgonen som brud och får om kvällen vara med om en brytning för livet. Man möter just den man inte skulle möta och man kommer nätt och jämnt för sent för att hindra en olycka. Den logik som länkar händelserna är en karikatyr av rättvisans. När jordens blommor förtrampas, gömma sig de odödliga i sina moln. Det är med gudarna som med polisen. De hålla sig borta när de som bäst behövas. Och när de gripa in, sker det på ett bryskt och summariskt sätt. Man skulle kunnasäga om deras stackars offer att »den mycket haver, honom skall också mycket varda givet». Har man fått ett klubbslag, får man fler. Och ju längre tragedien framskrider, dess tätare falla klubbslagen. De enkla och okomplicerade väsen, som företrädesvis drabbas av livets olyckor, rasa icke, de ha ej den upproriska reaktionskraft, som vreden skänker. De bara böja sina huvuden djupare mot jorden i stum och dov resignation. Det skulle så ske. Det ska så vara.

»God är sömnen, bättre döden, bäst att aldrig ha blivit född», säger Heine. De hjältar och hjältinnor som Hardy gjort till föremål för sin konst komma nästan alla till en punkt i livet, då de av hjärtat måste instämma i den tyske diktarens uppfattning av sömn, död och ickevara. Vill man fukta sitt hjärta med tårar och medlidande, då skall man läsa Hardy, framför allt hans Tess of the d'Urbervilles. Historien om denna flicka av folket, som likt ett offerlamm ledes till slaktning och icke låter upp sin mun, bringar i tankarna en kvinnotyp, som återkommer på skilda ställen i Frödings diktning, en sak som första gången påpekades av litteraturhistorikern doktor Göran Lindblad. Man förnimmer hennes vingskjutna skrik i Säv, säv, susa, man ser hennes sömngångarstråt i Det borde varit stjärnor, man hör hennes oskyldigt fläckade minne susas av träden i Parken. Hon är ögonstenen, som stinges med tagg, och liljan, som får sin daggiga kalk bestänkt med smuts. Hennes öde är en spik i

teodicéernas likkista, en protest mot den bästa möjliga av alla världar. Thomas Hardy har såsom diktare slagit

många sådana spikar. Hans författarskap har samlat sig till en ironisk anklagelsedossier mot ett världsförnuft, som ingenting annat är än blind och planlös livsvilja. Men Hardys ironi har ingenting av den Voltaireska Candideironins uppsluppenhet och lätthet. Den är tungfotad. Och kunde man utan motsägelse tala om sentimental ironi, skulle detta uttryck passa just på Hardy. Hardys patos är medlidandet. Kanske syftar han, som de grekiska tragöderna gjorde det enligt Aristoteles' utläggning, till att genom fruktan och medlidande åstadkomma en affekternas rening. Men det är här, som man blir oppositionell. De olyckor han hopar i sina böcker verka ibland som målmedvetna konstruktioner, gjorda för att styrka hans pessimistiska tes. Varje fall kan vara sant i och för sig. Men anhopningen verkar överansträngd. Det är, som om författaren med flit släppte alla slumpens onda makter lösa för att bekräfta sin en gång fixerade världsbild. Livet får inte tala för sig självt. Han arrangerar det så, att det skall pressa fram största möjliga mått av själsskakning och medlidande. Det verkar nästan, som om han föresatt sig att få sina läsare och framför allt sina läsarinnor att gråta tårefloder. Han är inte fri från sentimentalitet. Och hans benägenhet för sentimentalitet och konstruktion förtager intrycken deras omedelbarhet. Man saknar ibland hos hofiom den över-

tygande psykologiska nödvändigheten. Arkitekten, som bygger efter en på förhand uppgjord plan, överlistar psykologen. Det finns hos Hardy ett stänk av maximen »ju värre, dess bättre». Livets skuldkonto överbelastas för åstadkommande av en gripande effekt.

Denna byggnadskonst är överhuvudtaget Hardys största fel. Och felet visar sig också på annat sätt. Hans naturbeskrivningar och miljöskildringar bli ibland så omständliga, att han förfelar effekten just när han vill göra den som starkast. Han räk-när ut, mäter upp, lägger sten till sten och drag till drag och det händer att livet förlorar sin omedelbarhet och friskhet under hans cirkelbestick, passare och tuschpenna. Denna hans arkitektonik kan bli direkt ledsam och tråkig. Ofta fattas honom den osvikliga konstnärsinstinkten, spontaniteten, det omedvetna och oberäknade måttet, som dock, alla villkor till trots, utgör gallisk litteraturs medfödda stilkänsla.

Emellertid hindra inte dessa anmärkningar, att Hardys konst är en konst av stora mått — i det fallet erinra hans romaner om den antika ödestragedin — och att hans verk äro fulla både av målande och gripande scener, intima miljöskildringar och glansfullt gjorda porträtt. En sådan scen som den, när Tess ger sitt barn nöddop, eller ett sådant porträtt som porträttet av Eusta-sia i Heden, denna häxaktigt sköna nattens drottning, som är skapad att bringa livet i förvirring,

hör till den moderna litteraturens oförglömliga ting. Och hur har han icke skildrat vardagstingens verkligheter, en mjölkning ute på fältet, ett mejeri i arbete, den stora heden med blåstpinat gräs, röda eldar och hednisk mystik. Det händer ibland till och med, att en sådan detaljskildring kan öppna kosmogoniska perspektiv och att den mätande iakttagelsen plötsligt övergår till skapande fantasi.

Hardys böcker utgöra ofta en tragisk illustration till den mänskliga kärlekens irrvägar. I kärleken uppenbarar sig den gåtfulla och irrationella livsvilja, som ligger bakom ali pessimism och som utgör förbindelseleden mellan Schopenhauers filosofi och Hardys romandiktning. Kärleken liksom allt annat som sker med oss — hos Hardy är det aldrig vi som göra något — är en lusus naturae, och naturens representant och språkrör är kvinnan. I det irrationella livet är kvinnan det mest irrationella : gåtfull, ytlig, småaktig, lättsinnig, grym, ologisk, laddad med förstörelsens och passionens krafter. Tess är visserligen ett undantag. Hon går genom fasornas värld som en ängel och ännu i sitt fall bevarar hon något av madonnans gloria. Men i Heden liksom i andra av Hardys romaner är det den irrationella och passionerade kvinnliga livsviljan, detta fulländade uttryck för naturens eget o förnuft, som regerar och förstör. Det må verkligen undras, om denna kvinno-och livsuppfattning längre täcker den moderna kvinnans problem och om den inte är utslag av

en naturalism, som håller på att glida in i romantiken? Därmed må vara hur som helst. Det är i vart fall obestridligt, att Hardys konst har sin största styrka i det kvinnliga porträttet och den suggestivt återgivna miljön. I

den mån den tangerar de filosofiska och psykologiska sidorna av livsmysteriet, märker man alltför mycket byggherrens och ingenjörens konstruktiva öga och hand.

1921.

II.

John Galsworthy.

Det har ganska allmänt antagits, att John Galsworthy, den berömde engelske författaren, vilkens arbeten ett efter annat införlivats med svensk litteratur, skulle bli bekrönt med det litterära Nobelpriset. Men det låter tydligen vänta på sig. I och för sig och utan inlåtelse på några jämförelser är Galsworthy utan tvivel värd det. I sitt eget hemland står han kanske icke lika obestridd som Thomas Hardy. Orsaken därtill ligger icke så mycket i det konstnärliga, som i ämnesval och etos. Om fåraherdarna i Wessex kan man få skriva ungefär vad som helst utan att chockera. Betesmarkerna kring Dorchester bränna icke under fötterna. Hardys gärning ligger dessutom i det förflutna. Den är på det hela taget relativt oberörd ayengelska profiler 157

en modern tids sociala frågor. Hans mänskliga

har snarare ett metafysiskt pessimistiskt patos än ett socialt och agitatoriskt. Och det ar icke så

känslolöshet, som utgör temat för hans konst. Gals-worthy sysslar med ett ömtåligare ämne — den engelska societeten och dess fördomar. Familjen F r e e 1 a n d, hans senast översatta roman, skiljer sig i det fallet icke från syskonkretsen. Alltnog — Galsworthy behandlar traditionens, konventionens och klassegoismens problem. Och han gör det kritiskt. Men en sådan kritik rör ju vid själva nervsträngen i engelskt samhällsliv. Och den tes han söker bevisa i denna som i andra böcker, det är att livet håller på att växa sig igenom konventionerna och att ett fortsatt barrikadväsen endast kan meningslöst fördröja detta genombrott. Galsworthy bekämpar den åskådning, som ser allt ur possessionatens, husägarens och jorddrottens synvinkel. Han anser livets rätt högre än den med stämpel-papper och laga fångstbrev utrustade äganderätten, enligt vilken feodalherren äger rätt över sina

och med man och kvinna äga rätt till varandra uteslutande på grund av ett kontrakt. Han opponerar mot den aristokratism, som skattar släktära och släkttradition högre än individens personliga bear hans fiende. Och han går löst på den upp-x36 TORSTEN FOGELQVIST

fostran, som disciplinerar ned de individuella känslorna till ett gradtal under noll och vars mål är - icke personlighetens utveckling, utan chic, glattpolerad återhållsamhet stoicism med samman-oitna tänder under mustaschen ocn känslolöst savoir vivre. Den slätrakade engelska självbehärskningen med stereotypa löjen och stelfrusna an-siktsmuskler blir i hans ögon snarlik en dödsmask. Den engelska societeten håller på att förtorka. Skinnet har skrumpnat kring skelettet och livssynen har krympt till social trångsyn. Vare sig författaren

nåder, som förhindra livets flöde att brett och obrutet genomströmma samhället — man läse i fcrra fallet Aristokrater, i senare Broderskap, hans kanske mest klassiska romaner — så är ledmotivet alltid detsamma. Galsworthy söker med andra ord göra en syntes av individuell självhävdelse och social samhörighetskänsla. Han räk-

böjelser. Och detta gör hans problem svårare, rikare och större än deras, som bara ge sig den despo-

i våld. 1 g

Det är emellertid oriktigt att föreställa sig Gals-

Han är själv tffl hela sitt väsen aristokrat oclfkonst-engelska profiler

159

när. Han har en stil. som med ali sin fint uddiga ironi innerst inne är lyrik och musik. Den har något av den vattrade och skiftande sidenfärg, som fanns på en van Dycks palett. Anders Österling har i en sakkunnig och välträffad Galsworthy-essä nämnt ett annat målarnamn — sir Joshua Reynolds. Alltnog - associationerna gå åt

samma håll. Trots sitt öga för aristokratins brister och efterblivenhet, målar Galsworthy con amore just aristokratiska familjeporträtt. Man snarast förvånar sig över den opposition han kunnat väcka, ty människorna se ju gärna mera till sättet än till saken. Och Galsworthy är i ali sin kritik ytterst belevad. Även om hans sympatier gå djupare, är hans litterära maner salongsradikalens. Han är intet chockant ingenium, som den buffelhornade Shaw, ingen rundhänt och snakkesalig projektmästare som Wells, ingen paradoxmakare som Chesterton. Han kommer sällan i orätt dress till lunchen eller teet. Hans smoking är alltid välskött, hans händer omsorgsfullt manikurerade, lukten av hans raktvål är oklan-derlig. över hela hans väsen ligger någonting soignerat, som ibland gränsar till enformighet och

Någon de litterära överraskningarnas man är John Galsworthy inte. Hans böcker äro varandra

likartade intressekonflikter. Hans konst ä/inté polyfon som orkestern och orgeln. Den liknarx36

klangfärgen något monoton. Men det är dock alltid en konstnär som spelar. Om Familjen Freeland än icke kan mäta sig med Aristokrater och Broderskap, så är det likvisst en bok av fullmogen konst ocii ett typiskt tvärsnitt genom engeisK societet. Det är berättelsen om en stam som grenat sig. Först ha vi John, ämbetsmannen, John Bull, ut-rustad med alla byråkratins fördomar. Hans livs stoltaste ögonblick var det, då han som gosse på en springtävlan fick det beundrande vitsordet att vara i rätt form och andas genom näsan. Hade

kommit först i mål. Han gjorde det inte, men han var i god form. Och sådant är hela hans liv och den engelska nationens liv i stort. Även den andas genom näsan och kommer fram i god form. Därav

praktisk ouck, vars sak det inte ar att avgöra om vad som hänt är rätt eller orätt. Till hans middagsbord samlar sig den engelska societeten för att på ett moderat och förnuftigt sätt diskutera jordiragan. v hk en iortraiiJig skildring liar inte Galsworthy gjort av en sådan konverserande mid-

damer, färdiga åsikter och färdiga fraser och ettENGELSKA PROFILER

på rätta stället, men oförmögen att förvandla sina tvivel till något mer än konversation och litteratur. Sist kommer Tod, Rousseauanen, som brutit sig ut ur societeten och köpt en jordlapp för att leva i naturen och bland folket, en drömmare, som älskar minsta kräk i kärr och syra och som endast kan råka i raseri, om en bonde slår en häst Han deklasserar sig, gifter sig med en skotsk vildkattkvinna och får vildkattbarn, en pojke och en flicka, ett syskonpar till Paul och Virginie med frivuxen natur doftande kring sitt väsen. Det är de som äventyra familjens goda namn och rykte genom att uppagitera lantbefolkningen i sin hemtrakt till sabotage och strejk mot feodalherrar och feodalfruar, som till på köpet äro familjen Freelands umgängesvänner. Saken kompliceras ytterligare genom en förlovning mellan Tods pojke, Dereh, revolutionären, och Felix' dotter Nedda. Denne Dereh är ett brushuvud, som i välmening och rättfärdig hetsnit kastar sina skyddslingar i klammeri med rättvisan och lagen och som av dem till sist får avsked på grått papper som socialreformator och den otack som är världens lön. Boken får härigenom ett djupare psykologiskt perspektiv än sociala romaner ofta ha och mynnar ut i den frågan, hur långt man egentligen kan sträcka sig utom sin egen sociala miljö utan att misslyckas och missuppfattas. Det är med andra ord en bok där många problem skymta : släkttraditionens förhållande till den individuella friheten, olika sociala miljöers för-x36

måga att påverka varandra, frågan om ett socialt

mellan kvinnans kärlek och mannens verk, avspeglad i de ungas kärlekssaga. Det är således ingen brist på ränning och idé i Galsworthys roman. Den

något lättköpt patent. Galsworthy har förmågan att se en sak från två sidor och skymta svårigheterna utan att därför förlora sitt djupast liggande patos. Och han har dessutom konstnärens förmåga att åtminstone tekniskt

underordna idéerna under den psykologiska skildringen och händelseförloppet.

De stå som alltid hos Galsworthy i ett väl avvägt förhållande till varandra. Och det är en av hans största förtjänster som diktare Svagheten har han

den att låta accessoarerna och miljön upptaga en alltför skrymmande plats och att upprepa sig själv

«no+nM 4-r» t t4-*~x I /-ici o 1r 4- ^ 'a 4-4-

pa ett nastan tavtoiogisKt satt.

Framför allt är emellertid Galsworthy psykolog. Hans speciella gebit är kvinnopsykologi. Det är ett briljant med fin humor genomfört gumporträtt han gjort av familjen Freelands gamla farmor, kvinnan, som i sitt hjärtas godhet stryker ut motsättningarna med sin gamla hand, van att ställa tillalla andra gå upp i frågor, frågor och åter frågor, och som därför agerar vänlig hustomte i en värld

tats praxis och behandlande alla människor som barn, som behöva ompysslas. Och vid sidan om hen-nes portratt star värdigt portrattet av sondottern Nedda. Man får leta efter en finare skildring av en ung flickas vaknande kärleksliv. Den har både gräsdoft och vårmåne och sus av nattliga träd och

Galsworthy är en alltigenom moderniserad västerländsk Turgenev. Han älskar de erotiska problemen på samma sätt som Turgenev och han rör

Men Galsworthys världsförbättrare ha i motsats mot Turgenevs både humor och tåga i sig. De äro

tivt Galsworthys England framför Turgenevs Ryss-

1921—27.

III.

Gilbert Keith Chesterton.

Prophets, Priests and Kings — har Gardiner den bekante engelske journalisten, också gjort en liten

förträfflig ögonblicksstudie över Gilbert Keith Chesterton, Gardiners före detta presskollega. Den yttre företeelsen påminner en svensk något om Kalle Starbäck. Man ser Chestertons väldiga kroppshydda dyka upp på Fleet Street i London. En våg av yvigt hår flyter ut under den bredbrättade filthatten. Kring de jättelika skuldrorna slänger en gammalmodig mantelkappa. Plötsligt stannar han mitt i gatan och läser några rader i en bok. En kaskad av hjärtligt skratt utströmmar ur detta stoft. Så vaknar mannen upp, ordnar sin näsklämmare, ropar på en droska, sjunker ned i sätet med hela sin förkrossande tyngd och försvinner i vimlet. Jätten Gluff-Gluffs sagofigur på en modern storstadsgata! Gardiner tillägger också något, som i ett par linjer ger mannens karaktärstyp. »Tid och rum äro tillfälligheter, han själv elementär och primitiv. Han tillhör inte vår tid, utan alla tider. Man föreställer sig honom dricka djupa klunkar ur Skrymes horn eller växla lustiga infall med Falstaff på ett gammalengelskt värdshus.---- Han

härjade med Rabelais, och Don Quijote och San-cho voro hans redeliga kumpaner.»

Även den som icke skulle ha läst något mer av Chesterton än den nyligen utkomna svenska översättningen av Det flygande värdshuset, detta överdådiga och fantastiska skämt med den sociala filantropi, har känt en fläkt av Chestertons breda temperament. (Ämnet är besläktat med det som Strindberg behandlar i Röda Rummet, kapitlet Vita ber-

gen, och mot Strindbergs sociala välgörenhetsfruar svarar hos Chesterton en »ansvarskännande» lörd.) Men annars måste man säga, att det är synd att man här i Sverge är så föga bekant med denne så kallade paradoxmakare, vilkens paradoxer i sin reaktion mot vissa tidslyten samla sig till en levnadsfilosofi, djupare och hälsosammare än det mesta, som går under detta allvarliga namn. Utom ovannämnda bok finns i svensk

översättning av Chesterton endast detektivböckerna om fader Brown och mardrömsromanen Mannen som var Torsdag, utkommen i en andra upplaga. Men detta är bara spånor ur Chestertons tankeverkstad. Sin egentliga livssyn har han framlagt i Kätterier (Heretics) och En ortodox trosbekännelse (Orthodoxy), i Franciskusbiografien samt i sina samhälls- och litteraturkritiska arbeten såsom över Den victorianska tidsåldern, över Dickens, Browning och Bernard Shaw. Det är en samling verk som vissa litteraturherrar hemma och ute förgäves skola stämpla med tillfällighetens och paradoxens insegel. Den motsägelsens anda som talar ur dem hör till det som rättmätigt kan karakteriseras med den missbrukade etiketten »Vad vi behöva». Och även om Chestertons synpunkter ibland rinna över och hans para-doxmakeri under senare år mekaniserats, så att det ibland liknar en fyrverkares spraksolsmaskineri, så förringar detta endast föga värdet av hans egentliga opposition. Ty den har levande anledning och levande kärna och står där och kan icke annat.

Hans bok om Dickens är för övrigt det mest kongeniala som skrivits om ämnet, en upplevelse av Dickens person, hans tid och miljö som aldrig han själv kunnat arrangera bättre.

Chesterton är en romantiker som skyr ali litterär romantik. Han behöver inte, som den gamla romantiken, sätta på sig zephirens vingar och fly till lycksalighetens ö för att uppleva det sällsamma. Han upplever det i verklighetens värld. Själva den moderna storstaden är honom ett sagorike, där det finns full sysselsättning för fantasin. Och han hatar

utsökta kulturprodukt, den estetiske dandyn, som grasserade värst under den europeiska litteraturens Oscar Wilde-period. Det är honom och alla hans pretiösa och uppstyltade försök att med yttre artis-tiska medel skapa stämning, som Chesterton ger respass med följande förtjusande anmärkning (i The Victorian age) : »Rosetti kunde för en gångs

henne Jenny. Men man har en förvirrad misstanke

Typen har också haft en stormaktstid hä/i Sverige inom vissa konstnärliga och estetiska kretsar, där man inte kunde ge ett barn ett namn utan att

och inte sätta sig på en stol utan att ändra stolen. Huvudsaken var, att man var annorlunda. Ty var man bara annorlunda, så var man dock inte banal. Chesterton förföljer typen i sina böcker. Det är

den han tecknar i Dorian Wimpole, »fågelpoeten» i Det flygande värdshuset, om vilken det heter: »Han var en man, hos vilken ali alstringskraft förlamats under ett liv av omsvep och förkonstling, under ett långvarigt umgänge med namn på ting mer än på tingen själva.» Det är samma typ som går igen i Lucian Gregory, den rödhårige anarkistpoeten i Mannen som var Torsdag, vilken älskar bomber, kaos och futuristiska tavlor. Detektiven Syme, Chestertons egen gengångare, befinner sig i samtal med denne kaosdyrkare, som anser att om inte poeten hade sin glädje i oordning så skulle »det mest poetiska ting i världen vara Underground-järnvägen». Det är den också, svarar Syme. Den förbluffade Gregory ställer då på sin vederdeloman den frågan, varför »knoddarna och arbetarna på tågen se så ledsna och trötta ut». Det är, menar han, naturligtvis därför »att de veta att tåget går rätt och att till vilken station de än ta biljett, till den stationen komma de». Det ger Syme anledning att avlägga sin verklighetsromantiska livsbekännelse. Och han gör det med följande karakteristiska ord:

vardagliga, det vanliga är att förfela det. Vi känna den

en flygande maskin når en fjärran station ? Kaos är tråkigt därför att i kaos kan tåget gå vart som helst, till Baker Street eller Bagdad. Men människan är trollkarlen och ali hennes trolldom ligger däri att hon säger Victoriax

och si ! där är Victoria. Nej, tag ni era böcker med bara poesi och prosa; låt mig läsa en tidtabell med tårar av

I dessa ord har man Chesterton livslevande. Han ser på livet och verkligheten med barnets förvånade öga. Och det behövs blott att han rör vid de grå tingen med inbillningens trollstav, så grönska de. Att fly dem, det var gammal romantik. Att arrangera om dem i estetiskt syfte och ge dem falska namn, det är dekadant

nutidsromantik. Men barnet och den skapande diktaren ge sig livet i våld, sådant det är, och uppleva — äventyret. Allt beror på en själv. »Adventure is an affair of soul; not of circumstance.»

Man skulle kanske tro att en man, som så ordentligt gör upp räkningen med gammal och ny litterär romantik, skulle ha en alldeles särskild förkärlek för vetenskapen. Så är emellertid inte förhållandet. I sina kätterier och ortodoxa bekännelser dammar Chesterton friskt på den moderna vetenskapen. Han är inte alltid lika lycklig i denna sin match som i uppgörelsen med esteticismen. Han bekymrar sig aldrig om nödiga distinktioner och han generaliserar utan hejd. Men det hör till hans temperament och ett temperament skall man aldrig önska annorlunda än det är. Att vara temperamentsfull är att vara hel och full människa. Lägger man till vad som felas en sådan typ och tar man bort vad man anser överflödigt, så får man en mannekäng och en korrekt varelse i stället för en män-engelska profiler

169

niska. Och att vara en korrekt varelse, det är vad Chesterton minst av allt åstundar i livet. Han flyr den döda fullkomligheten som pesten. Enligt Chesterton behöver en människa, för att leva ett rikt och bräddat liv, intuition och bon sens. Men det logiska tänkandet, det klassificerande, sönderdelande och orsaksförklarande förnuftet, som är vetenskapens a och o, förstör världen för människan, tar bort undret, gör allt växande frodigt liv till preparat och suger ut det, så att bara skelettet och

åskådare. Men människans bestämmelse är att handla och leva. Vetenskapsmannen analyserar. Men människans uppgift är att göra synteser att leva på. Man känner igen denna kritik. Fast Chesterton hatar övermänniskan och aristokraten Nietzsche, så finns det också ett Nietzscheanskt tonfall i hans angrepp på den moderna vetenskapen, fili-strarnas förlästa och från levande handling ledande vetenskap. Ännu flera beröringspunkter har kanske denna Kritik med tänkesättet oergson. <Jcn man kan i ett visst avseende finna det skadligt att i en irrationell tid, som svindlar med allehanda mystiska värden, öka på det irrationella materialet. Intuition och logik äro visserligen tyvärr ofta varandras motsatser och fiender, men endast hos de vetenskapsmän, som äro halva människor och ensidiga rationalister och som av vetenskapens metoder endast känna de rent handgripliga och mekaniska. Tyvärr äro dessa ett talrikt släkte, kanske rentavx36 torsten fogelqvist

det normala fallet. Och Chestertons angrepp, såvitt

som kommer människan att krympa ihop till ett

oreda ocn o ott en, eller mot den med ali speciaiism förbundna skråhögfärden, överlägsenheten, förmyn-

tisk, har sin fulla befogenhet. Den skolning, försik-tighet och exakthet som vetenskapen fordrar av sina utövare, smittar alltför lätt av sig på själva personen, gör den liten, petig, räddhågad, för-benad och korrekt. Vill man vara fullt rättvis skulle man därför kunna säga, att Chestertons angrepp mot vetenskapen mer drabba vetenskapsmännen som levande människor än som yrkesutövande forskare. Tyvärr är denna företeelse ett fall av kulturens offerväsen, som för sina förmenta högre ändamål kräver stora personliga offer. Emellertid äro dessa högre ändamål inte högre för Chesterton. Människan, spelande på sitt livs och sitt lynnes fulla register, icke isolerad från andra, utan samlevande med sina bröder, det är för honom livets ändamål och mening. Det går lätt att sätta målet så, när man själv är i lycklig besittning av detta

andra för vad försynen icke skänkt dem. Det ligger i varje fall något oändligt sympatiskt över denne fullblodsman, som för att åter begagna Gardiners uttryck »ser livet i breda drag och med samma ögon som den förste mannen på skapelsens dag».engelska profiler

171

Och det ligger någonting djupt berättigat i Che-

allt, specialisera allt, plocka sönder allt, förklara och ordna allt och förstå sig på allt. Ty blir det ordentligt gjort, så finns ingenting kvar av det

som på allvar gör livet värt att leva och älska.

*

Under en följd av år (1900-1913) uppträdde Chesterton som litterär krönikör i Daily News, det

pa ledarspalt Korrigera de kätterier, som denne »vilde» till allmänhetens förnöjelse och förargelse serverade läsekretsen. Daily News är ett nonkon-formistiskt språkrör och Chesterton predikade återgång till ortodoxin och bekände starka katolska sympatier. Daily News är vidare ett språkrör för

med filantropin som kompass och ledstjärna. Och Chesterton lämnade intet tillfälle obegagnat att driva gyckel med den liberala filantropins förbätt-ringssträvanden. Till sist brast också tålamodet, och G. K. C. fick, som katten som går för sig själv, vandra sina egna vilda, våta stigar.

Det är inte lätt att sätta etikett på denna liberale motsägare, som ingivit både konservativa och socia-

motsägande substantiv och adjektiv -— en ortodoxx36 TORSTEN FOGELQVIST

radikal, en kristen hedning, en människovänlig äntifilantrop, en socialistisk motståndare till socialismen och så vidare, alltsammans benämningar som kunna reta gallfeber på den som vill ha ett besked. Man har också velat förvisa Chesterton till de infallslustiga pratmakarnas krets, som för nöjet att säga ett bon mot offra både konsekvens och principer. Men så lätt blir man inte färdig med mannen. Bernard Shaws paradoxala vattenkastare kan snurra av gammal vana, långt sedan vattnet tagit slut. Men i Chestertons tankevärld finns en aldrig sinande brunn med levande livsens vatten, en maliciös vedersakare kanske hellre skulle vilja säga ett fat med öl. Under denna evigt flimrande yta går i alla fall en stark underström av patos, sympati och antipati.

Hörnstenen i Chestertons åskådning är franska revolutionens gamla devis : frihet, jämlikhet och broderskap. Han hatar aristokrati i alla dess former, så när som på en enda : sinnelagets, den där också kan benämnas ridderlighet. Chesterton älskar riddarnas medeltid, men icke för klasskillnadernas skull, utan för det ridderliga sinnelagets, för äventyrsandan och det manligt chevalereska. Han är däremot den diametrala motsatsen till en sentida engelsk lörd. Och bland alla lorder är lörd I vy wood, sådan Chesterton tecknat honom i The flying Inn, den sociale lorden, som vill lyfta folket i håret med sina yttersta fingerspetsar, honom mest motbjudande. I vy wood är naturligtvis en karikatyr, men bakomengelska profiler

173

karikatyren skönjer man de verkliga dragen av en i vårt så kallade humanitära århundrade icke okänd typ. I stället för att känna, leva och lida med mänskligheten vill han göra om mänskligheten. För ett köttätande och öldrickande släkte uppställer han ett ideal av värdighet, toriining ocn ledsnad. det vita matpulvrets ideal, som förandligar mänsk-ligheten och befriar den från alla animaliska instinkter. Denne lörd har, som Almqvists Ormus, förlagt sitt kansli till månen för att därifrån styra jorden med gatugångsreglementen, lagstiftningspatent och social systematik. Men medan Ormus lagstiitar ocn toroattrar, ilyger Arimans morKa skugga över jorden och river människorna med sig, precis som kapten Dalroy, som med sin romkagge, sin rundost och sin vandrande värdshusskylt gäckar lörd I vy wood och hans lagar mot värdshusrörelse på landet. Chesterton vänder sig med andra ord mot ett iiiantropiSKt iorDattringsrasen, som icke räknar med människans medfödda instinkter och naturliga behov, utan ävlas att av den gamla syndiga mänskligheten göra, icke det bästa möjliga i frihet, jämlikhet och broderskap, utan ett renodlat förnuftigt släkte. Denna frond mot tron på institutioner och lagstiftning har en viss likhet med reaktionärernas »bra som det är», men den är, då den riktar sig mot övertron, fullt berättigad och den vilar hos Chesterton på en verkligt demokratisk instinkt : respekt för människornas egen goda vilja, respekt för friheten och naturen. Att göra174 torsten fogel qvist

folket lyckligt mot folkets egen vilja och med offer av dess naturliga frihet, det är icke demokrati, utan

som skällsord. Och han slutar sin förträffliga studie över Shaw med några ord som skära djupt ned i

aldrig skapa optimister förrän den upphört att skapa lyckliga människor. Det är orimligt att tvingas hålla helg

precis som en fasta och att med spjut driva människor till en bankett.»

Chestertons demokratiska åskådning* har en starkt kristen anstrykning. Vi äro alla delaktiga av samma Adamsarv och ingen har något att berömma sig av inför Vår herre. Guds och mänsklighetens rike är syndarnas stora brödraskap, och den sanna

till bords med publikaner och skökor. En översittare, även om han till sin politiska trosbekännelse är demokrat, det må sedan vara den vetenskaplige specialisten, som vet mer än alla andra, eller den stoiske intelligensaristokraten, som indelar mänskligheten i visa och dårar, eller lagstiftaren, som likt en upplyst despot, förstår andras väl bättre än de själva, allt detta är för Chester-

känsla oclf medkänsla. Och där ett sådant finnelag

bara hyckleri. Vad betyder det att mannen i frack och mannen i blus råkas då och då på ett möte eller vid en valurna, när den förre i vardagslag inte

tål lukten av den andre? Det sant mänskliga är icke specialiteterna och de säregna färdigheterna, i vilka den ene känner sig som mästare över andra, utan det gemensamma arvet av fördomar, dårskap, glädje, känsla och sunt förnuft. Det logiska förståndet, den rena intellektualismen har intet sinne för detta gemensamma arv. Dess rätte förvaltare är humorn. Hade Chesterton icke varit engelsk kåsör, utan svensk poet, så hade kanske han och inte Karlfeldt skrivit den berömda Episteln till Sabba-cus, den kristna broderlighetens och den demokratiska humorns höga visa.

Chestertons glada och goda kristendom har ingenting gemensamt med puritanismen. Puritanen

humor, som vill fatta mysteriet och leva över sina moraliska tillgångar. Med kalvinismen och det puritanska sektväsendet börjar i Chestertons ögon ett andligt förfall, en period av hyckleri, hjärtlöshet och själens torka. Och när liberalismen och de sociala rörelserna slogo följe med puritanismen, skedda ett vansläktande från franska revolutionens idéer. Chesterton glömmer härvidlag bort, att franska revolutionen går tillbaka på Rousseau och Rousseau i sin tur tillbaka på puritanismen. Men att Chestertons syn är ohistorisk innebär ej, att den i sak är oriktig. Det är ett verkligt konststycke då Chesterton bevisar att Shaw egentligen är puritan. Det är den mest glänsande kritiska vidräkning med puritanismen som jag någonsin läst.x36

En puritan är egentligen en människa, vars sinne icke

uttryck, ville han inte låta något mänskligt ting stå i vägen mellan honom och Gud, en attityd som måste innebära evig tortyr för honom själv och en grym förolämpning mot alla levande ting. Det var bättre att hålla gudstjänst i en lada än i en katedral av det speciella skälet att katedralen var vacker. Fysisk skönhet var en falsk och sensuell symbol, som nästlat sig in mellan intellektet och föremålet för dess dyrkan. Människohjärnan försökte i varje ögonblick som en förtärande eld bränna igenom alla konventionella bilder, tills de blevo transparenta som glas. Detta är den puritanska huvudidén, att Gud endast kan tillbedjas med direkt kontemplation. Vi måste lova Gud med hjärnan och bara med den. Det är syndigt att prisa honom med era passioner och er fysiska varelse, era åtbörder och er skönhetskänsla. Därför är det syndigt att fira gudstjänst genom att sjunga och dansa och dricka det sakramentala vinet och bygga sköna tempel och förrätta bön i ett annat tillstånd än det nyktert klarvakna. Ert huvud kan lova Gud, men aldrig er hand och fot.

Det var på dessa grunder Chesterton uppsade lågkyrkan tro och lydnad och gick raka vägen in i katolicismens katedral. Han gjorde det inte på samma sätt som nittiotalets utbrända syndare med Huysmans i spetsen, vilka släpade sin dépravation fram till korsets fot, utan han kom som en full och hel människa, som ville prisa livets stora gudomliga mysterium. Vill man närmare studera fallet, bör man läsa Chestertons Orthodoxy, detta friska vattenfall av epigram, för att begagna Julius Wests omdöme, ett av den moderna litteraturens mest levande aktstycken. Denna bok är knappast

ett uttryck för ett helt och obrutet temperament.

hans egen, mycket riktiga utsago gränsar ickevetandet till mystiken. Den mystik han bekänner är

utan livets gåtfulla under. Och han accepterar katolicismen blott därför, att den ger ett rikare utrymme åt det brett mänskliga, det inkorrekta, excentriska och nyckfulla i tillvaron. Det vore kanske riktigare att säga sydländsk religion än katolicism. Chesterton bortser totalt från den asketiska

asketismens självplågargissel i benig hand. Han glömmer Tartuffe för Franciscus. Han glömmer också Luther för Calvin och der fröhliche Prote-

nuelskyrkornas, Elim- och Betelkapellens magra och sollösa protestantism. Men detta är blott ett utslag

inte är så kinkig med fermer och distinktioner. Termen ortodox passar till exempel bra litet in pä

liga. I ett avseende är Chesterton dock ortodox, och man följer honom därvid gärna på hans tankebanor. Han vill ha en religion, skuren i ett enda brett stycke, och han avskyr alla dessa underliga

salongsmänniskor i stubb och smoking, vilka fått 12. — ,Ï7§ TORSÏEN FOCËLQVÎSt

blodad tand på österländsk mystik — utan att rätt fatta denna — och som likt lörd I vy wood och hans turkiske vän i Det flygande värdshuset av kristendom och islam göra en ny religion, som heter krislam, och av kors och halvmåne en ny symbol, kallad korsmåne. Detta släkte, som lagar till religion, som man blandar en bardrink eller en fruktbål, är icke okänt. Det finns också i Stockholms salonger.

I Mannen som var Torsdag talar Chesterton om två sorters rädsla, som spelat en stor roll i människans liv. »Det ena var den gamla rädslan för att ett under skulle ske, det andra den dystrare, moderna rädslan att aldrig något under sker.» Med den senare måttar Chesterton åt spökreligio-ner och spökgudar, med den förra åt vetenskapen. Den människa Chesterton älskar lever utan skräck, men också med en ständig förnimmelse av att det sker stora ting i den lilla världen. Och denna människa är värd kärlek, ty det är hon som håller vitaliteten och friskheten i livet vid makt mot hela den anstorm av sociala, politiska och vetenskapliga doktriner, system och fördomar, som ständigt hota att bränna ned livet till en brunvissen och förtorkad hed eller förvandla det till ett fält med potatis och sockerbetor, så långt ögat når. Men att tro att det fordras en ortodox religion för att undgå förödelsen är att underskatta den allmänmänskliga känsla, för vilken religionen bara är ett särskilt uttryck. Och att hysa några speciella farhågor förENGELSKA PROFILER 179

den lössläppta, allt dominerande vetenskapen är också att underskatta denna allmänmänskliga känsla, som utgör och alltid kommer att utgöra ett korrektiv mot ensidighet och specialism. Att ha givit uttryck åt denna allmänmänsklighet är Chestertons högsta berömmelse, man må sedan gilla eller ogilla hans omdömen, hans religion och hans kulturkritik i vissa speciella fall. För dem, som i litteraturen främst söka människan, är bekantskapen med Chesterton ovärderlig. Det blir sedan skäligen likgiltigt, i vilken litterär rangklass man anser sig böra placera honom. Utan tvivel saknar han den skolade tankegång och de ordnade principer, som Fröding talar om i sin dikt om Salomos insegel. Han är till hela sin läggning av samma kött och blod som mannen som gör vad som faller honom in. Kanske saknar Chesterton också, vad man i strängt akademisk mening kallar stil. Men om stil är det sanna uttrycket för personlighet — även en bisarr sådan — då är Chesterton en stilist av rang. Och i hans paradoxer finns mer av förnuftigt tankeinnehåll än i folianter av systematiskt vetande. Man skall bara ta honom sådan han är, som temperament. Det är som sådant han gjort sin förnämsta litterära insats. Och det händer att ett temperament leder rätt, när en genomförd livsåskådning sviker.

1922.Puritanens son.

Edmund Gosses, den berömde engelske kritikerns, självbiografiska arbete Father and Son, a study of two temperaments, hör förvisso till de intressantaste mänskliga dokument som

detta århundrade. Sjutton år ha förflutit sedan för-

tattaren undertecknade toretaiet till detta aktstycke, och först nu har en översättning' till svenska verk-

en oorgen tor verkets oestaende varde, r ram ror denna bok ha icke litteraturens Ballhornar svärmat,

prytt tidningspapper. Dess djupa och gripande

yttre sensationer, byggd nästan uteslutande på tyst

opinion, tastare ocn mer övertygad an den som bildas för dagen och stunden.

Det fall som Gosse behandlar är å ena sidan mycket allmänmänskligt — den gamla, evigt nya

eller om man vill vända pä saken, en far som lämnas ensam på sina fromma förhoppningars skovlade skördefält Men det är å andra sidan mycket exklusivt. Boken handlar om en liten människosjäl, som blommar som en ensam krukväxt på fönsterbrädet i ett strängt slutet puritanskt hem, ett barn som växer upp utan lekar, sagor och kamrater, ty saga och lek och kamratliv, det är synden och satans bländverk. Gosses barndomsminnen och självbiografi utgöra ett kapitel ur den döende puritanismens historia. Visserligen lever puritanis-men ännu mitt ibland oss — i smart amerikansk skenhelighet, engelsk söndagskristendom och skandinaviskt läseri, men icke den gamla, den som brottades såsom Jakob med Gud, krossade beläten och brände böcker och späkte sin: syndiga lusta intill märg och ben. Om denna gamla puritanism är det som Gosses bok handlar, och sällan har på ett finare, sannare och konstnärligare sätt de konflikter skildrats, genom vilka en ung man löser sig ur dogmens och askesens träldom. Orsaken härtill är först och främst den, att det konstnärliga hos Gosse är medel och icke självändamål. Det visar sig i urvalet och sammanfogningen av levande detaljer, i det psykologiska utvecklingsförloppets logiska utformning och i stilens kyska och klassiska enkelhet, en konst, som engelska, jag vill snarare säga essäister än romanförfattare ärvt från Grekland och Rom. Det är en njutning att läsa denna självbiografi, därför att den är sann utan alltx

buller och konstnärlig utan alla åthävor. Den är frukten av ett äktenskap mellan sak och konst, ärlig-

Edmund Gosses far, Philip Henry Gosse, var

samt tillhörde' Darwins, Lyells och Huxleys generation. Efter en ungdom av forskningsresor på den amerikanska kontinenten utgav han en del deskriptivt naturhistoriska arbeten bland vilka särskilt

berömmelse Ssåsom skarpögd och minutiöst noggrann vetenskaplig iakttagare. Gosse har också med förtjusning skildrat sina barndomsår vid havet och strövtågen utefter Devonshires kust, sina rön såsom faderns lille spejare och jaktfalk, och i det torftiga hemmet intaga akvarierna med sitt friska, grågröna havsvatten och sina tusen myllrande varel-

nerande plats intog den heliga skrift. Mister Henry Philip skulle i våra dagar betraktas som en full-

+ „ l, „ ,-v w . TO „• • Unir.

tageise ocn religiös tro, som varje religiöst oeto-

är mister Henry Philip absolut främmande. Han är på en gång naturvetare och extremt puritansk läsare, med bokstavstron på bibeln som sitt enda rättesnöre. Han tillhör de ytterliggående Plymouth-bröderna, för vilka varje art av kyrka, ceremoni och kult är en styggelse, som utdela nattvarden vid ett enkelt bord av furu, utan prästs medverkan,

och som driva det asketiska helighetskravet på obesmittelse av världen in absurdum. Gosse omtalar en i sanning belysande episod från detta puritanska släktes levnadsföring och tankevärld. Fadern såg i den katolska kyrkan uppenbarelsebokens sköka och sysselsatte sig samman med sin son med att tyda världshistoriens händelser med utgångspunkt från vilddjurets tecken och tal. Han betraktade varje art av ceremoni och högtidlig plägsed som ett

återfall i avguderi och hade därför strängeligen förbjudit sin familj att med några som helst yttre ceremonier fira julen. Men tjänstefolket, som inte kunde följa en så rigorös tankegång och föreskrift, lagade sig i smyg efter fädrens sed en plumpudding till helgen. Den lille pysen fick en smakbit av anrättningen och blev sjuk av dess mäktighet. Slagen i sitt samvete och behärskad av religiösa tvångsföreställningar, störtar han in till sin far med den bekännelsen : »Jag har ätit kött som offrats åt avgudar», varpå den stränge fadern i vredesmod låter kasta återstoden av den halvätna plumpuddingen på avskrädeshögen som besmittelig föda.

Då darwinismen framträdde, anmälde mister Philip Henry sin avvikande åsikt med en kuriös skapelseutläggning, som väckte löje i olika läger och höll på att totalt beröva honom hans vetenskapliga anseende samt isolerade honom från hans yrkeskamrater. Han företer med andra ord bilden av en man? sammansatt av de mest skilda stycken. Oçh184 TORSTEN FOGEL QVIST

samtidigt var en ytterst omsorgsfull vetenskaplig iakttagare, som dock aldrig sträckte sig över obser-

också denne bigotte och asketiskt järnhårde far, som kunde döma sin son, sin familj och sig själv till syndasorgens bröd och vatten, en öm fader, som i timmar kunde sitta i tystnad med sonen hårt sluten i sin famn och se skymningen falla.

Gosses ungdomshistoria är en tyst och stillsam tragedi, utan det hat, de katastrofer och anklagelser, som till exempel fylla den självbikt från unga år som avgavs av »tjänstekvinnans son». Gosse är ingen rätthaverisk advokat för sig själv. Han skildrar lugnt, sakligt, följdriktigt och manligt och med tydlig sympati för motparten sin ungdoms pinohistoria, sitt klosterslutna hem,^ sin tragiska

och de tvivlets växande sandkorn, som mala sig in i den mekaniska fromhet, vilken för hans föräldrar

var levande tro. Just genom sin frånvaro av allt odium, sin förnäma diskretion, sin fina psykologiska analys, helt präglad av ett adligt temperament, utgör denna biografiska barndomshistoria ett författar de båda temperamenten med sympati, även

atmosfäriska trycket av den puritanska religiositet som var faderns. Vi kunna knappast göra oss en föreställning om denna puritanska miljö. Den ärPURITANENS SON iöi

i själva verket fruktansvärd. Till och med purita-nismen har i våra dagar gått på ackord med världen. Men här är, som det står hos Ibsen, »akkor-dens aand Satan». Den unge Gosse får inte ens läsa Scotts Waverley Novels. Det finns i dem, som i alla diktade berättelser, fantasi, och fantasin är för dessa föräldrar, som önska göra sin son sann, en syndfull motståndare mot sanningens ande. När pojken blivit så stor, att han satts i pension och fått smak för böcker och läsning, kommer han en dag glädjestrålande hem med Marlowes Hero och Leander, ärligen förvärvad med egna sparpengar. Den kastas på elden. Och de slickande flammorna spegla en glimt av gryende hat i gossens ögon. I smyg bakom gardinen får unge Edmund en annan dag se mister Punchs tragedi spelas av gatans skådespelare. I smyg uppe på vinden får han i tidningsfacket i en gammal koffert tag på några brottstycken av livets roman, som slukas med den svultnes onaturligt förstorade aptit. Söndagarna med deras kapellbesök äro ett enda Golgata för en ung fjärilssjäl, naglad fast med knappnålar i fromhetens lufttomma glaslåda. Som helgon och martyrer firas sådana människor som den förryckta Susan Flood, som på ett museum slagit sönder antika skönhetsstoder med sitt paraply. Med vilken fin psykologi har icke Gosse skildrat tvivlets långsamma växt i denna barnasjäl. Det börjar med upptäckten, att en far dock icke är syndfri och allvetande som Gud, Och den med tjuga utmotadç186 torsten fogel qvist

Små snälla och väluppfostrade gossar känna ibland en obetvinglig lust att svära, att, som Gosse säger, andas »trotsets höga och starka luft». Och puritanens son, som fått sig inpräntat, att ali dyrkan av sten och trä är avgudadyrkan, vågar en dag,

försöket. hL ställer en stol på ett bord, faller ned och tillber, så sägande: »O, stol.» Vilken naiv charm över denna lilla avguderiscen. Säkerligen krävdes det mycket allvar till en så kvalificerad synd. Det är säkerhetsventilen, som öppnar sig för det alltför starka trycket.

Gosses bok är sparsamt fylld - just i sparsamheten ligger konsten — av slika små episoder, aldrig rafflande, nästan puritanskt kyska i sin återhållsamhet, men lätt färgade med humor och mild ironi, som ett glas källfriskt vatten med några droppar av en starkare och fylligare essens.

Detta lilla helgon är, som barn ofta äro det, en omutlig logiker. Och barnets logik skär igenom

o er att ar Diana annat, nur nan iorioraüe tron pa bönens kraft. En dag har pojken fått se en lek-

sin Gud om snurran, med det fromma tillägget: »om det är din vilja». Han blir strängeligen för-ujuden att gora saaana ovaraiga ting ocn onsk-ningar till föremål för sin bön. Men bakom barnets skamset nedslagna ögonlock tittar den lille logi-puritanens son iöi

kern klarögd, skarp och vaken fram. Har han inte fått lära sig, att det ingenting finns så smått, att man icke kan frambära det till Gud i bönen? Och varför kan man inte lika väl få bedja om sötsaker och fina kläder som om hedningarnas omvändelse? En annan gång är pojken bjuden på te hos en bekant familj. Men en tebjudning är dock även den ett tillfälle till synd, och, som författaren med en oefterhärmlig imitation av puritanernas bibelbarockstil uttrycker det: »Det ligger ormar gömda i kvällsbjudningarnas gräs.» Saken blir ett helt problem för den bekymrade fadern. Och så

bön anhålla om gudomlig vägledning angående det rätta svaret på inviten. De knäfalla tillsammans. Efter en stund resa de sig upp och fadern spörjer sonen glädjestrålande efter den Guds vilja, som han förnummit. »Herren säger, att jag får gå till Browns», kommer det från barnet med en ton av-bitter och gäll förtvivlan. Och den mulnande fadern

Så inträffar då äntligen katastrofen, men icke

mea naaeise ocn nageiDyar, Drytning ocn vuiKanisK eruption, utan med Keatsr vers, Ariels flöjttoner

ut genom fönstret och andas jordens dofter ochEdmund Gosse är, som alla engelsmän, en smula tillknäppt. Han är pryd som en man av societet, han ryggar för det starka ordet, den dristiga scenen. Och särskilt förvånar man sig över att i denna ungdomsskildring intet finns av pubertetsålderns jäsande, oklara och plågsamma kärleksdrömmar. Men det är på sätt och vis välgörande. Den måtta och behärskning, som talar ur denna biografi, verkar på något sätt klassisk och konstnärligt fullkomnad. Och läsaren blir mera gripen av denna stillsamma berättelse än av en forsande bikt i romantisk upprorsanda eller ett hänsynslöst käromål i naturalistisk genre.

Måhända är Gosses fall icke aktuellt för bildad ungdom i en tid så utåtriktad som vår, en tid då även den strängaste religion nödgas till dagtingan med en irreligiös verklighet. Visserligen har ju Nationernas förbund, om man får tro Ludvig Nordström, tillfört världen åtskilliga »procent Gud», men när man jämför detta barns tillvaro, helt överskuggad av religionens faktum och frälsningens gåtfulla problem, med det andliga motstånd som möter en ung pojke i våra dagar, ett motstånd som mest består i fråga om jazz och överdrivet uteliv, då inser man klarare än någonsin, att problemens tyngdpunkt förflyttats. Jag vill inte säga, att en barndom som den Gosse skildrat skulle vara otänkbar just nu, men säkert är, att det inte är så synnerligen många människor som ha direkta anknytningspunkter till den verklighet Gosse framställer. På ett sätt är dettabra. Det betyder befrielse från ett hämmande, onaturligt och övermänskligt tryck. Men saken har en annan sida. Det andliga tvång, varom Gosses bok handlar, gav åt livets drama ett inre allvar och det fostrade tänkande och kännande män, för vilka den mänskliga friheten icke var en solklar sak, utan ett dyrt förvärv, värdefullt just genom den kamp det kostade. De, som aldrig fått pröva sin unga kraft i en slik frigörelsekamp, äro icke blott en bister erfarenhet besparade, utan också en stark glädje fattigare, den glädje, som består i revolt först, frihetsnjutning sedan och sist delaktighet av förståelsens och förlåtelsens stora hemlighet.

1924.Judarna och vi andra.

Våren 1922 gästade jag på genomresa genom Berlin en restaurang, där den inträdande besökaren, som på många andra ställen i Tyskland, hälsades med ett anslag som gav tillkänna, att fransoser och belgier icke kunde erhålla någon servering. I juni månad året efteråt gjorde jag om visiten. Anslaget var kvar, men hade blivit större och

innehållsrikare. Till de exkommunicerade hörde nu också judarna. Man skall ju inte generalisera. Men utan tvivel är ett sådant litet faktum en väderpil som anger vindriktningen. En resenär genom våra dagars Europa kan för övrigt på skilda håll och vägar bilda sig en föreställning om den växande styrkan av de antisemitiska känslostämningarna. Visitera en gatubokhandlares lager och låda, vare sig på Potzdamerplats i Berlin eller Seinekajerna i Paris, och det skall inte dröja många minuter, innan man i sin hand samlat ett par, tre broschy-

tycks vara en periodisk företeelse. Den uppträder regelbundet efter nationella hemsökelser, då folken leta efter syndabockarna för sina lidanden och olyckor. Fransk-tyska kriget utlöste på sin tid enjudarna och vî andra içî

världskriget. Det finns emellertid de som mena, att denna rörelse i våra dagar är mer än en efterdyning i vindlös sjö och att den lätt kan förvandlas till vågor i storm. En sådan uppfattning hyses av den engelske författaren och journalisten, före detta

tons själsfrände och vän, vars arbete Judarna och vi nyligen införlivats med svensk litteratur.

därför att den på samma gångar frispråkig och

Belloc framhåller just såsom en av orsakerna till friktionen mellan judar och andra, att de aldrig söka komma till tals med varandra på oskrymtat sätt. Om man icke direkt rör sig i rashatets utkanter, där munnarna tas fulla med hårda och hätska ord, så gå juden och den andre bugande runt

sin Inbördes ställning till Varandra. Juden är på en gång stolt över sin nationalitet och skamsen för den. Han håller i tysthet styvt på sin härstaminte så sällan och ofta nog av skäl som han anser praktiska sopa igen spåren efter den och han anser deri vissa ställningar fördelaktigt att byta namn. Co hen blir lörd Curzon, Bronstein blir Trotzkij. Den andre i sin tur skulle bli dödligt generad över102 torsten fogêlqvîst

var en jude. Han känner dessutom judens makt och energi, han ställer sig av instinkt under hans beskydd och kastar sedan glåpord, öknamn och skvallerhistorier i hans rygg. Judarnas inbördes hemlighetsmakeri och vår oärlighet i umgänget med judar tilltalar inte Belloc. Den första förutsättningen för ett klart förhållande och ömsesidig respekt det är, att båda parterna oförbehållsamt erkänna och betona varandras nationella egenart och sedan handla mot varandra med särskild hänsyn tagen till egenarten.

Det har, enligt Belloc, varit den europeiska 1800-talsliberalismens stora fel, att den icke velat erkänna judefrågan som ett verkligt samhällsproblem, att den gått som katten kring het gröt och sökt bagatellisera det faktum, att man här står inför en nationell motsättning, en karaktärens rasolikhet, som icke kan utjämnas genom en försonings- och assimilationspolitik, som bara låter saken sköta sig själv och låtsas som om det regnade. En engelsman och en fransman dra sig inte för att inbördes betona varandras väsensskilda nationalitet. Men ordet jude har blivit ett skällsord, som den drabbade parten känner sig förolämpad av och den drabbande parten undviker för att inte verka taktlös och inhuman. Som om inte judendomen vore en nationalitet likaväl som franskheten och svenskheten. Jude är jude. Han bör veta, att andra veta det och räkna med det. Och han bör behandlas som jude, som ett främmande element, som avjudarna och vî andra

içî

olika anledningar åtnjuter gästvänskap i det europeiska samhället. Utan full ömsesidig uppriktighet kan det judiskt-västerländska problemet icke lösas, men väl leda till katastrof. Det är Bellocs tes.

Man har beskyllt Belloc för antisemitism. Ingenting kan vara felaktigare. Han fördelar ros och ris hederligt mellan de båda kontrahenterna i denna affär. Han fritar judarna från det triumvirat av laster, som antisemiterna tanklöst påbörda dem: feghet, girighet och trolöshet. Han framhåller blott att mod, frikostighet och heder hös dem ta sig andra former än hos oss. Judarnas rikedom behandlar Belloc som en myt, uppkommen genom den synvillan, att Europa blott ser de hundra stormrika judarna, men inte det stora, fattiga judefolket, ur vars sköte dessa magnater utgått. Judens företräden äro, enligt Belloc, hans förmåga av koncentration — han splittrar aldrig sin uppmärksamhet och kraft på många arbeten — den klara, osentimentala rationalismen i hans tänkande, den målmedvetna energin i hans handlande och den »kollektiva talangen att alltefter behov fördölja

eller skrika ut sina planer och handlingar---

konsten att knuffa fram allt sådant som rasen önskar befordra eller hålla tillbaka det som den önskar skall gå om intet». Denna senare egenskap är redan ett tveeggat vapen. Och Belloc övergår sedan till det hos judarna, som särskilt bidragit att skapa friktionen med andra. Genom sitt internationella vetande och sin inter-13. — F o g el q v i st, Typer och tänkesätt.2Ô4 torsten fogel qvist

nationella: likgiltighet för de enskilda nationers bästa, som underlättat deras strävanden, ha de fått ett internationellt övertag, som yttrar sig i judiska monopolbildningar. De behärska storfinansen, de behärska vissa industrier, särskilt inom metallbranschen. För detta monopolväsende har blicken under och efter världskriget öppnats och det har blivit en av källorna till förbittringen. Den franska pressen har till exempel mycket sysselsatt sig med den genom kriget enorma värdestegringen ä Rotschildarnas blygruvor.

Man har till och med gått så långt, att man i kriget velat se en judisk affärsspekulation, ett utslag av internationell vinningslystnad ovanför alla nationella plikter och intressen. Och när det sedan befanns, att storkapitalismens rena motsats, den kommunistiska bolsjevismen, också var starkt judiskt färgad och intressebetonad, kastades ytterligare bränsle på den antisemitiska lågan.

Till de ödesdigra dragen i den judiska karaktären räknar Belloc framför allt hemlighetsmakeriet, det inbördes frimureriet. Detta drag finner han emellertid restlöst förklarat ur de förföljelser judarna måst utstå. En jude i City yttrade till författaren på tal om judens benägenhet att byta namn och trolla bort sin härkomst : »När vi leva under våra egna namn så okväda ni oss som judar. Leva vi åter under edra namn, så okväda ni oss som bedragare.» Emellertid skapar detta hemlighetsmakeri en känsla av misstro och otrygghet hos dem, ijudarna och vî andra içî

vilkas mitt judarna leva och verka. Och slutligen är det den öppet yttrade rashögfärden, judarnas skryt med överlägsna moraliska och intellektuella egenskaper eller den mera tigande, men i alla fall fullt skönjbara fariseismen, som retar opinionen i antisemitisk riktning. Belloc erinrar i detta sammanhang om Disraëlis berömda formulering, att »det judiska kan icke absorberas, det är omöjligt att en högre ras skulle absorberas av en lägre».

Frånsett detta om högre och lägre är det Bellocs mening, att en absorbering av den judiska rasen är otänkbar. Den motbevisas av historien. Den mot-bevisas av raskaraktärens styrka och egenart. Det återstår därför ingenting annat för judar och andra européer än att behandla varandra gentlemanna-mässigt, hänsynsfullt,, ^respektfullt, ridderligt, men som skilda nationer. Juden är och förblir nomad. Hans samhörighetskänsla med det land han bebor är tillfällig. Belloc omtalar som exempel en historia om fadern till en av Englands framträdande offentliga personligheter. Han började sitt liv som patriotisk tysk borgare i Hamburg. Före fransktyska kriget flyttade han till Paris och blev »energisk deltagare i varje karakteristiskt franskpatrio-tiskt företag». Efter nederlaget ansåg han Frankrikes framtid osäker och emigrerade till U. S. A., där han dog som en god amerikan. Ju öppnare och fördomsfriare dylika förhållanden behandlas och omnämnas, dess mindre blir, enligt Bellocs mening, friktionsytan. Den ärlighet och ridderlig-2Ô4

torsten fogel qvist

het, som Belloc utvecklar i sin bevisföring härför, måste tilltala varje fritt sinne. Däremot ställer man sig ytterst betänksam mot hans löst framkastade hugskott, hur en sådan syn på saken borde omsätta sig i lagstiftning och direkta åtgärder. Belloc synes vilja förorda ett slags undantags- och isoleringspolitik, icke i hatets, fruktans eller överlägsenhetens namn, utan så att säga i raspsykologins, den moraliska rashygienens och det politiska förnuftets namn, en politik som skulle ta sig uttryck till exempel i särskilda judiska domstolar, skolor med mera. Det är fara värt, att en ny judelagstiftning, även om den byggdes på Bellocs från antisemitismen artskilda motivgrund, långtifrån att minska friktionen och förebygga den av honom fruktade katastrofen, tvärtom skulle göra spänningen större. Belloc har tvivelsutan rätt i, att de båda metoder som hittills använts och ofta, såsom till exempel i Spanien, växelvis : den liberala eller »sentimentala», som han kallar den, att inte låtsas om problemet

och rasolikheterna, utan i hopp på en småningom skeende assimilation bara jämna vägen för det judiska inflytandet, och den brutala, den antisemitiska, att föra ett rent utrotningskrig som mot en fiende, på intet sätt visat sig skaffa frågan ur världen. När den ena metoden misslyckats, har den andra tillgripits och så undan för undan. Men saken är nog den, att problemet är olösligt. Det enda som återstår att se, är om icke den nya umgängesform mellan judarjudarna och vî andra

içî

och icke-judar, den frispråkigare ton och det ärligare maner, som Belloc syftar till, skulle kunna bidraga till, att åtminstone problemtrycket minskades. Det är väl ungefär allt vad som kan vinnas.

Man må hysa vilka åsikter som helst om Bellocs teser och förslag och om riktigheten av hans karakteristik i varje punkt, hans bok är så pass intelligent, manlig, högsint och synpunktsfrisk och därtill så väl skriven, att den vore förtjänt av en stor läsekrets. Belloc är liksom Chesterton katolik. Men han avvisar judeproblemet som religiöst problem. Det är för honom uteslutande ett nationellt rasproblem. Särskilt intressant är hans — en engelsmans — uppfattning att antisemitismen icke längre kan avfärdas med en axelryckning, utan är på väg att bli en modesak, och att antisemiterna aldrig någonsin stått så välrustade som nu. Efter sitt första framträdande på 1870- och 1880-talen sögs rörelsen ned i en vågdal, men att den nu tydligen går fram med svällande kam, märkes bäst på den starka frammarschen inom den anglosaxiska rasen i England och Förenta staterna.

1923.Bakom Japanromantikens kulissen

i.

Mycken ömhet har det romantiska Europa i sin fantasi slösat på körsbärsblommans förlovade land. Särskilt förprickat och utmärkt låg det på den litterära exotismens sjökort. I en luft mjukt lysande som siden och råsilke reste sig dess tempel, tehus och dukkehjem. Varje geisha blev en madame Chrysantème, en sentimentalt fattad kameliadam. Och som långhåriga och robusta halvbarbarer stodo vi européer utanför trädgårdsgrinden till detta paradis. Denna estetiska uppfattning hade även sin politiska motsvarighet. Alltifrån revolutionsåret 1868 har man i Europa med stigande intresse följt de japanska modernisternas strävanden att euro-peisera sitt gamla samhälle. Man beundrade det japanska intellektets smidighet och rovfågelssnabba uppfattning och den spensliga styrka, varmed detta småvuxna släkte fullföljde sina mål. Att den estetiska och politiska synpunkten inte riktigt bra rimmade sig med varandra, tänkte man inte stort på. Man använde dem växelvis. Man beundrade i ena ögonblicket den japanska flottans slagkraft ochdisciplinen och arbetsintensiteten i en japansk sidenfabrik och i nästa ögonblick den blomliknande tillvaron i en japansk kvinnopaviljong och de estetiskt filosofiska ceremonierna kring en kopp te. Det besegrade Kina sköts åt sidan med klapp på axeln som en gammal löjlig toffelstultare och nattrocksgubbe, och dess äldre och solidare kultur råkade i europeiskt vanrykte som ett stillastående dödvatten utan avlopp.

Japans plötsliga och oväntade seger över Ryssland utlöste ett europeiskt jubel och endast mera klarsynta andar anade här ett Ryssland bortom Ryssland, ett nytt hot österifrån, bakom det gamla. Européerna — om man frånräknar en och annan realpolitiker — åsågo denna match med ett desintresserat välbehag, som om det gällt en cirkusmatch mellan en liten David och en stor Goliath. Att den lille kunde utveckla en sådan kraft väckte förtjusning i och för sig, men man frågade inte stort efter, vad denna kraftutveckling i sak betydde och vad det betydde att världsimperialismen fick ännu ett tillskott av oberäkneliga maktfaktorer. Den estetiska synpunkten trängde på sätt och vis in i den politiska.

Bland de författare, som verksammast bidragit att skapa denna halvt estetiska opinion för Japan, intager Lafcadio Hearn den obestridliga hedersplatsen. Sina exotiska sympatier hade han tagit i arv från fransmännen, från Gautier och framför allt från den av honom högt beundrade PierreLoti. Men där fransmännen stannade med en lätt rysning inför den japanska folksjälens svårutgrundliga hemligheter, där fortsatte den kosmopolitiske kelten energiskt på den romantiska förståelsens ödesdigra stråt. Han avsade sig sin europeiska förstfödslorätt, blandade blod med en högättad samuraikvinna, acklimatiserade sig som japansk neofyt och spelade ut den förfinade

japanska kulturen mot den förgrovade västerländska. Lafcadio Hearns japanska panegyriker ha tvivelsutan övat stort inflytande särskilt på det litterärt bildade Europa, och det stilistiska raffinemanget likaväl som den psykologiska bestickligheten i hans framställning bidrog i hög grad att dölja resonemangets brister och svagheter. Den läckra japanska konsten hade, då han framträdde, redan sedan decennier uppluckrat den europeiska bildningens med estetiska värden övergödda jordmån till romantiska synpunkter på Japans folk och kultur.

Som alla kulturella renegater jämförde Hearn i sin kraftmätning mellan Japan och Västerlandet inkommensurabla ting, det bästa med det sämsta, undantaget med regeln. Han jämför till exempel den amerikanska kolossalstaden med sina skyskrapor med den japanska trädgårdsstaden med sina små lusthus och paviljonger och finner den förra i förhållande till den senare irreligiös, själlös, mekaniserad, maskinell och ful. Han kunde likaväl ha jämfört cement och betong med fjärilar och lotusblommor samt därav dragit lämpliga konklusioner.bakom japan rö m antiken s kulisser 201

Men han har aldrig fallit på den idén att jämföra ett svinslakteri i Chicago med en silkesindustri-fabrik i någon av Japans industristäder eller Newyorks spelhålor och salooner med de affärsmässigt organiserade japanska glädjekvarteren. Av djur-och människoplågeriet i de förra och lastbarheten i de senare hade han då kanske fått fram alltför kommensurabla storheter.

Jämförelsen är typisk för Hearns värdemätning. Redan den renodlat estetiska synpunkten, som sedan omärkligt och försåtligt övergår i filosofiska och etiska omdömen, är vilselagd. Mem därtill »kommer att det Japan som Hearn förkunnade varken var det stora, vardagliga Japan, ej heller det moderniserade Japan, utan representerade en strängt begränsad elitkultur med gamla och höga anor. Det är kanske orätt att om en så förfinad och i många avseenden besjälad och sympatisk författare som Hearn använda det robusta uttrycket: Svin-hugg går igen. Men det kan inte hjälpas, att de grova drag, för vilka han beskyllt den västerländska civilisationen med påtaglig tydlighet gå igen just i modern japansk kultur. Ingen exotisk kultur har visat sig så mottaglig för industrialisering, mekanisering, maskinell och merkantil uppfattning och uppskattning av människor och livsvärden som just den japanska. I kall och slug nyttighetskalkyl är japanen en mästare. Arrivismen, som föraktas i Kina, är i Japan en religion. Och den formella förfiningen,2Ô4

yttrande sig i diskretion, försynthet, takt, artighet och renlighet, är ofta ingenting annat än ytputs och skyddande förklädnad — en renlighet, som gömmer soporna under golvet, en artighet, som skrattar osynligt, ljudlöst och utan hjärta, en be-levenhet på lur och med beräkning.

Lafcadio Hearn lär mot slutet av sitt liv ha sett med mörkare sinne på den kultur, åt vilken han offrade sin europeiska förstfödslorätt och som han omfattade med en poets ömhet och en filosofs ovärldslighet. Men denna nya syn hann aldrig komma till uttryck i hans skrifter. Och den japanska romantik, till vars utbredning han med avsmak för Västerlandets materialistiska prosa så verksamt bidrog, genombröts av andra. I spetsen för detta genombrott ha västerländska diplomater, affärsledare och industrimän gått. Världskriget, som sönderrev så många romantiska ideologier och konstvävnader, fullbordade verket. Och litteraturen har ej kunnat motstå denna realistiska påfrestning.

Lafcadio Hearn har fått en arvtagare i modern litteratur, en arvtagare, som är honom föga underlägsen som stilist, jämbördig med honom som kännare av japanska förhållanden och honom överlägsen i fråga om kritisk skarpsyn — den engelske författaren John Paris, bakom vilkens namnmask lär dölja sig en före detta engelsk beskickningsman och diplomat. Med Paris bryter den realistiska synen på japanska förhållanden och japansk mentalitet igenom slöjan av japansk roman-bakom japan rö m antiken s kulisser 203

tik. De kritiska instinkter, som drunknade i Hearns lyriskt filosofiska ådra, leva hos Paris ett vaket liv, utan att förståelsen därför mist sin smidighet eller uttrycksmedlen sitt estetiska stämningsvärde. Paris är icke bara iakttagare, han är också diktare. Men han har icke köpt poesin på sanningens bekostnad. Och i hans illusionslösa fantasi lever ' Japan ett verkligare liv än i exotismens inbillning. Mellan detta Japan och den västerländska

kulturen finns ingen hållfast brygga. Det är två främmande världar, som städse måste betrakta varandra med förundrade ögon. Och varje utopiskt sentimental beblandelse dem emellan är emot naturen. Den europeiske mannen, som i förtröstan på människosläktets enhet ingår hjonelag med en japansk kvinna, likaväl som den kristne missionären, som inbillar sig, att han i shintoismens land skall kunna finna jordmån för kristen etik och västerländsk åskådning, äro båda illusionister. Och ju förr man rycker bindeln från deras ögon, dess bättre för bådadera parter. Detta allvarstema utgör den röda tråden i John Paris' intressanta Japanskildringar.

II.

John Paris' roman, Kimono, väckte för några år sedan stort litterärt uppseende, enkannerligen i England och Japan, de båda länder som berördes av skildringen. Den behandlade ett blandat äkten-2Ô4

skap mellan en engelsk beskickningsofficer och en japanska av god familj, vilkens ställning och förmögenhet grundade sig på den i Japan nästan som statsinstitution legaliserade bordellrörelsen. Kring detta familjära och individuella konfliktämne som kärna spann författaren ut den större frågan om den gula och vita rasen samt om västerländsk och orientalisk plikt-, rätts- och könsåskådning i deras inbördes förhållande till varandra. En bris av frisk och hälsosam kritik hade här skingrat den litterära exotismens blomdoftskvalm. Med den egendomliga blandning av diskretion och frispråkighet, som utmärker engelsk litteratur och utgör ett av dess förnämsta adels- och rasmärken: blottade författaren interiörer angående den japanska; kvinnans ställning och den japanska synen på människovärde överhuvudtaget, som voro helt och hållet fria från den romantiska sentimentalitet, varpå de estetiska Japanexploatörerna ockrat.

Sayonara, John Paris' nästa romanskildring, är, ytligt och rent motiviskt sett, föga mer än en upprepning. Den handlar också om ett blandäktenskap, denna gång mellan en ung engelsk missionär, tillhörande episkopalkyrkan, och en geisha, som räddat sin egen fattiga bondefamilj ur ett ekonomiskt trångmål genom att sälja sig till gläd jern änglarna i en japansk industristads nöjeskvarter och som befriats och lösköpts ur sin förnedring samt kristnats och äktats av den unge prästen. Kimono slutar med de västerländska synpunkternas seger.bakom japan rö m antiken s kulisser 205

Den japanska hustrun lossnar från sin rot och tillägnar sig efter åtskilliga trakasserier och konflikter en europeisk åskådning, hur djupt den nu kan sitta, samt lämnar som utstött flykting sitt land. Sayonara åter upplöses i tragedi. Japan återkräver simi dotter. Hon finner sitt kristna äktenskap obegripligt och outhärdligt och en skilsmässa förnedrande och söker, sedan hennes anhöriga verkställt ett regelrätt utpressningsförsök mot mannen, döden tillsammans med sin älskare, en kristnad japansk diakon, anställd i mannens tjänst. Mannen-missionären, som på det djärva och exalterade giftasexperimentet förlorat både sitt land, sin tro, sin samhällsställning och sitt ämbete, håller efter katastrofen på att gå till samhällets botten, men halas i sista minuten upp till ytan igen av en originell kolportör, en gammal omvänd skutskeppare och sjöbjörn, som med sin frälsningspråm kryssar runt Japans hamnstäder för att rycka vita sjömän ur gula farors och lasters garn.

Men om också problemet går igen och böckerna röra sig med likartade motiv, människor och landskap, så är Sayonara dock den större boken både som konstverk och kulturskildring. Paris uppträder nämligen i denna bok icke blott som problemställare, miljöskildrare och folkpsykolog, utan också som karaktärstecknare av hög rang och klass. Mannen, hustrun, älskaren, räddaren, det är en fyrväpp-ling av fysionomier, som man aldrig glömmer. Dick Aylmer, den unge engelske prästen, är en oer-2Ô4

faren och överspänd ideolog av Gregers Werletyp, som ränner omkring med sin ideella fordran hos fattigt folk, som icke mäkta inlösa den, en förkunnare med eldslågan över sitt huvud lik Strindbergs Mäster Olof och som han avfälling i sista akten inför verklighetens tröga och råa motstånd. O Yuki, en liten trånghuvad och undergivet konventionell japanska, fattar av mannens intentioner ingenting. Hans första blyga kärleksförklaring blir för henne en befallning att ögonblickligen klä av sig och hans återhållsamhet betraktas som ett utslag av galenskap.

Kato Gintara, den kristnade diakonen, är en förslagen japan, som tassar vid den vite mannens sida, beredande sig fördelar av hans heliga enfald, en med mycken humor och satir tecknad oförbätterlig hedning, på vilken det kristna dopvattnet verkat som vatten på en gås. Dock icke en dum gås. I hans porträtt, romanens yppersta, har författaren med en egendomlig legering av naivitet, slughet och sensualism gjort en etnologisk orientalisk studie, som kommer att stå sig som ett mästerstycke. Det är en typ, som öppnar sig och viker undan, en karaktär, som dåliga människokännare förtroendefullt halka på. Och Bibel-Baxter, som rycker Aylmer som en rykande brand ur elden, är en härlig typ av hjärtlig och grovbarkad praktisk kristendom, en predikare, som förkunnar med famnen och nävarna och inte med fraser och trossatser.

Den tes, som John Paris förfäktar, skulle kunnabakom japan rö m antiken s kulisser 207

uttryckas med mrs Blacketts, den gamla kloka biskopmoderns, ord, att det »är i hög grad opraktiskt att ägna sig åt japanernas omvändelse», vare sig till kristna eller västerlänningar. Som Japans apostel kommer den engelske prästen till det gula folkets öar, som en sönderbråkad existens utan hållpunkt i livet tar han plats som kock på Bibel-Baxters skuta. Hans giftermål är en akt av humanitär barmhärtighet och apostolisk beräkning. Genom en japansk kvinna vill han finna nyckeln och dörren till det japanska folkets oåtkomliga själ. Men giftermålet föranleder ett folkupplopp. Man bränner templet, där kvinnotjuven förkunnar ett främmande evangelium. Han behandlas som en opåkallad utböling, som ingriper i japanska flick-handlares laga näringsfång. Pressen smackar av förtjusning, då den i långa skandalkrönikor får utbrodera vad den kallar för missionärens kärleksäventyr. Fjällen falla från hans ögon och han står där gapande och oförstående med sitt rena uppsåt som ett sönderbrutet vapen i handen. När dörren till hustruns lantliga hemgård, där han söker sin fristad undan skandalen, slår igen bakom honom, befinner han sig som en fånge bland främlingar, oförmögen att röra sig, dåsande bort i en atmosfär av sakérus och fuktig hetta. Och när han under vakna ångestnätter ligger och lyssnar till blåstens rassel ute på risfälten och silkesmaskarnas myllrande på vindsgolvet, medan den främmande kvinnan sover vid hans sida, växer hans2Ô4

belägenhet ut till en febernatts spökstämning. Det är suggestiva sidor, där verkligheten glider in i en ondskefull sagostämning som i Tusen och en natt. Dick Aylmer har blivit varnad av sin familj, sin biskop, men han hör till dem, som måste löpa linan ut. Förgäves reser systern ut till Japan med en engelsk förförerska i sällskap, för att på detta kuriösa och föga övertygande sätt locka honom tillbaka. Han upplever med henne abbé Mourets ljuva felsteg, kättarens av Soana sinnesrus, sådant som Hauptmann skildrat det i en hänförd hymn till det unga blodets rätt. Ty hans europeiska blod tar verkligen ut sin rätt. Men då denna Eva, som med guldets makt tillhör en annan, plötsligt drar sig tillbaka, finns för honom inte längre någon väg ur labyrinten. Han faller sönder och samman. På en sjömanskrog drömmer han, rusig och plundrad, om merry old England, soliditetens och fördomarnas land, och om Hornwoods kyrka och herdetjäll, som är hans rätta hem.

John Paris' bok är en gripande, ehuru genom humor och satir från ali sentimentalitet befriad skildring av omöjligheten att bryta rasens band, göra sociala jättesprång ut i det obekanta och acklimatisera sig i en jordmån med näringsfysiologiska och växtgeografiska betingelser av annan art än ursprungets. Man lägger igen boken med en djup och pessimistisk misstro mot den enhetliga mänskligheten, mot detta »Seid umschlungen Millionen», med vilket humanitära utopister sökabakom japan rö m antiken s kulisser 209

tillämpa jämlikhetens och broderskapets bud, överhoppande alla kontinenter och alla de gränser, som blod och språk och sekelgammal särkultur sätta.

John Paris skildrar icke Japan enbart osympatiskt. Han har i sin bok till exempel ett underbart och rogivande litet kapitel om en buddistisk tempelidyll uppe bland bergen och en vis gammal Buddapräst, vilkens tal är som fjällbäckens snökyla och blåa horisonters oändlighet. Det finns ett vist, svalt, luftigt och rent Japan ovanför de energiska lilleputtarnas risfält och myllrande industristäder, där livskampen går oförsonlig och brutal fram under en yta av belevenhet, disciplin och ceremoniell kultur. Det finns tjusande japanska landskap och miljöer, som hasta förbi som flyende) skönhetssyner.

John Paris är långtifrån okänslig för dylika värden. I hans kritik skådar också en målares öga och verkar en poets inbillning. Men det är icke därom problemet rör sig. Det bottnar icke i exotiska stämningar, utan i realiteter och psykologiska fakta. Gulliver kan aldrig finna sig till rätta varken i Lilliput eller Brobdingnag, om han är sig själv och sin natur trogen. Ty människans styrka består i rotfasthet och begränsning. Det finns, om man så vill, en rashygienisk tendens i Sayonara, men en tendens av intellektuell och etisk art och utan allt skattande åt den extrema rasbiologins naturalistiska stuterisynpunkter. Kaka söker maka, men gult och vitt kunna aldrig finna varandra 14, — F o g e l q v i s t, Typer och tänkesätt.2Ô4

annat än i form av illusioner och desillusioner* Och detta är en sats icke blott av kroppslig tyngd, utan också av andlig elasticitet, men en elasticitet, som äger gränser för sin tänjbarhet.

John Paris tillhör en ny typ av romanförfattare, en typ, vars förekomst måste hälsas med största tillfredsställelse av alla dem, som under en följd av år trott sig kunna iakttaga romanskildringens degeneratiorø. Han tillhör det fåtal, som skriva först när de ha något att skriva om, ett ämne, ett stoff, som påtvungits dem av arbete, resor, erfarenheter. Det händer att sådana författare aldrig skriva mer än en enda bok eller ett par böcker. De slå plötsligt ut i blomma, sätta frukt, och så är sagan ali. Men detta är att föredraga framför mycken permanent fruktsamhet, som ur kvalitetssynpunkt egentligen är ofruktsamhet.

Den moderna romanen nådde under förra århundradet en teknisk fulländning, oroväckande såtillvida, som den gav varje ny författare i genren alla yttre resurser och konstgrepp liksom till skänks. Det var blott att sätta sig ner och »lave til». Mönsterritningar och kokböcker funnos i överflöd. Och så strömmade fäsörerna in i yrket. Man skrev för att skriva. Hade man inte skrivit på ett par år, så var det mycket illa. Är Karlsson död, eftersom han inte låter höra talas om sig? Skrivaryrket blev ett levebröd för många, bara därför att de funno det mer tilltalande än andra. Men länge kunde man inte leva på gamla lagrar. Det gälldebakom japan rö m antiken s kulisser 211

att hitta på ämnen och uppslag. Hade man dem inte i djupet av sitt hjärta, ropande efter uttryck, så fick man konstruera dem med sin hjärna. Invita Minerva blev utmattad av de ständiga barnsängarna. Den så kallade uppfinningen tröt. Under senare tider ha litet varstans i Europa de motiv-letande yrkesmännens tillvaro hotats av sakupp-fyllda lekmän. Till dessa lekmän hör John Paris. Och dessa ha, om de för övrigt äga stilistisk begåvning, en uppenbar mission att fylla, då det gäller att återgiva romanen det livsvärde, som höll på att gå förlorat under esteticismens egid. När romanen åter blir ett kulturdokument, baserat på livserfarenhet, samvaro med människor, arbete, sakkunskap och praktik, då är den åter på rätt väg. Vi ha hunnit tröttna på de abstrakta och psykologiskt framspekulerade romankonflikterna. Vi vilja veta något om det verkliga livet och de verkliga människorna. Inbillningsfostrens tid är oåterkalleligen förbi. I John Paris har livet självt skapat en konstnär av betydande mått, en författare, som kan fängsla, roa, stimulera och ge synpunkter, därför att han upplevde mycket, innan han skrev litet, och inte skrev mycket, innan han upplevde litet.

1925.Mr Wells Gud.

Människornas gudar ha i alla tider varit projektioner av människorna själva. Och bland de nycklar som giva psykologen tillträde till människornas hjärtan finns det få, som gå så säkert i lås som deras gudsbegrepp. Spinozas gud älskade ingen. Deus neminem amat, står det i en av propositionerna i hans etik och själv kunde han endast omfattas av den amor intellectualis, som »över vårt arbetsbord slår lågande armar kring himmel och jord». Därmed är något av Spinozas, den stille bok- och kammarlardes innersta väsen uppenbarat. Luthers Gud var em fester Burg och därmed är en nyckel till Luthers stridbara stormhjärta given.

I Säg mig vem du dyrkar och jag skall säga dig

I vern du är! Djurhamn och jätteskepnad, patriarkens skägg och geniens vingar — allt ha gudarna iklätt sig, innan de trädde i mänsklighetens tjänst. Ingen sådan dräkt har gjort gudomlighetens egen gåta klarare, men varje sådan dräkt har försinnligat och levandegjort en mänsklig fruktan och ett mänskligt hopp. Gud har aldrig, såsom något kvickhuvud påstått, dött av antropomorfism. Tvärtom lever han just tack vare den. Hans drag få olika

karaktär,spänning och minspel alltefter gången av den mänsklighetens strid, i vilken han själv blandas in som det godas representant. Trognare har ingen spegel återgivit skiftningarna i människans eget anlete, både det hon vänder utåt mot tingen och det hon vänder inåt mot sig själv. Och skulle människans liv på jorden vara en utveckling, som optimisterna tro och försäkra, så gälla än i dag den tyske tänkarens ord: »So wie die Völker sich bessern, bessern sich auch Ihre Gätter.»

Det skulle vara utomordentligt intressant att kunna överblicka och följa gudsbegreppets förvandling under det stora världskriget 1914—1918 och genom dess omedelbara påverkan. Mången har väl som hovpredikanten Dryander i Berlin återgått till tron på vagnskämpen, härfördärvaren och folkutplånaren Jahve. Andra ha sökt modernisera sina gudar och den modernaste av dem alla är väl vid det här laget mister H. G. Wells gud — God the invisible king — som nyligen sett dagens ljus i en bok med samma namn och som inom loppet av ett decennium lär komma att erövra hela den civiliserade världens bildade opinion, om man får tro en av hans mindre profeter. Det lönar sig emellertid att göra hans bekantskap, framför allt för dem, som äro intresserade av den religiösa moralens genesis och psykologi.

En gud kan icke fattas, förrän man sökt förstå det behov, varur hans bild framgått. För Wells är som bekant individualismen det onda i tidenoch världen. Uppfattningen av mänskligheten som en samling slutna och avgränsade jag, försjunkna i sig själva eller bekrigande varandra, är en felsyn, från vilken vi måste befria oss. Den gamla människans, förkrigsmänniskans, skötesynd var hennes egocentricitet. Det första budet i den nya människans, efterkrigsmänniskans, katekes är solidaritet. Till en rätt utövning av den dygd, som åstadkommer detta högsta goda, kan människan icke nå, om hon icke först inser tillfälligheten och betydelselösheten av sin egen individualitet. Se vi oss själva under tidens perspektiv framåt och bakåt, så falla vi sönder. Vi äro, för att tala med Wells, fördelade på två föräldrar, fyra far- och morföräldrar och så vidare och så vidare. Vår födelse är en tillfällig ackumulation och konglomeration av krafter, som finnas i släktets stora reservoar, och vår död är en upplösning av konglomeratet. Krafterna skola i sinom tid frånspännas varandra och förspridas och vi skola återgå i reservoaren som en krusad våg i havets väldiga vattenbehållare. I släktets namn leva vi vårt liv och dö vi vår död. Det är för släktets hälsa och bestånd, styrka och seger vi äro kallade att kämpa den korta tid vi existera som vi'n, Släktet är organismen, individerna blott verktyg, krafter, celler och delar. De ha varken rätt att pretendera på egen framgång eller egen odödlighet. Det är släktet som skall lyckas. Det är släktet som icke får dö. Individernaäro uteslutande hänvisade till rollen av tjänande organ. Och för den rollen måste vi inrätta våra liv.

Man kan väl förstå, att en uppfattning som denna, vilken faktiskt innebär självmord för allt vad vi hittills kallat personlighet, skulle tränga sig fram ur ett världskrigs fasor och söndring.

Felet med vår civilisation har varit, att vi kastat om rangordningen mellan art och individ, allmänt och enskilt. Vi ha vädjat till individens självbevarelsedrift i stället för till släktets, uppammat individuell och nationell självkänsla, äregirighet och vinningslystnad utan att bekymra oss om släktets öde. Därför, menar Wells, undergå vi vårt straff. Delarnas samkänsla har fattats oss och vi ha visat oss oförmögna av disciplinär underordning under det större, det hela, det högre. Det väpnade intresset, den oblodiga eller blodiga rustningen i klassens eller nationens namn har ersatt den samfällda viljan mot gemensamma civilisatoriska mål. Och vårt släktes framtid är hotad, om ej i tid det individuella högmodet stäckes och den individuella maktviljan brytes. Man kan med ett ord sagt kalla Wells ståndpunkt med det av Ludvig Nordström här i Sverge lanserade namnet totalism.

Denna uppfattning, som hos Wells är sociologiskt och civilisatoriskt grundad, äger en nära släktskap med den moderna rasbiologins och rashygienens ståndpunkt. Totalismen och rashygienen äro blott den ideella och den naturalistiska sidan2Ô4

av samma sak och strävan. Wells påpekar också frändskapen mellan de egna teorierna och professor Elie Metchnikoffs i de bekanta studierna över människans natur. Men då det enligt Metchnikoff är människans rätta vetenskapliga uppskattning av sig själv, som skall frälsa henne från jagets förbannelse, så kan enligt Wells denna frälsning endast åstadkommas på religiös väg. Religionen ensamt innebär den fulla befrielsen från

egocentricitetens lidande. Endast genom religiös betraktelse kommer människan att känna sig själv som tjänande del och världen som ett samband av krafter under gudomlig överhöghet och ledning. Gnisslar det i världsmaskineriet, beror det på individens motstånd. Först då man upphör att betrakta sig som självändamål, lösas disharmonierna. Personlighetens uppgivande av de egna lycko- och fullkomningsanspråken och hans livs utströmning i ett bredare livsflöde betecknar övergången till ett i sann mening religiöst liv.

Denna tankegång erbjuder även stora likheter med orientalisk, enkannerligen indisk världsåskådning. Det var åt en sådan orientalism, som Levertin gav uttryck i Salomos middagshymn.

Kval är självet, pina jaget, liknar ljuset i din hand från sin ljusvärlds källa taget, fladdrar städs i ängslad brandmr wells gud

217

Livet är det stora bålet endast gnistor äro vi, irrande tills vi nå målet och i elden aska bli.

Egoismens plåga har just i Österlandet varit den grundläggande religiösa erfarenheten. Och man har från denna utgångspunkt konsekvent fortsatt till individens upplösning och uppgång i alltet som den religiösa erfarenhetens toppupplevelse. Men detta allt, som uppsuger individerna och folken likt Okeanos jordens strömmar, är för Wells intet orörligt, vilande och medvetslöst nirvana som för Indiens gamla mystiker, utan ett dynamiskt och verksamt helt, som strävar, utvecklas och fullkomnas i ett gudomligt utvecklingsäventyr. Som en son av det verksamma Västerlandet repelleras Wells av den gamla orientaliska kvietismen och dess andliga maklighet och bekvämhet. Han lutar mer åt de orientaliska modernisterna med Tagore i spetsen. Ett släkte, statt i utveckling under en ung och stridbar guds banér, se där den verklighet, som kräver individens glada och tillitsfulla underkastelse. Wells gud är släktets gud, icke individens. Han är personifikationen av släktets stegrade livsvilja och adlade rättsmedvetande. Ja, vill man riktigt kavla ut och förtunna det Wellska gudsbegreppet, skulle man kunna säga, att det har en misstänkt likhet med allmänt väl rätt och slätt. Religiöst sett är ju detta en ganska mager produkt, som inte blir synnerligen mycket rikare, därige-2Ô4 torsten FOGEL QVIST

nom att Wells på trollkonstnärens vis personifierar detta allmänna bästa och ger det karaktärsdrag och egenskaper, som bruka tillerkännas heroerna och gudarna. Men så är Wells nya religion i grund och botten ingen teologi utan rätt och slätt ett stycke social etik. Som sådan har den sin friskhet och sitt värde.

I Norbecks gamla teologi, salig i åminnelse, definierades Gud som ett väsen med alla de högsta fullkomligheter. Och tänkandet har i årtusenden satt likhetstecken mellan Gud och Det Absoluta. Wells gör processen kort med alla slika definitioner liksom med alla försök att logiskt gripa det gudomliga. Som skolast skulle Wells stått sig mycket slätt. Gudsförnimmelsen är hos honom icke av intellektuell art, ej heller känslomystisk, utan rent praktisk. Genom Wells framställning går engelsmannens käcka motvilja mot spekulativa deduktioner. Gud är för honom icke en metafysisk hypotes, utan en arbetshypotes. Man får därför icke undra på, att Wells kommer med en hel del både ur teologisk och filosofisk synvinkel förbluffande påståenden. Gud är icke urkraften, den livgivande världsprincipen, Spinozas natura naturans eller Skaparen, sådan som folkreligionerna föreställt sig honom. Han har tvärtom gjort sitt inträde på skådebanan i sällskap med människorna. Han har med andra ord ingen evighet, utan är upprunnen i tiden. Man skulle då också vänta, att han hade ett slut i tiden och att hans levnads-mr wells gud 219

saga skulle lyktas med människornas. Men detta logiska förnuft går Wells inte med på. Oförfärad och obesvärad av ali logik, förklarar mr Wells, att Gud visserligen är i evighet, men icke av evighet. Har han en gång börjat, tänker han inte sluta. Motsägelsen i en sådan uppfattning generar icke det minsta mr Wells ingenjörsintelligens. Gud är inte heller det oändliga väsendet, som man finner överallt, även om man med psalmisten toge morgonrodnadens vingar och gömde sig ytterst i havets djup. Han är tvärtom begränsad. Men här kommer Wells med ett sinnrikt, om än icke så alldeles originellt argument, drabbande dem, som på en gång föreställa sig en oändlig och en personlig gud. Personlighet innebär alltid avgräns-ning. »Att vara en personlighet», säger Wells, »är att ha egenskaper och begränsas av egenskaper.» Anmärkningen är riktig. Endast den opersonliga1

panteismen har rätt att röra sig med en obegränsad Gud. Håller man hårt på en personlig Gud, måste man uppgiva gränslösheten. Wells gör det också med friskt mod, hänvisande till sin vän och lärare, William James, den religiösa pragmatismens energiske förespråkare, som varit inne på precis samma tankestråt. Frågar man sig nu, varför Wells antar en personlig Gud, så svarar han blott, att han mött honom i livet, att han känt honom inom sig i stridens och nödens stund. Mot en sådan erfarenhet kan man ju inte ge sig till att argumentera, lika litet som en tro kan kullslås med2Ô4

vetenskapliga bevis. Däremot försöker mr Wells med ett praktiskt argument för den personlige Guden, som är lika anfäktbart som typiskt. Det visar sig nämligen, att Wells Gud erbjuder stora likheter med människans egen goda vilja, vad Sokrates kallade sitt daimonion och Kant sitt kategoriska imperativ, mystikerna sitt inre ljus och vi vanliga dödliga samvetets röst. Varför kan man nu inte stanna vid en sådan nomenklatur, då Gud i alla fall enligt Wells är »inom oss», precis som professor Ribbings berömda kakelugn. Nej, svarar vår hypotesmakare, om människorna skulle tro på sin egen goda vilja och följa sitt eget goda samvete, skulle de gripas av en olidlig och utvecklingsfientlig egenrättfärdighet. För att undgå denna ledsamma praktiska eventualitet måste man postulera en allom bjudande och befallande, envålds suverän konung, som visserligen är med oss, men också över oss, som visserligen är vår kamrat, men också regerar oss, Har inte mr Wells tänkt på, att man kan bli lika högfärdig över fint sällskap och goda kamrater som över sig själv? Det är ju dock man själv, som skaffat sig detta umgänge. Medvetandet om att alltid ha en gud på sin sida är minst lika farligt för människans ödmjukhet som självgodheten. Man ser, hur det har gått med mr Wells vän och lärjunge här i Sverge, Ludvig Nordström. Sedan han mötte Gud på Österlånggatan, är allt, som intresserar honom och väcker hans sympati, Guds rike och allt annatmr wells gud

Djävulens rike. Emellertid hör mr Wells — som man ser — till det lyckligt ogenerade släkte, som icke drar sig för att med praktiska argument grunda metafysiska antaganden, vilka logiskt och kausalt sett inte ha det minsta med varandra att göra.

Intressantast i hela denna framställning är emellertid de glansfulla och värmande kapitel (»Gud är ingen trollkarl», »Gud är ingen försyn», »Gud straffar icke», »Gud och barnpigan») där Wells går till rätta med det gamla antropomorfiska försynsbegreppet. Över huvud taget är Wells betydligt mera lyckad som kritiker än som uppfinnare, som oppositionsman än som grundare av dynastier. Han har ingen respekt för occasionalismens gudomliga urmakare, som, för att få överensstämmelse och likformighet mellan s i n ordning och naturens, av alla tillfälligheter, i människolivet som i naturen, tar sig anledning att rucka sitt himmelska ur. Än mindre respekterar han den fromma egennyttans »himmelske dagakarl, som avstyr ogynnsamma händelser, botar små krämpor, lagar att man får oväntade presenter i form av medicin, pengar och dylikt, avvärjer konkurser, ställer om med inbringande affärer och gör tusen sådana små tjänster åt sin lilla trogna skara —• eller omvänt uttänker elaka streck mot dem, som brista i deras religiösa uppmärksamhet, mördar barn, som bryta mot sabbatens helgd, och bringar oreda i de ogud-aktigas affärsplaner». Denna vardagskristna guds-2Ô4

uppfattning, söndagsskolans, bönhusets och mr Rockefellers gudsuppfattning, är Wells innerligt motbjudande och i dess kvalmiga och instängda atmosfär trivs inte hans stridsglada och manliga religion.

Man begår knappast något misstag, om man påstår, att Wells religiositet näppeligen ligger inom kristendomens råmärken. Visserligen accepterar han med fullt samförstånd det kristna kärleksbudet, den första kristna kommunismen, Jesu broderskap med mänskligheten med mera. Det är alltsammans ting, som gå i styck med hans sociala och totalistiska etik. Men den asketism och den dyrkan av lidandet, som i strängare eller mildare former alltid är förbunden med äktkristet betraktelsesätt, repellera Wells. Det kristna korsets lidande Gud, som övergiven och modstulen låter hantera sig av sina bödlar och utsänder sin klagan i en döv och kall rymd, är ej i stil med

Wells religiösa tapperhetsideal. Hans Gud är den ungdomliga stridsviljan personifierad och för den fromma och undergivna resignationen finns ingen plats i hans hjärta. »Vi ha», säger Wells med tanke på sig och sina moderna livsbröder, »en känsla av, att vår Gud liksom Prometeus är rebell. Han är ingen god son och den vedertagna uppfattningen av Jesus som saktmodig och undergiven passar icke oss. leke genom lidande segrar Gud över döden, utan genom kamp.» Det krucifix, som ingår i den nya människans andakt, ser annorlunda ut än detmu

gamla, som hänger i kyrkorna. »Vårt krucifix», heter det, »skulle framställa Gud slitande sig loss från korset och med ögonen beslutsamt riktade mot höjden, icke nedslagna; hans anletsdrag skulle icke uttrycka smärta, ty den skulle ha gått över och blivit bortglömd i den över måttan ärofulla striden och i den oböjliga viljan att leva och vinna seger.» Så länge i kristendomen ingår läran om »försoningens hemlighet», kan detta aldrig bli kristendom, utan blott en usurpation av det kristna namnet. Och vill- man göra sig en åskådlig bild av mr Wells frälsande Gud, kommer man osökt att tänka på altarfresken i Sixtinska kapellet och Michel Angelos Kristus med hammaren, en Tor och en ung titan, beredd att slå till, med rättfärdighet och dom lågande ur ansiktets ungdomliga trots. Man förvånar sig emellertid knappast över, att de, som nu predika religionens nyfödelse, funnit för gott att som i korstågens tider döpa livsviljan och stridshumöret. Ty religionens kraftlöshet har förvisso i hög grad berott på den svaghetens och maktstulenhetens apoteos, som ägt rum inom tempelmurarna och kapellväggarna.

Mr Wells Gud är annars varken allsmäktig eller allvis. Naturlagarnas giltighet kan hans vilja icke godtyckligt sönderbryta. Bakom honom står ett urväsen, om vilket vi intet känna. Likt antikens gudar har han över sig moiror, som tvinna hans ödes tråd. Hans vetande klarnar med mänsklighetens — genom att se, hans kraft växer med224

mänsklighetens — genom att handla. Han är mänskligheten själv, upphöjd till idé och rättsprincip. Hans seger är i varje ögonblick tvivel underkastad. Det enda vissa och oförgängliga är hans segervilja. Och man kan blott fråga sig : kan en gud, som är så ofullkomlig, göra anspråk på fullkomlig underkastelse från människornas sida? Det, som självt icke är absolut, kan endast göra anspråk på relativ dyrkan. Men en sådan relativ underkastelse är Wells främmande. Den nya människan, om hon vill göra anspråk på att vara både ny och religiös, måste utan betänkande slunga varje hänsyn, offra varje särindividuell önskan och lyckomöjlighet, då det gäller att förverkliga gudsriket eller den förenade framtidsstaten, hur man nu behagar kalla det. Wells definierar själv det nya religiösa livet som »ett liv helgat åt rasens stora äventyr under Guds ledning». Han undersöker knappast de anspråk, på vilka skyldigheten grundar sig. Han kan helt enkelt icke tänka sig en pliktkollision mellan släkte och individ, samfundssamvetet och det individuella samvetet. Det kvantitativt större är för honom a priori det moraliskt högre och Gud är samfundssamvetet. Det är en betänklig lära, allra helst om man besinnar, vad allt samfundssamvetet tagits till intäkt för under historiens lopp. I dess namn ha åtskilliga kättarbål tänts och det hände mer än en gång, att kättaren var andlig släkting till mr H. G. Wells. Det blir nog hittills som till-mtl wells ö.üö*

|orne den enskilde individen, som med sin bräckliga moraliska och intellektuella utrustning får avgöra, om samfundssamvetets bud äro sanna eller falska, goda eller onda.

Inte heller undersöker Wells människans möjlighet att uppge sig själv och att abstrahera från egna fördelar som handlingsincitament. Han dekreterar blott, att det osöndrade samhället är Guds rike och människan Guds vasall utan betänksamhet eller betänkligheter. Mr Wells tycks på allvar tro, så praktisk och världsklok engelsman han än är, att en framtida tjänstinnehavare i detta nya samhälle glatt och av fri vilja skall byta ut sin tjänst mot en sämre, om samhället kräver det, och att en framtida egendomsägare skall »så mycket i hans förmåga står arbeta på, att han blir ersatt av en mera offentlig förvaltning» och sköta sin egendom efter principen : »Största möjliga effektivitet och avkastning och minsta möjliga privata inkomst.» Ha väl någonsin sådana undervarelser annat än i

enstaka helgonfall krupit ur den naturliga människans gamla skinn? Och är inte en sådan självuppgivelse akrobatik i släkt med den askes, för vilken mr Wells annars aktar sig att dra en lans. Felet med den Wellska religiositeten är, att den sätter likhetstecken mellan egocentricitet och sund individuell självbevarelse. Upphör framtidens religion på detta sätt att räkna med människans medfödda och syndiga förutsättningar, lär den nog komma att uppleva ett bakslag likt det 15. — F o g el q vist, Typer och tänkesätt.22ö

som sker, då man söker driva ut naturen med tjuga. Människan kan fostra, fördjupa och kultivera sina samhälleliga instinkter. Men hon kan inte göra om sig. Framgent som hittills lära väl egoism och altruism gå sin härgång mot varandra i människans bröst. Med ett utrotningskrig i endera riktningen kommer man ingen vart, icke ens om det föres i religiös fältrustning. En gud, som av individen fordrar självuppgivelse, kan likt Almqvists Ormus förlägga sitt kansli till månen. Och det är det egendomliga med alla religioner, som arbetat i självuppgivelsiens tecken;, att de väl kunnat bringa bedövning, men aldrig verklig frälsning fråjn jagets plåga. På allvar kan det ifrågasättas, om munkens jagdödande är mer livsfientligt än den extremt rasbiologiska och sociala självuppgivelsen. Och det kan likaledes ifrågasättas, om icke mr Wells Gud själv blir lidande på så orimliga offerkrav. En rasgudomlighet och kollektiv skyddsande lär nog för övrigt få det svårt i konkurrensen om människornas hjärtan med individens Gud, personlighetens frälsare och vän. Var det icke därför, som Jesu Gud segrade över den gammaltestamentliga folkguden, över Jahve, som väl bekymrade sig om Israels egendomsfolk, men aldrig om den enskilde israeliten. En gud, som representerar ett politiskt samhällskrav, kommer aldrig människan tillräckligt nära för att göra sig älskad. Tyrann kan han bli och domare och polischef,mr wells gud

men knappast frälsare. Och det är frälsning människorna begära i sina religioner.

Emellertid skänka trots allt mr Wells gudsbetraktelser mycken behållning åt var och en, som älskar ett friskt, fritt och okonventionellt tänkande och som tycker om en uppruskning då och då. Hans religion tar på ett helt annat sätt hela det brokiga, rika och rörliga livet i sin tjänst än de konventionella religionerna, Den exporterar inga syndare och driver icke ut naturen med tjuga. Den har användning för allt och alla. Och den är framför allt inte surmulen och egenmäktig ; Wells gud är icke långsint, närsynt eller rättshaverisk, han lägger sig aldrig i människornas inbördes småsaker. Han snokar till exempel inte i deras sexuella förhållanden, som om sexualbudet, vem som nu hittat på det, vore det yppersta i lagen. Dem får de sköta på eget ansvar. Och som det är i detta fall, är det också i andra. Huvudsaken är, att människans viljeriktning går mot teokratins förverkligande och att hon gör skäl för sig genom ordentligt arbete för ett mål, som kan sammanfalla med släktets utveckling och samhällets väl. Wells har gjort rent hus med barnkammargudarna, trollkarlarna, sexual- och nationalgudarna och alla lumpna intressegudar. Hans gud har många drag, som man skulle vilja återfinna hos den ende sanne guden, och han är i stort sett en skapelse av moderna livs- och samhällsbehov. Men varför nödvändigtvis kalla honom Gud, vilket blott kan bi-2Ô4

draga till förvirring och motsägelse? Vi ha inte vant oss vid att betrakta religion som politik, nationalekonomi och rasbiologi. Varför då jonglera med ord, som genom århundradens hävd fått en annan innebörd? Varför utan nödtvång annektera termer, som gammal from het känner som sin rättmätiga egendom. I kampen mot dumhet och fördom, egoism och social råhet, krig och klasskamp kan det visserligen behövas en gudomlig stimulans och ett gudomligt hjälteideal till självprövning, efterlikning och eggelse. Men det namn man ger åt denna stimulans och detta ideal är för en och var, som icke är avgudadyrkare och fetisch-snidare, oändligen likgiltigt. Sokrates' daimoniska rättsmedvetande stod högre än alla hans samtids sköna gudabilder i marmor och elfenben. Wells kallar sin gud »den osynlige konungen». Må då det som är osynligt vara osynligt och det som är namnlöst vara namnlöst.

Namen i st Rauch und Schall

Gefühl ist allés.

1918—27.III.

SVENSKA GESTALTERDrottningens vän.

L

Genom sin översättning och historiska behandling av greve Hans Axel von Fersens på franska skrivna och i det klinckowströmska Stafsundsarkivet förvarade dagboksanteckningar har doktor Alma Söderhjelm gjort sig i hög grad förtjänt om svensk memoarlitteratur. Ty denna högaristokratiska almanacka från franska revolutionen och Napoleons-tiden, författad av en man, som av sällsamma skickelser placerats i händelsernas brännpunkt, har icke blott ett synnerligen stort värde som historiskt dokument, utan jämväl sitt intresse som psykologiskt.

För en bredare svensk publik är Axel von Fersen den yngre mest känd genom de upprörande omständigheter, som äro förknippade med hans död. Fersenska mordet den tjugonde juni 1810, då under kronprins Karl Augusts likfärd genom Stockholm riksmarskalken jagades med stenkastning ur sin glasvagn, misshandlades av gatans parlament och trampades till döds under en båtsmans grova . klackar, hör till de ruskigaste händelserna i huvud-

stadens krönika och är väl det enda fall av lynchning som vår politiska historia har att förtälja. Man kan tveka, huruvida detta dåd, resultatet av en sannskyldig Fäderneslandskampanj, är tillräckligt för att av martyren göra en tragisk personlighet. I det tragiska ödet finns alltid en inre relation mellan offret och olyckan och den senare är alltid i viss mån naturbestämd eller självförvållad. Att Fersen var oskyldig till den svarta gärning, varmed partilidelserna och förtalet skuggade hans rykte, har aldrig rått något allvarligt tvivel om. Däremot kan det sättas i fråga, om han ej genom det retsamt förnäma och utmanande sätt, varpå han spelade sin roll som den siste riddaren av l'ancien régime, bidrog att onödigt blottställa sig själv. Man kan knappast undgå att sätta hans hopplöst otidsenliga feodala syn på samhället och den litet spotska blick von oben, med vilken han betraktade sitt land, sitt folk och dess styrelse och som gång efter annan framskymtar ur hans dagboksanteckningar, i samband med hans sorgliga ändalykt. Axel von Fersen var för sent och för fint född. Det är hans tragik. Och han delar den med många <av l'ancien régimes män och kvinnor, på vilka bibelns ord kunna tillämpas, att de icke kände den tid, i vilken de sökta blevo.

Men det är icke blott genom den våldsamma slutscenen, som Fersens öde får sin dramatiska karaktär, sin sällsamhet och tragik. Det var oupplös-

ligen förknippat med ett annat tragiskt historiskt öde, nämligen drottning Marié Antoinettes. Och det är liksom ett utslag av händelsernas hårda logik, att den svenske ädlingen, som var den franska drottningens riddare, blev ett offer för samma hat som hon. För en trängre krets av historiskt intresserade är det nogsamt känt, vilken roll »vackre Fersen» spelade i den franska revolutionens historia. Strax efter dess utbrott beordrades Fersen av Gustaf III till kunglig svensk privatambassadör vid franska hovet för att på nära håll följa händelserna och främja de politiska legi-mitetsintressen, som lågo den antirevolutionäre svenske monarken så varmt om hjärtat. Det var Fersen, som under ofärdsåren stod det franska kungaparet bi med råd och dåd, tröst och hjälp nästan som en ministre de famille. Det var han som organiserade Ludvigs och Marié Antoinettes misslyckade flykt från det revolutionära Paris. Själv lyckades han undkomma över belgiska gränsen och fortsatte sedan, dels som franska kungaparets homme d'affaire, dels som politisk konspiratör att än från Bryssel, än i emigrantkolonierna utefter Rhen och än vid hovet i Wien knyta samman maskorna i den europeiska koalitionskomplotten mot Frankrike. Långsamt såg han sina förhoppningar grusas, smärtsamt sina förehavanden rinna ut i sanden. Gustaf III : s mord rev sönder den ledande röda tråden i denna politik .Och ovanpå denna katastrof följde sedan slag i slag högmåls-

processen mot deras franska majestätet,, avrättningarna i Paris och de franska revolutionshärarnas gradvis fortskridande framgångar. Då Fersen år 1794 återkallades till Sverge var han en märkt och desillusionerad man, som med vedervilja följde de begynnande diplomatiska anknytningarna mellan hemlandet och revolutionslandet

Över detta skede av Fersens liv kasta de hittills utkomna två delarna av hans dagboksanteckningar en intressant belysning, så mycket intressantare som särskilt de i andra delen förekommande anteckningarna från året 1794 icke förut blivit av forskningen utnyttjade. Det bidrager i hög grad till läsarens nöje och behållning, att översättarinnan avstått från rubb och stubb och att hon indelat framställningen i särskilda kapitel med kunskapsrika, översiktliga och intelligent skrivna resuméer i början av varje kapitel. Hon har på det sättet be-.tvungit stoffet och gjort det synnerligen njutbart. Man kan tveklöst kalla dessa översikter för historisk essäkonst.

Man har länge haft delade meningar om arten av det förhållande, som förenade »vackre Fersen» med Frankrikes olyckliga unga drottning. Den framställning därav, som Anna Söderhjelm givit med stöd av dagboksanteckningarna och en del privatbrev, lämnar icke längre rum för några tvivel. På franska äro, både efter bokstaven och anden, ami och amour nära släkt med varandra. Och de ridr derliga tjänster, som greve Axel ägnade sitt hjärtasdrottningens vän

furstliga dam, äro färgade inifrån av denna erotiska intimitet. Även i breven har det grevliga bläcket blandats med en och annan droppe blod från osynliga artärer. Vad tjänar det till att vitmena de dödas grifter med den historiska konventionalismens kalk och puts, när historien själv, för att citera doktor Söderhjelm, »talar sitt eget enkla och nakna språk». Vi borde egentligen ha vuxit ifrån denna hjärtnupna och pryda historieskrivning, som ingens sak tjänar, allra minst sanningens. I den förskämda hovluft, där den lilla »österrikiskans» ursprunglighet och flickaktiga friskhet anfrättes och vissnade ned under det atmosfäriska trycket av erotisk cynism, kallsinnig intrig och slipprigt skvaller, utgör hennes långvariga och först genom döden avbrutna förbindelse med den svenske privatambassadören det enda verkliga äktenskapet. Hennes kungliga äktenr skap var en uteslutande politisk förbindelse, till vilken den kvinnliga parten schackrats bort och för vilken den manliga endast motvilligt böjde sig. Hur dyr och helig åter den kärlek kändes, som för den unge Fersen var livets enda och stora upplevelse, det framgår av ett brev till systern Sophie Piper, där greve Axel, efter att ha uttalat sin tillfredsställelse över att ett honom tilltänkt resonemangsparti med en rik engelska, miss Leijel, gått i stöpet, förklarar som sin högtidliga avsikt att aldrig gifta sig. »Jag kan», skriver han, »ej tillhöra den enda kvinna jag ville tillhöra, den enda som verkligt älskar mig,, och2Ô4

därför vill jag ej binda mig vid någon». Vad är denna celibatförklaring annat än ett löfte? Och detta löfte hölls, icke blott genom honungsmånaders ljuvhet, utan också genom dödsmånaders ångest. Inga tillfälliga erotiska förbindelser kunde från någondera partens sida åstadkomma en ändring i det ömsesidiga förhållandet.

Axel von Fersens och Marié Antoinettes kärlekshistoria är ett tragiskt passionsdrama i fem akter. I första akten är det herdinnan som får syn på herden. Världserfaren, världsvan och vitt-berest redan vid tjugutre års ålder, fin- och full-mejslad genom den furstliga uppfostran, som en svensk högaristokrat kunde bestå sina söner, kom Axel von Fersen på sensommaren år 1778 via London till Paris, där han omhändertogs av Sverges sändebud, diplomaten och skalden Gustaf Philip Creutz, Atis och Camillas författare. Det dröjer inte länge, förrän han blir föreställd vid hovet. Han får mycket snart invit till drottningens spelpartier. Och då han uteblir, frågar hon efter honom. Han kan efter blott några veckor lämna följande meddelande i brev: »Drottningen bemöter mig alltid med godhet; jag gör henne ofta min uppvaktning — — — och varje gång riktar hon till mig några ord, fulla av älskvärdhet. Då någon hade berättat henne om min uniform, uttryckte hon sin livliga önskan att få se mig i den, Jag skall på tisdagen gå så klädd, ej till hovet, men till henne. Det är den älskvärdaste avd&ôtînïngens van

alla furstinnor jag känner». Ej till hovet, men till henne. Man kan icke misstaga sig om innebörden av detta

uttryck, nedskrivet med en underton av hemlig glädje och stolthet. Snart susar också i parken kring Trianon den förliga vind, som gynnar rembarquement pour Cythère. »Det skulle», skriver Alma Söderhjelm, »kanske ha behövts en helt annan ålders vishet och motståndskraft, än en tjugutvå års yngling kunde äga, för att ej dragas in i denna bländande trollvärld, när en kvinnohand sträcktes emot honom, lika skön som fullkomligt glömsk av alla denna världens regler och ceremonier, när det var något eller någon hon åstundade att draga inom sin trånga krets.» Och för henne var Axel von Fersen bland alla de bugande och fjäskande hovmännen en främling, liksom hon, en german liksom hon. Hans smärta skönhet, hans franka artighet, hans pålitliga diskretion gjorde honom till en sär-personlighet för henne i denna främmande och frivola miljö. Och trots avmättheten och svalkan i hans väsen kände hon i hans närhet på en gång trygghet och passion.

Den andra akten i denna historia representeras av skvaller och skilsmässa. Den store Galeotto står vid nyckelhålet och kikar. Fam a sätter sig på taket och ropar, så att det hörs ända hem till Sverge. Den unge greven drar sig ur spelet för att icke onödigt belasta vare sig sitt eget eller sitt hjärtas dams rykte. Fersen tär tjänst i2Ô4

de franska trupper, som avgingo för att deltaga i det nordamerikanska frihetskriget. Creutz rapporterar saken för Gustaf III i följande ordalag:

Unge greve Fersen har i denna sak uppträtt på det mest beundransvärda sätt genom sin blygsamhet och reservation och främst sitt beslut att resa till Amerika. Genom att resa härifrån avvände han alla faror, men det fordrades förvisso en själsstyrka, som icke tillhör hans ålder, för att övervinna denna frestelse. Drottningen kunde ej taga sina ögon ifrån honom under de sista dagarna; då hon såg på honom, fylldes de av tårar,

Skilsmässan varade länge nog. Det var icke blott ett par, tre år under frihetens stjärnbaner. Hemkommen till Sverge från det amerikanska elddopet, anmodades Fersen att följa »greven av Haga», alias Gustaf III, på hans berömda italienska resa. Men på återvägen återsåg han Paris. Och återseendet blev honom övermäktigt. Avståndet hade varit som stormen, säger översättarinnan med ett citat från ett franskt ordspråk. »Det släcker de små ljusen, men tänder eldsvådorna.» Med ett par gästbesök i hemlandet blir greve Axel nu stationär i Paris. Tredje akten av hans passionshistoria begynner. Han får vara med om revolutionen, och han består riddarprovet i den älskades närhet, vakande över hennes säkerhet, ruvande på hennes räddning. Under denna tid är det som han oförbehållsamt anförtror sig åt sin syster, Sophie Piper. Drottningen är nu inte längre bara La Reine, hon är också »mon amie», och Fersenörottmxngëns vätt!

skriver som en förälskad gymnasist eller student om »Henne» med stor bokstav. »Jag har börjat känna mig något lyckligare», heter det i ett brev, »ty då och då kan jag sammanträffa med min väninna utan förbehållsamhet hos henne, och detta är henne litet till tröst i ali hennes olycka. Stackars kvinna! Hon är en ängel av godhet, hjältemodig i ali sin känslighet. Aldrig har jag blivit så älskad.» Han berättar för sin syster, att drottningen önskar råka henne, han skickar henne en lock av högstdensammas hår och betonar att det icke är en stöld, utan en gåva. Räcker den inte, »skall jag sända mera». Under denna tid försmår greve Axel ännu ett lysande giftermålsanbud — med finansminister Neckers rika dotter, sedermera madame de Stael. Och den gamle fadern anser honom förlorad för hemmet, karriären och fosterlandet. Kärleksangelägenheterna; i Paris ha kollrat bort honom.

Och dock! Det var mer än kärleksangelägenheter. I samma mån som revolutionen rycker monarkin in på livet, stiger oron i de unga älskandes hjärtan. Och Axel von Fersen börjar spinna på sina räddningsplaner. I och med deras misslyckande och den snöpliga kungaflykten till Va-rennes i juni 1791, där gränsbommen för alltid fälldes för de kungliga statsfångarna, begynner dramats fjärde akt. Fersen hade räddat sig själv över gränsen. Han mottager att börja med lugnande brev från Marie Antoinette. I ett av dessa24® torsïém fogëlqvtsï

— av den fjärde juli 1791 — skriver hon bland annat :

Jag har fått ett tillfälle att säga eder, att jag älskar er, och jag har ej ens tid till något annat än det. Jag mår bra. Var inte orolig för mig ! Skriv till mig med chiffer på posten, adressera till herr de Browne — med ett dubbelkuvert för herr Gougens. Låt er betjänt skriva adresserna. Låt mig veta till vem jag skall adressera dem,

som jag kan skriva till er, ty jag kan ej mer leva, om jag ej får göra det. Farväl, den mest älskade och mest kärleksfulle bland män! Jag kysser er hjärtligt.

Detta farväl var ej det éternel adieu skalden talar om. Efter en diplomatisk mission till Wien slår sig Fersen ned i Bryssel, där han för en egendomlig och blott ur tidsförhållandena förklarlig tillvaro i engelsmannens Crawfords hus och politiska salong tillsammans med dennes och hans (!) gemensamma älskarinna, en italiensk äventyrerska, fru Sullivan, som tydligen tjänstgör som surrogat för den kärlek Fersen förlorat. Under denna olyckliga dubbelexistens får Fersen höra rykten om, att Marié Antoinette tvivlar på honom, att hon yttrat, att han ordnat flykten blott för sin egen berömmelses skull, och att hon i sin övergivenhet håller till godo med den tjusige unge revolutionären Barnave. Förtärd av oro och längtan samt behov att förklara sig, reser han inkognito och förklädd under den största risk tillbaka till Paris, där han för sista gången i smyg fick sammanträffa med drottningen. Det var i februari 1792. För den trettonde finnes bland annat följande dag-drottningens vän

boksanteckning: »Jag gick till Henne, kom min vanliga väg, var rädd för nationalgardisterna. Träffade icke konungen. Stannade där». Visiten blev fransysk i ordets fulla bemärkelse, ty faror lurade i varje gathörn och bakom varje dörr. Efter en vecka är Fersen åter i Bryssel. Därifrån följer han sedan med spänning händelseförloppet, uppsnappande varje rykte från Paris, mottagande och avsändande brev, ruvande på nya projekt och tillbringande stumma och tryckande dagar i ovisshet för den älskades öde.

I augusti månad följande år, sedan alla kontrarevolutionära planer strandat på desorganisation, penningbrist, kallsinnighet och makternas ömsesidiga misstro, inträder terreuren och med den dramats slutakt. Fersen vet nu ingenting mer. Biljetter och budskickning ha upphört. Ryktesvis har han, med en våg av iskall fasa strömmande mot hjärtat, fått höra att Marie Antoinette blivit överförd till Conciergeriefängelset. Utanför skummar den blodrusiga massan som ett hav i uppror. Därmed är hennes öde beseglat. Och den ångest, som nu bryter fram ur de sirligt präntade små bokstäverna i hans dagbok och ur tonfallen i hans annars aristokratiskt behärskade och kylslagna brev vittna högljutt om hans hjärtas hemlighet. »Efter det ögonblicket lever jag inte mer», skriver han till systern Sophie, då han fått notis om drottningens ombyte av fängelse, »ty det kallas ej att leva, när man lider så som

jag nu lider. Om jag ändå kunde göra något, arbeta på hennes befrielse, tycks det mig att jag skulle lida mindre. Att stå med händerna i kors är det förfärligaste av allt.»

Den sextonde oktober 1793 lägger Marie Antoinette sitt i förtid vitnade, fordom ljuva och ljusa huvud under bilan. Den tjugonde innehåller Fersens dagbok underrättelsen. Han är själv förvånad över att ej vara mer upprörd. Han kan inte hålla sina tankar samlade. Men han känner avsky för sin italienska konkubin. Och ingenting har varit honom så tungt som att skriva brev hem till Sverge på kvällen. Dessa brev, enkannerligen det till systern, kasta full klarhet över Fersens förhållande till Marié Antoinette. Det är i denna skrivelse inga sammanhängande notiser, endast utbrott av ett hjärta, som likt en ruin störtar in över de lågor som förtärt byggnaden.

Hon, som jag älskade så, för vilken jag skulle ha kunnat giva tusen liv, finns inte mera. Ack, herregud, varför skall du lägga en sådan börda på mig, varigenom har jag förtjänat din vrede? Hon lever ej mer, min smärta är outsäglig. Jag förstår inte, hur jag kan leva och uthärda min sorg. Den är sådan, att ingenting någonsin skall kunna utplåna den. Jag kommer alltid att ha hennes bild för mina ögon, inom mig, minnet av vad hon var för mig skall komma mig att begråta henne för evigt. Allt är slut för mig. Varför fick jag icke dö vid hennes sida?

I ett så smärtfyllt staccato talar knappast en trotjänare om sin härskarinna eller en chevalier dedrottningens vän

protection om sin dam. I denna förtvivlan blandar sig en annan stämma : den brustna passionens, och dess underton är så mycket mer påfallande, som den kommer ifrån en man med avgjort kylig läggning.

Men mer än allt säga dock de souvenirer, som Marié Antoinette bestämt för sin vän. En hårslinga och en

vigselring, som hon lämnat ifrån sig för vidare befordran, komma visserligen aldrig fram. Men i stället får Fersen genom en fransk överste ett sigill med bild och skrift nästan utplånade. Bilden skall föreställa en fågel som flyger, och under den skall stå : »Alla mina vägar gå till dig». På ett mera rörande sätt kan ej en fången kvinnas fågelfria längtan ta sig uttryck. Ända upp i den gråkalla nordiska vrån följa Fersen dessa minnen. Den nittonde mars 1794 omtalar han i sin dagbok, att han varit på Operan i Stockholm och sett »Les Savoyards». Sång och spel voro, som allt svenskt teaterväsen, usla i hans öron. Men de framkalla hågkomster. »Det var i Versailles, som jag såg den för första gången, och då spelades den enkom för min skull.» Samma dag, som denna anteckning präntas, omtalar Fersen att han genom en fru von Korff fått »ett brevslut Iran Henne, som jag bifogar och som gjorde mig mycket glad. Det kändes som ett sista farväl, och det gjorde mig mycket rörd». Klippet, som införlivades med dagboken, innehöll orden : »Adieu, mon coeur est tout à vous». Med dessa ord slutar den franska

drottningens och den svenske ädlingens tragiska saga. Man har rätt att kalla den en kärlekssaga. Den hör icke till de skamsna eller skämda.

II.

Olyckan har en naturlig förmåga både att förstora vissa mått och att alstra vissa sympatier, som annars skulle sakna jordmån. Ser man bort från de tragiska momenten i Axel von Fersens levnadshistoria, hans kärlek och hans död, antar man att den franska kungaflykten till Bondy lyckats och att den svenske aristokraten fått lykta sina dagar i frid på sitt jordagods Ljung i östergöt-land, så framträder bilden av en i sin storhet ganska liten herre utan personlig värme och attraktionsförmåga. Särskilt måste detta gälla deras sätt att se, som icke blivit bländade av det gamla »skimret ifrån Gustafs dagar».

Hos vissa historieskrivare och memoarförfattare uppträder Axel von Fersen i en tung rustning av ridderlig dygd. Det finns hos honom korrekt hållning, utpräglade hedersbegrepp, en viss manlig stolthet och pliktkänsla. Han har både fysiskt mod och courage de son opinion, och han förenar dem med en utsökt belevenhet. Mot småaktigheten, skvallret och intrigen är han immun. Men det kan inte hjälpas, att det är någonting formellt och mekaniskt i ali denna aristokratiska stoicism.

Den är icke ren, otvungen natur, utan en andra natur, åstadkommen med drill, handgrepp och konventionell avmätning, så som bruk var vid 1700-talets uppfostran inom hovet och societeten. Excellensen Skjöldebrand talar i sina memoarer om den Fersenska släktens »anlag till höghet i sitt umgängessätt». Axel von Fersens väsen måste nödvändigt ha framkallat mycket starka reagenser redan hos den samtida omgivningen, Ty kärnan är torr och hård, källan är ljum och utan friska tillflöden. Vid dess rand sitter en självspeglande egoist och njuter av sig själv.

Ur psykologisk synpunkt är det avsnitt av Fersens dagboksanteckningar, som doktor Alma Söderhjelm försett med kapitelrubriken En vinter i Sverge, synnerligen intressant. Efter Marie An-toinettes död stannade Fersen ännu någon tid kvar i Bryssel som svensk ambassadör. Men den antigustavianska svenska förmyndarregeringen hyste ingen vidare sympati för den inbitne gustavianen. Av illviljan sattes hans namn till och med, ehuru på de allra lösiligaste grunder, i samband med den Armfeltska konspirationen. Han kände sin ställning undergrävd. Hans ord och person fingo allt mindre betydelse, och då de franska revolutionshärarna på försommaren 1794 segerrikt bröto in i Belgien, måste Fersen fly, kvarlämnande sin mätress, madame Sullivan, i den belgiska huvudstaden. Han stod för första gången ensam i livet: utan ställning, utan fosterland, utan

kvinnlig tröst och hjälp. I denna belägenhet greps han av hemlängtan. Han ville åtminstone återse sin mor, sin syster Sophie och sina fädernegods, det senare så mycket nödvändigare som bouppteckning efter den på våren avlidne fadern, gamla riksrådet Fredrik von Fersen, måste ordnas. En grå oktoberdag embarkerar Fersen i Tråvemünde med sin vagn och betjänt på en liten stinkande sädes-skuta, som efter en ansträngande 'fyra dagars resa under sjögång och andra vedervärdigheter landsätter den förlorade sonen på hemmets kust. Han var då trettionio år gammal och hade praktiskt taget med få avbrott vistats i främmande miljöer ända sedan sitt sextonde

år, då han första gången sändes ut i den stora världen för att erhålla sin uppfostran. Den stora världen hade icke blott givit honom polityr, sorger och erfarenhet. Den hade förhärdat hans hjärta och avsvenskat hans väsen, lärt honom att mäta det egna med främmande mått och det främmande med saknadens. Landet är mig motbjudande, skriver han i Hälsingborg på hemkomstens dag. Sex veckor senare skulle han komplettera detta omdöme med den bittert vemodiga reflexionen, att »de svenskar som resa böra ej stanna länge borta från sitt land; det blir deras olycka». Många biltoga och pilgrimer med svenskt blod i sina ådror ha bekräftat sanningen av den satsen.

Stora människor, som vuxit upp i små förhållanden och på »stubbotan rot», se från sin ut-drottningens vän

247

siktspunkt gärna på dessa små förhållanden med rörelse, välvilja och humor. Mien små människor, som blivit stora, ha icke samma förmåga. De betrakta sitt ursprung med högdragenhet, löje och medlidande. Det är i det fallet ingen skillnad mellan nutidens svensk-amerikanska moneymän, som komma hem och mäta efter måttstocken biggest in the world, och 1700-talets resvana och världskloka svensk-franska petitmaitrar, som kommo hem och dömde svensk smak och sedvänja med den stora belevenhetens och världsvanans fi donc på tungan. Grand seigneur Fersens kritik av de svenska förhållandena har onekligen en bismak av petit maître. Han kan inte skilja småaktigheten och de små förhållandena. Det är visserligen sant, att de senare ofta betinga den förra. Men en kritiker måste åtminstone i sin dom kunna göra den distinktionen. Fersen kan inte heller skilja inre från yttre. Hans kritik blir därför entonig och onyanserad. Den är på en gång riktig och orättfärdig, full av träffande sanningar och äcklig, nosfin yverboren-het. Då han ondgör sig över huvudstadens litenhet, det småstadsaktiga skvallret, sysslandet med nästan, intrigerna, frosseriet, bristen på umgängeskonst, horisontförträngningen, rikedomens planlösa och smaklösa användning med mera, har han rätt. »Det är underligt att vi mitt under de stora intressen, som upptaga hela Europa, ej äro sysselsatta med annat än eländiga hov-intriger och fru Cardells presentation vid hovet»,2Ô4 torsten fogel qvist

skriver han en dag i sin bok. »Skall hon bli presenterad eller inte? Och vem skall vara henne följaktig på hennes uppvaktningar? Se där, vad som är det mest betydelsefulla under vår trånga horisont.» Rappet svider. Det händer ibland att i dessa anteckningar en monumental rad formas och att karakteristiken kommer i samma klass som de iakttagelser, som i en senare tid ha gjorts över det svenska lynnet av Verner von Heiden|stam och Gustaf Sundbärg.

Fersen klagar bland annat över, att ingenting, som har med god smak att göra, trivs i Sverge. Omdömet må få gälla vad det kan, men motiveringen har, eller rättare sagt, hade sin obestridliga sanning.

Detta beror ju naturligtvis till en del på, att här inte finns några stora kapital, men de som ha pengar förstå sig inte alis på att använda dessa, utan ge bara ut dem på värdelösa ting. Vi ha överhuvud inte smak, och vi äro därtill bekajade med den dumma högfärden att alltid börja med att klandra det som är nytt och kommer till oss från utlandet, för att sedan i alla fall sluta med att acceptera det utan urskillning.

Så långt kan man vara med, och man kan också vara med på det förakt, som Fersen fnyser ut över den erbarmligt skuggrädda och småsinta Reu-terholmska regimen, som stryper självständigheten bakifrån och stänger Svenska akademin. Men då han beskärmar sig över toaletter, små rum, balmattor av grovt tyg, middagar, som ej spisas idrottningens vän

249

gala, utan i frack, Stenborgs usla teater, Operan och allt det som Sverge ej kan ställa i paritet med utlandet på grund av små resurser, då vägrar main att följa med, då blir den store herren liten. Och han blir mindre, ju mer man märker, att det som han egentligen siktar på med föraktets pilar är yttre ting, såsom åtbörder, konversationstalang, manerer, klädedräkt, konvention och ceremoni.

Excellensen Skjöldebrand, som i sina memoarer ger en av de utförligaste skildringar vi äga av Fersenska mordet och som med ädel indignation tar Fersens parti, kan ändå inte underlåta en kritik av Fersens sätt att uppträda vid detta tillfälle. I spetsen för det olycksaliga liktåget åker riksmarskalken i eget ekipage, en praktfull,

gammalmodig statsvagn, dragen av sex vita hästar med röda saffiansselar, rikt beslagna med förgylld brons. Vid sidan om vagnen gå tre lakejer i vitt livré med breda, flerfärgade snören på alla sömmar. Själv sitter den högvälborne i vagnen, sorgklädd och med riksmarskalkstaven i sin hand. Omedelbart efter denna ståt kommer den enkle kronprinsens enkla likvagn, betäckt av ett enkelt svart klädess-täcke, dammigt efter resan och utan prydnader. Memoarförfattaren, som själv var åsyna vittne, tillägger: »Den prakt, varmed riksmarskalken for, gjorde en obehaglig kontrast mot likvagnens enkelhet». Det var »som en triumfator, som för efter sig en slagen fiende». Fersen ägde i hög grad Fan-2Ô4

cien régimes smak för flärd och utstyrsel. Det finns hos honom något av påfågel. Han är visserligen inte dum, men han njuter av sina fjädrar och erfar en icke alltför hemlig vällust, då han blir uppmärksammad. Fersen har själv i sina dagboksanteckningar blottställt sig på den punkten. Då han första gången efter hemkomsten till Sverge infinner sig vid hertigen-regentens mottagning på Drottningholm, blir han av denne utomordentligt kallt mottagen. Han får på hela kvällen ej till skänks ett enda ord, varken nådigt eller onådigt. Man tycker att denna sak borde helt ha sysselsatt en gammal hovman och politiker, då han sedermera gjorde sina anteckningar för dagen. Men Fersen är fullt belåten med och djupt smickrad av den uppmärksamhet andra ägna honom. »Det är också allt vad jag begär av dem», tillägger han i en ton av blandad högdragenhet och naivitet. Och han, en fyrtio års man, som härdats i sorg och faror, kan inte undanhålla en notis om sin uniform. »Alla beundrade min husaruniform, som också är bättre sydd än de som de ha här i landet». Några dagar senare gör han sitt första besök på Operan. Om själva föreställningen yttrar han ej ett ord, men han låter veta, att »det gick ett sus igenom salen, när jag kom in i amfiteatern, och både parterren och logerna vände sig åt det håll där jag var». En annan gång är det bal hos den unge kungen. Qardesuniformen har blivit ändrad. Den gula frac-drottningens vän 251

ken med galonerna är utbytt mot en slät blå frack. Fersen tjänstgör som mannekäng. Man finner uniformen mycket stilig. »Jag fick en massa kompis manger över hur bra den passade mig och hur bra jag var klädd. Alla människor kommo och tittade på mig på balen, och när jag kom in, voro allas ögon riktade på mig. Detta gladde mig, och jag njöt av att se kvinnorna, ty de sågo alla ut, som om de gärna velat, att jag gjort dem min kur. Ingen kan dock y vas över, att jag gjort 'det. Den mödan ämnar jag inte göra mig.» Greven skulle bestämt ha vunnit på besväret Den loja, högdragna och självbelåtna likgiltig1-heten i detta koketteri gör det dubbelt motbjudande. Allvarsmannen förvandlar sig själv till narr. Ty en småsmickrad och koketterande man är alltid narr. Och ännu mera narr blir han, om han fäster det avseende vid likgiltigheter och bagateller, för vilket han själv förebrår andra, Under sin Svergevistelse blev Fersen häftigt uppvaktad av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta. Hon figurerar i hans dagbok under benämningen »la petite». Hennes olyckliga äktenskap med hertig Karl är nogsamt känt genom hennes egen dagbok. Hon sökte helt naturligt surrogat på annat håll. Greve Fabian von Fersen, Axels yngre broder, var en lång tid hennes officiöst erkände älskare. Att hon även haft någon förbindelse med den äldre brodern, förefaller icke osannolikt, att döma av Fersens yttrande, att han2Ô4 torsten fogel qvist

ej på nytt vill upptaga förbindelsen. Men »la petite är vansinnigt förälskad». Fersen beklagar sig gång på gång över hennes enträgenhet och antecknar i sin dagbok komprometterande bevis därpå. Han vill emellertid inte bedraga sin bror och har ingen synnerligen åhåga att ge sig in i äventyr, allra minst som han i grund och bot1-ten är djupt likgiltig. Emellertid är det sätt, på vilket han behandlar denna affär, ganska motbjudande. Tar hon bara själv det första avgörande steget, skulle han kanske kunna tänka på en liten förlustelse. Han nämner till och med ett lämpligt tidsmått, som är så kort, att man blygs för att omtala det. Den kalla beräkning, med vilken han här väger pro mot contra och utan någon åtrå eller något allvar leker den koketta leken fram och tillbaka, är kanske överensstämmande med tidens sed, men den gör ett djupt osympatiskt intryck och ger en inblick i en liten egoistisk och kalkylerande själ, som utan passionens allvar halvt blaserat räknar med den opassionerade njutningens möjlighet. Som bakgrund till hans smärtsamt biktade stora passionshistoria verkar det uteslutande pinsamt.

Då man stiftat bekantskap med typen Fersen — ty han är mera typ än individualitet — sådan han framstår i

denna fas av sitt liv, förstår man revolutionen och romantiken. Fersen representerar den feodala människan, som betraktar andra som redskap, medel och egendom. Ingenting tyderdrottningens vän 253

på, att han varit en dålig husbonde. Han lär ha behandlat sina betjänter, arrendatorer och underlydande bönder väl. Men själva betraktelsesättet är motbjudande ur human synpunkt. En dag mot slutet av den beramade Svergevistelsen 1794— 1795 bevistar han gudstjänsten i Ljungs kyrka i Östergötland, över vilken han hade patronats-rätt. Han skriver i dagboken för den femte juli 1795: »Jag var i kyrkan och jag tyckte om att spela rollen av godsherre och att kunna säga mig, att allt detta var mina bönder». Detta är skrivet efter franska revolutionen och med en levande erfarenhet av densamma. Här är en som ingenting lärt och ingenting glömt. Om samma för-härdelse vittnar en liten bagatellartad dagboksanteckning för den tjugutredje maj samma år. Fersen har varit på supé hos prinsessan Sophia Albertina. Han skriver: »Efter konungens avresa superade man där i frack. Jag var ensam i gala och det togs ej väl upp. Herregud, vad de kungliga litet förstå sina intressen, då de ej upprätthålla den prestige, som lägger ett visst avstånd mellan dem och oss». Vilket ömkligt Pathos der Distantz! En prestige, som består i etikett, kostym, förnäm gala, tomma utstyrselstycken! Men Fersen är icke blott en representant för den feodala människan. Han är också en representant för den korrekta utvärtes människan, en kallblödig fisk med glimmande fjäll. Man kan inte bättre2Ô4 torsten fogel qvist

förstå romantikens playdoyer för det stora utbrottet, passionen, den fulla gripenheten, det blodiga allvaret, den fjättersprängande naturen än mot bakgrunden av det fulländade gentlemanna-ideal, som var Axel von Fersens, och som, trots stormiga öden, aldrig höjde sig över den blanka ytan, den korrekta formen, den kalla beräkningen och den frivola leken. Och mot den tunna klangbottnen av hans kritik över svensk ynkedom och efterblivenhet, som ofta ingenting annat är än oförmåga att ana fjärilen i puppan och att respektera en naturlig tyngd på bekostnad av en konstlad lätthet, klinga också med dubbel styrka Tegnérs Svea och Geijers Manhem.

1927.Till minnet av Stagnelius.

Ett sekel har förflutit sedan kanslisten vid Kungliga ecklesiastikdepartementet Erik Johan Stagnelius i sitt trettionde år lyktade sitt korta, missvuxna och burleska jordeliv. Ämbetsverkets hotande disciplinära damoklessvärd behövde icke falla. Han gick, man vet icke om man skall kalla det ordningen eller rättvisan i förväg. Om hans död, i vilken ett sjukt hjärta och ett oregelbundet levnadssätt hade lika del, cirkulerade underliga rykten. Den timade den tredje april. Fem dagar senare ringde Maria klocka över hans stoft. Orgeln teg vid hans kista. Altaret stod utan blommor. En snögloppande vårvinterblåst gav honom sin salut. Vilka vänner som närvoro vid akten vet man inte. Förmodligen såg man i det lilla liktåget den mörka och slankiga gestalten av Törnrosens skald, Stagnelius' kollega i verket. Men allt detta angick blott kanslisten Stagnelius, den i världen bortkomne biskopssonen från Kalmar. Skalden med samma namn behövde icke andras blommor. Dem hade han själv plockat och bundit på Ölands solblekta alvar och Sarons lilje-brinnande äng. Han behövde heller ingen musik.Den hade han själv diktat med Orfeus' lyra och sfärernas klang som förebild. Åtta riksdaler banko lämnade kanslisten efter sig som vittnesbörd om jordisk flit och vinningslystnad. Skalden lämnade efter sig den största och betydelsefullaste produktion som en svensk drömmare i tjuguårsåldern någonsin presterat. Församlen eder icke skatter på jorden dem mal och rost förtära och tjuvar grava och stjäla.

Aldrig har i vårt land Apollos fjäril flugit ur en oformligare puppa, aldrig ha liv och dikt åstadkommit en egendomligare kontrastverkan. Emil Key porträtterar i sina minnen Stagnelius efter den skildring traditionen lämnat.

Han var ovanligt ful: figuren liten, spinkig och krokig, hans djupt liggande ögon voro ljusbruna, ansiktet rödbrusigt. Hans tal var mycket häftigt och kort. Ofta kom han inrusande i sällskapsrummen som en pil. Man väntade sig något viktigt meddelande, men sedan han utstött något alldeles betydelselöst — till exempel vackert väder i dag — rusade han ut igen. Hans klädsel var utan omsorg; borstad var han aldrig.

Key omtalar också den kuriösa anekdoten att, då en gång en ung mamsell Wimmerstedt i ett anfall av ömhet mot den stackars enstöringen förklarat sig vilja göra vad som helst för honom, Stagnelius svarat: »Gå ner i källaren, tag en stor sill ur tunnan, vattna inte ur den, utan ät den hel och hållen som den är med både huvud och stjärt —

för min skull». Med en dylik bister cynism som pansar dolde Stagnelius sin inre värld,till minnet av stagnelius 257

dess uppenbarelser och lidanden. Samtidens bild överensstämmer i vissa avseenden med Keys. Sommaren före sin död besöker Stagnelius Geijer', som då bodde på Tomteboda, för att förära honom första arket av sin tragedi »Bacchanterna eller fanatismen». Både Atterbom och Geijer själv ha berättat om besöket och intrycket. »Mera sällsam än angenäm», säger Atterbom. Och Geijers omdöme lyder: »Stagnelius är en genialisk, men besynnerlig, lurvig, burschikos varelse. Varm, men oklar, och allra mest rasande fantastisk, då han bemödar sig att tala kallt förstånd». Uttalandet slutar med ett par ord om den förstörda hälsan och den dåliga dieten. Samma sällsamma varelse framträder ur Almqvists bekanta skildring av middagsbjudningen hos Nils von Rosenstein, Stagnelius' onkel och förman. Den spirituelle gamle värden för ordet. Stagnelius sitter tyst och butter vid sin bordskant och äter. Så råkar Rosenstein fälla ett förklenande ord om A. W. Schlegel den tyske nyromantikern. Plötsligt vaknar Stagnelius till liv och utbrister under de belevade gästernas bestörtning och i strid mot alla konvenansens regler: »Förlåt, morbror, men det var talat uppåt väggarna» och med kniven svängande i ena och gaffeln i den andra handen håller han under ett rinnande ordflöde en lång föreläsning om Schlegel. Efteråt följer Almqvist honom hem till hans ensamma kammare. Den befinner sig i »yttersta ostädning». Stagnelius kastar sig på sin ouppbäd-17. — Fog el qvist, Typer och tänkesätt.ouppbäddade säng och »ur en nimbus av dun och fjädrar» utvecklar han för sin kamrat de eleusinska mysteriernas hemlighet.

Förtjänsten att ha bringat linje och klarhet i Stagnelius' litterära kvarlåtenskap tillkommer dels professor Albert Nilsson, som i sina studier över svensk romantik fint och belysande upplagt det platonska idémönstret i Stagnelius' diktning, dels professor Fredrik Böök, som i sin epokgörande Stagneliusmonografi givit en sann bild av människan och en sannolik av diktaren, ur vilken senare dock med skånsk och antiromantisk envishet och aversion släkttycket med Musa romantica upsaliensis omsorgsfullt utmönstrats. Stagnelius' skrifter ha nämligen, som hans rum i tiden, befunnit sig i yttersta ostädning med anseende till manuskript och kronologi, och utvecklingsgången kan därför endast få sannolikhetens prägel. Böök urskiljer tre skapelseperioder i denna diktning. Under sin första period framträder Stagnelius som hednisk sensualist. Märkt av en styvmoderlig natur, utstött ur gracernas umgängeskrets, lottlös förklarad av Afrodite, upplever Stagnelius i sin brinnande inbillning allt vad livet förmenat honom av skönhet och njutning. Ur hans ungdomligt heta och celibatära fantasi stiger Afrodite fram, ej som ur svala vågors skum, men som från ett nattligt brudläger. Sällan, om ens någonsin i svensk dikt har sinnenas fröjd besjungits med lidelsefullare tonfall och djärvare anspelning. Den unge Stagnelius det är Tannhäuser i Venusberget,till minnet av stagnelius 259

firande köttets fest i ett praktgemak av fantasi och trolleri. Och även när han som herde rör sig ute i den fria naturen, får det pastorala landskapet en hektisk färg av överhettad känsla. Mien den arma verkligheten svarar illa mot inbillningens upplevelser. Av Venus såg väl Stagnelius mest huvudstadens Venus Volgivaga. Vem Amanda var vet ingen. Man har till och med tvistat om hennes jordiska existens, ehuruväl densamma numera synes till full evidens bevisad.

Det saknas icke hos Stagnelius »förmågan att begära». Hela hans inriktning är till en början epikureisk. Men allteftersom begärelsens föremål upplöstes i fantomer, allteftersom han kände sig, för att tala med Fröding, »ensam med mitt fula mig själv i en kula», allteftersom hans sjuka hjärta krävde opiat och rus för sina plågor, framträdde den andra makten i hans liv — »tvånget att för-saka». Den utestängdes förtvivlan och försakelsens bitterhet upplöser sig i världsfrånvänd betraktelse och from askes. Den nyplatonska idékretsen med sin osinnliga Eroskullt, paulinismen med sin lära om pålen i köttet och kreaturens suckan, gnosticismen med sin förkunnelse av jorden som fångna andars och sköna själars fängelse och köttets död som vägen till andens frihet slå sitt grepp kring Stagnelius' fantasi. Rosen som en symbol för livet efterträddes av liljan. Venus Vul-givaga blir Venus Urania och Amanda undergår samma förvandling från jordisk kvinna till hirn- .himmelsk ledsagarinna som Dantes Beatrice. Och irrande mellan kansliet, källaren och den ensamma kammaren som en hemlös främling i tillvaron koncipierar Stagnelius sina Liljor i Saron och sitt stora kristna skådespel Martyrerna, som väckte så mycken beundran hos samtiden. Det finns från denna period ett bestående monument över den Stagneliusska

poesin — det är Suckarnas mystär, en dikt som i sin mörka böljegång av ebb och flod, försakelse och begär, skall evigt leva som ett uttryck för livets eviga motsats.

— — —

Ser du havet? Ilande det kommer, vill med blåa längtansfulla armar under fästets bröllopsfacklor sluta till sitt bröst den liljekrönta jorden. Se, det kommer. Hur dess hjärta svallar högt av längtan! Hur dess armar sträva! Men förgäves. Ingen önskan fylles under månen. Själva månens fullhet är minutlig. Med bedragen väntan dignar havet och dess stolta böljor fly tillbaka suckande från stranden.

Den asketism, som Stagnelius predikade inför alla jordiska önskningars hopplöshet, liksom den dunkla symbolreligion han under denna period förkunnade, har en utpräglat sjuklig och osund anstrykning. Tegnér skriver också efter att ha uttryckt sin beundran för hans »missledda» talang: »Gud göre honom frisk och klok». Och Böök har icke utan framgång sökt vindicera, atttill minnet av stagnelius

ett sådant, väl icke kroppens och den sociala existensens, men sinnets tillfrisknande ägde rum under Stagnelius' sista år. Han vistades år 1822 en längre tid i föräldrahemmet i Kalmar, där han tycks ha samlat omkring sig en underlig och levnadsglad skara kumpaner till symposier och upptåg i Bellmansk ton och anda. Motsatserna ha värkt ut. Pendelns våldsamma svängningar mellan polerna ha saktat. Stagnelius har vaknat upp efter det dröm- och opierus som han beskrev med följande rader:

En skugga jorden är, ett spöke solen, en mörk tenarisk dunst, en stygisk dimma, en rök är allt vad som vi vakne tänka. Blott sovande, blott då, när kroppens boja av dvalans hand symboliskt redan lossas, upplysas vi, o Sanning, av ditt ljus och i en ny, en skönare natur med häpnad bo. O, drömde jag ännu. Jag såge då, jag visste mycket mera.

Man märker i denna hjärtesuck likheten med Atterboms suck i Lycksalighetens ö :

O gåves det en trolldom, som dränkte ali vår nakna verklighet så djupt i drömbildsvärldens ocean, att ingen brygga nådde från vår jord till diktens evigt sommargröna ö.

Nu åter, under den sista flämtande livsperioden, framträder en mera realistisk syn på tillvaron och dess verkligheter. Med bistert självlöje och sträv2Ô4

humor betraktar Stagnelius sig själv, sina anspråk och sin omgivning. Till och med hans stil blir mer realistisk. Jämnmått, resignation samt en ömsom human, ömsom cynisk relativitetskänsla visa sig i vardande. Det liv som fördes under dessa sena Kalmardagar lämnade i konventionellt avseende säkert mycket övrigt att önska. De rykten och anekdoter Emil Key hörde i sin barndom och som han förtäljer i sina minnen angående biskopsgården i Kalmar och sonen i huset vittna därom, liksom ock de tillfällighetsdikter som hittats från denna period. Men under den burleska ytan av detta nya sällskapsliv försiggår en inre process, och det är för den, som Böök vill se ett uttryck såväl i Stagnelius' klassiskt sköna sorgespel Bacchan-terna som i hans muntra sagospel Thorsten fiskare, vilka båda, vart på sitt vis peka fram mot nya möjligheter, som tiden dock ej hann infria. I det senare gycklar Stagnelius med mannen som gapar efter mycket och väver in sig »lyslevende vaagen» i illusionernas och lyckodrömmarnas förvirrade trollväv, försummande hem och jordisk plikt. En realistisk våg väller här fram i Stagnelius' poesi. Han har förflyttat sig från Saron till Öland. Och i Bacchanterna har skalden givit ett upphöjt uttryck åt den lugna, gudomligt ljusa inspiration, som övervinner ytterligheter och fanatism, den vemodigt visa resignation, som innerst inne är vördnad för gudarnas vilja och skickeisens lagar, och den dödsberedskap, som alltifrån So-

krates dagar varit huvudsumman av filosofiens svåra konst. Den man, som här talar, har gjort upp räkningen med

livet, och är beredd att med självövervinnelse och fattning mottaga Hermes' budskap, att livet är fullbordat och allt redo till den sista färden.

O, mina barn, ej hundra offertjurars blod, trollformler och mystärer, helga vågors bad borttvätta själens smitta. Lydnad blott för den, som öppnar och som sluter Orki kopparport, Stavbärarn Hermes, Maias vingbeklädde son.

Med rätta påpekar Böök, att här är den överspända mystiska och romantiska spiritualismen från Saronperioden övervunnen, att här föreligger en hjältes ansträngning att lugna ett sjukt hjärta och behärska sitt öde, en manlig tragedi, vitt skild från alla romantiska stämningseruptioner. Och Böök har tvivelsutan rätt däri, att »han var icke en färdig och utblommad, när han gick bort, han stod i förändring och utveckling. Blott det jordiska höljet var förbrukat, icke den andliga energin».

Om Stagnelius blivit gammalmodig för en senare tids barn, så beror det på två ting:: människornas lättjefulla motvilja att genombryta en viss tids uttryckssätt och form för att nå fram till det allmänmänskliga och människornas benägenhet att i en mans verk betrakta som huvudsak det som en gång blivit officiellt hallstämplat och lagerkrönt. Men lika litet som Tegnér är identisk2Ô4

med Frithiofs saga, är Stagnelius identisk med Vladimir den store, Martyrerna och allt detta, som var skolans och florilegiernas Stagnelius. Det lönar verkligen mödan att förnya bekantskapen med Stagnelius. Inte bara därför att hans form har en klassisk fasthet utan vank och hans bildning en klassisk ryggrad eller därför att han diktat den skönaste blankvers som skrivits på svenska, utan därför att denne våldsamme individualist och enstöring är en levande symbol för mannens makt att övervinna ödet och andens makt att betvinga materien. Ur Stagnelius' förödda och sölade liv stiger en lovsång till den obrutna viljan och den obefläckade genien. Och hans problem är allmänmänskligt. Det handlar om förmågan àtt begära och tvånget att försaka, om striden mellan den livsglade Lycis och den trånsjuke Timon. Den som har minsta vilja och intresse kan lätt abstrahera från det otidsenliga. Demantehällarnas och smaragdegrundernas, andesolarnas, azurhim* larnas och kristallflodernas tid är oåterkalleligen och längesedan förbi. Cederskogar, cypresshäckar och myrtenlundar ha slutat susa, nardus och ambra ha slutat dofta i svensk poesi. Till och med rosen och liljan växa sparsammare än förr. Vi äro fullt tillfredsställda med alarnas flygande storm och asparnas körsång, med kungljus, nattyxne och nattglim hos Karlfeldt, för att icke tala om laktu-kan och rutebladen. Vi kunna inte längre godkänna en litterär natur. Den romantiska juvele-till minnet av stagnelius 265

rarbutikens lager är realiserat. Språkets teatergarderob och kostym ateljé har förvandlats till en vanlig klädkammare. Nektarn kallas av somliga visky och ambrosian rostbiff. Namnet Amanda låter i en mans öra snarare som ett förhinder än som en uppfordran. Kvinnorna äro visserligen lika åtrådda som på Stagnelius' tid, men det är inte längre något silverdok eller någon purpurslöja, som skiljer älskaren från föremålet för hans åtrå. Vi kunna se på en blomma, utan att falla i veklagan över dess stoft-fångna själ. Den brutna oskulden gråter nu som förr, men den stereotypa himmelska tårögdheten är försvunnen. Världsfurstens park har blivit samhälle och demiurgen går omkring som president och statsråd. Men livet är detsamma som alltid: jordisk brånad och luftig oändlighetslängtan. Och människan är densamma som alltid. »Förmågan att begära» hetsar henne, »tvånget att försaka» håller henne tillbaka. Och de bästa söka »adla detta tvång till frihet». Människan är allt framgent ett barn av två element och hennes dubbelställning gör henne både tragisk och löjlig, där hon icke mäktat genomskåda den och försona motsatserna.

Ja, det är visst och sant i livets riken gives inget släkte som människosläktet underbart och löjligt. Med fasta lungor andas salamandern den heta elden. Örnen trivs i luften, i böljan fisken, maskarna i jorden och sticker grodan lugna sommarkvällar ur sumpens dy sitt gröna huvud opp2Ô4

och musicerar, drar hon det likväl snart törstande i samma dy tillbaka. Blott mänskorna ett säkert hem ej äga. De sväva mellan tvenne elementer och ej på jorden de en hydda fått, då ren i luften de palatset bygga. Likt vimplarna

som kröna skeppets master, likt flaggorna på tornets höga spiror de vända sig vart slumpens vindar blåsa. Nyfikenheten dem i ledband for. Likt barn de lystra varje pipas ljud, likt fåglarna de fastna på var limstång.

Vern vet, om icke under andra betingelser en svensk Shakespeare kunnat framgå ur Saronslii-jornas drömmande örtagårdsmästare.

1923.Geijers äktenskapliga korrespondens.

Stora mäns förhållande till sina hustrur är ofta ett tragiskt kapitel, och endast undantagsvis har väkterskan vid hemmets härd också varit stridens valkyria och sångens genius. Det ligger något av offerväsen över livets arbetsfördelning. Pelikanen, som närde ungarna med sitt blod, var i allmänhet ingen sångfågel. Erik Gustaf Geijers äktenskap och familjeliv hör i det fallet tvivelsutan till de lyckligare. leke så att förstå som om detta förbund, beseglat på den svala och blyga kärlekens vis med kyssar per brev och namnristning i vårens björk, skulle ha varit fritt från ömtåliga kollisioner. Det fanns ögonblick, då den kvinnliga parten med en blandning av svartsjuka och ödmjuk självunderskattning sörjde över sin otillräcklighet och då den manliga parten kände dragning till ett väsen av större andliga dimenj-sioner. Bland den unge Uppsaladocentens andäktiga åhörare satt våren 1816 — samma år som Geijer ingick sitt äktenskap — en kvinna som gjorde honom bekant både med inspirationen, skönheten och smärtan. Han återser henne under sin Tysklandsresa år 1825. Det är vid hennes hand han vandrar in i Dresdengalleriets helgedom. Och i de2Ô4

rader han då skriver om förflutet och närvarande — de äro skrivna till hustrun och återfinnas i hans Minnen — har han sant och enkelt sammanfattat Amalia von Helvigs betydelse för hans person:

Jag har aldrig levat ett liv som liknat dessa månaders, då dagen upptogs av snillrika samtal och natten till större delen med att skriva föreläsningar, som även hon skulle höra. Hon är förändrad och likväl densamma — till sitt sinne lika rik. Jag har ej känt någon rikare för sina vänner, ännu mer genom hjärtat än genom snillet — — — Vad har jag ej henne att tacka för ! Hon har först öppnat mitt sinne för konstens skönhet, i vars tempel hon själv är hemmastadd, och om dess rena njutning varit bland min levnads vällust, så är det hennes hand som virkat in denna gyllene tråd i dess väv.

I galleriet vandrar han i en stämning »mittemellan höra och se».

Ty jag känner att jag så gärna lyssnade till hennes röst och de sköna tankar som med dess ljud liksom svävade mellan mig och dessa tavlor, att jag nästan blott såg vad jag hörde. När hon lämnat oss och jag åter besökte dessa salar, befann jag mig som på ett hav utan lots.

Dessa rader liksom den korta notisen om den eviga skilsmässan i Berlin ha icke skrivits utan darrning på handen och de ha säkerligen ej heller lästs av adressaten utan ett smärtans styng. Även ljusa skyar kunna skymma solen och skapa en lätt förnimmelse av köld och frossbrytning. Och som en sådan guldsky drog den tyska poetissan genom Geijers liv. I vad mån hennes pretiösa och säkert icke så litet anspråksfulla natur var värdgeijers äktenskapliga korrespondens 2*]\

Geijers beundran, hör icke hit. Hon var i vart fall hans Diotima, som lärde honom se tingen som den dunkla spegeln för ett evigt skönt.

Det skulle emellertid vara alldeles förhastat att av detta möte draga några ödesdigra slutsatser om ödesdigra rubbningar i Geijers målmedvetna och harmoniska liv. Hans fall är i det hänseendet helt olika Tegnérs. Nästan alla moderna Geijer-forskare ha betonat den religiösa känsla av trygg bofasthet i tillvaron, som präglar Geijers typ och livsåskådning. Och denna känsla, stark i sig själv, stärktes ytterligare genom förlovningen, äktenskapet och hemmet. Geijers hustru bidrog verksamt att vidmakthålla den store mannens fasta landkänning med fosterlandets och hemmets värld. För hemsedernas störste lovpris are i svensk vitterhet »fanns ingen väg från hemmets dörr». Blev stugan understundom vikingen för trång, vände han dock ständigt åter till jorden, till hemmet, till traditionen och generationerna. Och för denna helga treenighet var hustrun en symbol.

Uddeholmsbjörken, i vars näver Erik Gustaf och Anna Lisa skuro sina namn, bevarade sin grönska. »Måtte hon trivas väl och tåla vintern och stormen och hälsa varje vår med nya knoppar och växa, tills hon kan föreställa ett fullväxt hopp», skriver från Stoke Newington i England en kulen novemberdag den nyförlovade magistern till sin fästmö i Värmland. Om också under förtegna kriser och bemantlad oro gick denna önskan i lycklig fullbordan.2Ô4 torsten fogel qvist

Geijers äktenskapliga korrespondens har hittills endast i spridda dokument varit allmänheten tillgänglig. Emellertid har nu doktor John Landquist med den Hamiltonska sekretären som huvudkälla inlett, utgivit och kommenterat en så långt som möjligt fullständig samling av Erik Gustaf Geijers brev till hans hustru 1808— 1 846. Utgivaren har under varm sympati för föremålet på ett förträffligt sätt framhållit hur fria från »småaktig antisocial egoism» Geijers kärleks-och äktenskapsförhållanden äro, i motsats till vad som så ofta är vanligt. I bakgrunden står en högre passion — passionen för fosterlandet. Hemmet är blott en del av och en symbol för »ett annat mera varaktigt, mera allmängiltigt liv än den enskildes lilla och förgängliga tillvaro». Detta är Geijers genialitet. Huruvida ali genialitet är befriad från egoism, såsom doktor Landquist påstår, må lämnas därhän. Det klingar mera som ett program och en önskan än som ett faktum. Men att det är Geijers fall är ostridigt. »Den enskilda och den offentliga människan Geijer ha ömsesidigt inspirerat varandra.»

Man kan, såsom utgivaren framhållit, urskilja två bestämda avsnitt i denna korrespondens: fästmöbreven fram till giftermålet år 1816, varefter brevpapperet tar slut och pennan gör ett längre uppehåll, och hustrubreven från år 1827 fram till Geijers död. Det finns, helt naturligt för resten, en bestämd skillnad i ton och karaktär mellangeijers äktenskapliga korrespondens 2*]\

dessa båda avsnitt. I ungdomsbreven är Geijer på en gång mera passionerad och mera sluten. Det är egentligen egendomligt, vad denne fästman har litet att säga sin blivande om sitt inre liv, sina litterära planer, sin världsutsikt. Det är den trofaste gossen, som uppvaktar den trofasta flickan med ömhetsr och trohetsbetygelser, med tanken om det gemensamma hemmet samt underrättelser om sina rent yttre intryck och förehavanden. Rör han vid ett ömtåligare ämne — som i det berömda brevet om hans ställning till religionen — är det, sans comparasion för övrigt, Faust som talar till Margareta, den överlägsne mannen som talar till sin oskuldsfulla lilla vän, och parterna förefalla knappast på det planet fullt jämbördiga.

Geijer fick tjäna för Rakel i klassiska sju år. Han har först att bryta svärfaderns motstånd. Därefter uppenbara sig de vanliga försörjnings-bekymren. Strindberg har i Giftas skildrat tragiken av den långa väntanstid som den blonda nordiska kärleken så ofta underkastar sig. Utan tålamodsprövande lidande var icke Geijers väntan, och just som den nalkades sitt slut, gick skyn för solen. Men i denna sunda natur och för dess orubbliga optimism, vars innersta väsen var religiös förtröstan, förlorade tragiken grepp och udd. Frestelsen att förkorta vägen till det egna hemmet saknades inte — att offra vetenskapen för kyrkoherdebostället i Norrköping med Anna Lisa som pastorska — andra frestelser ej heller. Men Geijers målmedvetna man-2Ô4 torsten fogel qvist

lighet tog ut sin rätt Hellre vänta än falla undan, hellre följa sin rätta kallelses tröga stråt än föra sitt eget i bo på främmande mark. I förhållande till denna sin kallelse var Geijer större idealist än den efter pastorat och episkopat traktande Tegnér. Han undgick också dennes inre tragik.

Geijers långsamma förlovningstid med mörka vintrar av skilsmässa och ljusa somrar av återseende har den skygga kyska nordiska nyponroska^ raktären. Geijer ber om en lock av sin älskades! hår, han kysser i tankarna hennes bröst, men måste skriva det vågade ordet med runskrift. O, forna tiders oskuld! Likafullt tas saken illa upp, det blir förebråelser och löften om ett mera försynt sätt. Det är en kärlek, som bygges för framtiden och ej på den passionerade stunden, en kärlek naivt och rörande fri från hetsig erotik. Men den är inte innehållslös. Englandsvistelsen laddar Geijer med intryck. Odalbonden står som viking inför havet och de vida utsikterna. Det är då han utbrister i det berömda utropet: »Jag är ingen främling. Hela jorden är mitt hem och mitt hopp så gränslöst som min horisont». Denna blandning av bofasthet och frihet, fast jord och öppen horisont är överhuvudtaget det mest tjusande fGeijertypen.

De senare breven, mestadels skrivna från Stockholm, där Geijer vistades för arkivstudier, kommittéarbete i

skolfrågan och riksdagsarbete, visa Geijer ute i den stora societeten. Det är ett otal bjudningar, musikstunder, uppvaktningar. Och mangeijers äktenskapliga korrespondens 2*]\

får ett starkt intryck av skillnaden mellan huvudL stadslivets intensitet och Uppsalaidyllen. Men ingenting tär på Geijer. Han går omkring med en trygg och ostörd vrå av tystnad och ensamhet i sin själ. Han bär alltid hemmet och musiken inom sig. Inte ens avfallet och de stängda dörrarna — de tyckas för övrigt inte ha varit så särdeles många — kostar på honom nämnvärt. Han följer sin fasta, obrutna linje. Denna avdelning andas, såsom utgivaren påpekar, en lugnare värme. Man får här en inr blick i mångfalden av Geijers intressen, utan att han dock i sin korrespondens någonsin ger sig ned på det verkliga djupet av dessa intressen. Dessa Geijerbrev ha, tröts allt, över sig något yttre, exoteriskt. Hans väsens egenton klingar visserligen då och då fram, men blott i enstaka ackord. De mest givande äro tvivelsutan Englandsbreven. Däremot är Tysklandskorrespondensen förstörd så när som på de utdrag därav som ingå i Minnen. Och för det betydelsefulla året 1816 har man blott brevavskrifter kvar.

Det skulle kanske vara orätt att påstå, att något nytt ljus genom dessa brev faller över Geijers liv och personlighet. Geijer hör icke till vår odlings rebusintelligenser eller gåtfulla personligheter. Han är en man utan skrymt och skrymslen, hans ärbara och enkla dräkt saknar teatertogans veck och mantelfållar. Trots mångsidighet i intressen är hans karaktär ingen vitgnistrande eller djupglödande ädelsten, som skiftar och spelar, allteftersom man 18. — F o g elg v i st, Typer och tänkesätt.2Ô4

vänder på den. Den är ett stycke malm ur den svenska gruvan. Däri ligger på en gån g Geijers styrka och begränsning. Såsom utgivaren framhåller, finns hos Geijer ingen motsättning eller spänning mellan lära och liv. De bilda ett enda helstöpt stycke. Och i jämförelse med Tegnérs brev äro Geijers mera jämna, men också mera enr formiga. Det finns i detta fall också en annan skillnad mellan de båda stora värmlänningarna. Först breven göra full rättvisa åt Tegnérs snille. I dem har han lagt ner sin innersta och originellaste personlighet. Ur dem stiger han fram som en tragisk enhet av motsatser, som Loke och Balder, svartalf och ljusgud. De spegla hans väsens glitter och oro, det apolinska och det vulkau niska, genien och satyren. De äro kvintessensen av hans litterära produktion, ett av vår svenska prosas oförgängliga mästerverk. De öeijerska breven åter göra icke full rättvisa åt brevskrivarens person. Utgivaren har fullständigt rätt då han i företalet säger att »bilden av Geijer i breven bör, för att rätt uppskattas, ses mot bakgrunden av den starkare, häftigare, mera patetiska Geijer i hans skrifter. Dessa voro en lika omedelbar del av honom själv som hans familjeliv». Brevet är för Geijer ett meddelelsemedel, för Tegnér en självmanifestation, en utövning av självporträttets konstart. Den »starkare, häftigare, mera patetiske» Tegnér träffar man snarare i breven än i skrifterna. Och som personlighetsdokument ha dessa tvivelsutangeijers äktenskapliga korrespondens 275

ett vida större mänskligt intresse än Geijers. Man kan emellertid vara utgivaren tacksam, ty om än dessa Geijerdokument icke framställa sin man i någon ny dager, så bekräfta de och förstärka ett gammalt gott intryck.

Det finns i Kellgrens aforismer, Filosofen på landsvägen, ett par som man aldrig kan läsa utan att tänka på Geijer. I den ena heter det: »En god åker är ej den, där tre, fyra strån giva tjugonde kornet, men där hela skörden ger tio ; så är icke heller ett förträffligt verk, var man finner här och där en lysande rad, men där allt är jämn styrka». Jämn styrka, målmedveten kraft, det är hela livet igenom Geijers signatur. I en annan Kellgrenaforism heter det: »Starka själar taga icke lätt intryck, men behålla dem desto längre, stålet värmes icke hastigt, men en gång glödgat behåller det sin värme, medan blyet tio gånger hinner smälta och bli kallt». Otvivelaktigt finns det i Geijers liv vissa uppflammanden, och han är mindre okänslig för plötsliga intryck än man kanske tror. Men det är en ytföreteelse. Det är som soTs och skuggors lek på berget, i vars innandömen de malmådror gå, som ge skördar av järn och stål. I unga år har man mindre sinne för denna trygga, ibland något självsäkra och fyrkantiga soliditet, men man lär värdera den med åren och man förstår att det är på den grunden, som länder byggas med lag.

1923.Mamsell Fredrikas Englandstripp.

Man måste vara fröken Klara Johansson mycken tack skyldig för den intelligenta omsorg hon ägnat Fredrika Bremers litterära kvarlåtenskap. Det är hon som jämte Ellen Kleman gjort mamsell Fredrikas brevsamling tillgänglig, denna historiska källa till europeisk tidsöverblick och kulturförstå» else. Och nu senast har hon grävt fram och renoverat ett högst intressant kulturdokument, då hon låtit nytrycka de följetongsartiklar ur Aftonbladet i vilka Fredrika Bremer, nyss återkommen från sin långa Amerikafärd, berättar om uppehållet i England under hemresan. Medan dessa artiklar reproducerats i icke mindre än fem olikspråkiga utländska bokupplagor, ha de härhemma i sjuttio års tid legat begravda i tidningsmakulaturens väldiga griftekulle. De utgjorde på sin tid ett av de litterära lockbeten, med vilka Carl Fredrik Bergstedt sökte fästa Aftonbladets gamla publik vid sin nya regim. I november 1851, ungefär samtidigt med Fredrika Bremers hemkomst offentliggjorde Bergstedt sin första prenumerationsanmälan. Och han skyndade att försäkra sig om Fredrika Bremers engelska intryck, visserligen icke med

den skyndsamhet, varmed moderna journalister kasta sig över ett rart byte. Klara Johansson påpekar just skillnaden i takten mellan förr och nu. Och hon ser i andanom framför sig den: »hord av intervjuare», som skulle välkomnat mamsell Fredrika på Dalarö brygga, därest hon hört till vår tids resenärer. Men i januari 1852 gick det löst i spalterna och den tjugusjunde april var publikationen av »England om h ö s t e n å r 1 8 5 1 » fullbordad. Det luktade socialism om dessa resehågkomster. Och den lucka på en och en halv månad, som plötsligt uppstod i publikationen, har utgivaren tolkat som en tvekan från redaktörens sida, huruvida det gick an för en tidning att föra till torgs frukter, som hade ett kärnhus av socialistiska tänkesätt.

Tiderna förändras hasteligen. Det kristliga brodersansvar för nästans väl och den filantropi av barmhärtig samarit, som mamsell Fredrika, stimulerad av engelsk välgörenhet och anglikansk social självhjälp, sökte lancera bland dåtidens svenskar skulle komma en tvättäkta marxist att rycka på axlarna som åt ideologiskt pjoller. Och det är egendomligt att veta, att Marx och Engels vistades i England samtidigt som Fredrika. Med våra förhärdade ögon sett, finns det inte många streck revolutionär rödkrita i den pastellteckning som Fredrika Bremer gjorde över sin samtids sociala tillstånd. Tidsdistansen är bara sjuttio år, men ändå enorm. Man får bäst fram den genom

att relatera ett par små lustiga fall. Som en nerv*-spännande kuriositet omnämner Fredrika Bremer det signalsystem av röda och gröna lyktor, med vilket Londons järnvägståg stoppas och varnas vid infarten. Vi sutto då ännu härhemma och väntade på, att Nils Ericson skulle bli färdig med den första stambanan. På ett annat ställe talar hon om »en allrakäraste liten fot», som är oförsiktig nog att dansa på en avgrund av missl-nöje. Det är drottning Victoria, som åsyftas och väcker den sparsamma, av nytta och dygd fyllda svenska författarinnans klander, därför att hon av engelska parlamentet äskat etthundranitton pund till kungliga stallar och hundkojor. Annars är mamsell Fredrika fylld av okritisk, nästan devot beundran för kungligheten i England. Hon är i det fallet minst lika engelsk som engelsmännen själva. Denna kunglighet står som en uppenbarelse av maktens visa majestät, grundad på Guds nåd och folkets kärlek och genomträngd av övertygelsen, att föresyn är bättre än förstyre. Vilken övertygelse man än hyser om den kungliga, strängt konstitutionella parlamentarismens politiska klokhet och nödvändighet, kan det inte hjälpas att den, på detta sätt religiöst och moraliskt motiverad, blir en smula äcklig. Fredrika Bremer reser till och med ut till Windsor för att fånga en skymt av sina kungliga idoler, drottningen och prinsen-gemålen. Hon får se dem på en ridtur, och då författarinnans ekipage skall passera det kungliga

ridföljet, faller hennes gamla paraply, den trogna reskamraten genom kontinenterna, ut ur vagnen mittför fötterna på drottningens häst. Skall hon ta upp den eller låta den ligga och krasas sönder av hovars tramp? En känsla av undersåtlig ringhet bjuder henne det senare. Det vore orätt att för en bagatell hejda de högas väg. Men sparsamheten tar ändå ut sin rätt. »Den måste jag plocka upp, om än mittför dessa fötter.» Hon stannar vagnen, stiger ur och tar upp den. Och drottningen och prinsen skratta och nicka. Mamsell Fredrika blir överväldigad av den hjärtats godhet, som tagit sig uttryck i ett sådant skratt. Och »när drottning Victoria skrattande och hälsande flög mig förbi, lätt och luftig som en älvadrottning, då begrep jag med ett trollmakteni hennes personl ig het». Det är något outsägligen gammalmodigt i denna litet våpiga förtjusning, på samma gång som det är outsägligen

lustigt för oss, sena tiders barn, att tänka oss gumman Victoria, detta respektabla fruntimmer, utrustad med ett borgerligt världsimperiums solida embonpoint, som luftig älvadrottning och skapt med »en allrakäraste liten fot».

Det är just ingen konst att finna Fredrika Bremers svagheter och begränsning. Hon är ej någon stor ande. Men hon har en brinnande själ, en fruktbar vilja och en intellektuell rörlighet, som är ytterst ovanlig inom vår stelbenta och högdragna nation. Hon är heller ingen kritisk natur.2Ô4

torsten fogel qvist

Som en svamp suger hon åt sig allt gott, skönt och ädelt lion ser. Det formligen dryper ur sporer och porer. Hennes sanningskärlek är obestridlig, men den är då och då uppmängd med en viss kvinnlig efterhängsenhet och nyfikenhet, som rantar omkring och frågar ut och gör allt till diskussionsämne. Det brister i lugn och kritisk syn. Dock — där kritik saknas, finns det mod, tro, hopp och energi som ersättning. Och sådana krafter ha ofta varit utvecklingens pionjärer, då kritiken satt där med korslagda armar och rynkade näsan. Med litterärt världsrykte som förelöpare och rekommendationsbrev på fickan får Fredrika Bre^ mer tillträde till kretsar och salonger, som vanligen stå stängda för främlingen. Hon får se det engelska, liksom det amerikanska samhället inifrån, ur hemmens synvinkel. Hon är tillräckligt känd och respektabel för att man skall släppa henne in på livet på sig. Hon slipper att stå på gatan och gissa sig till, vad som finns innanför husväggarna, som så många andra oföretagsamma svenskar fått göra i samma predikament. Men hon drar sig heller aldrig för att äventyra sin sociala respektabilitet genom att slå sig i slang med de icke respektabla, dem som obundna av fördomarna arbeta på framtiden. Och hon har ett levande intresse att söka förstå, vad som rör sig i tidén. Hon bränner aldrig vetet för agnars ondhet, ej heller dömer hon mannen efter dräkten. Hon är socialt fördomsfri.mamsell fredrikas englandstripp 281

Vid tidpunkten för mamsell Fredrikas besök var England redan fullständigt industrialiserat. Det sociala problemet hade upprullat sig i hela sin vidd. De första striderna mellan feodalherrar och fabriksägare å ena sidan och den sociala rättvisans och hygienens representanter å den andra hade redan utkämpats. Skyddslagstiftningen hade segrat i princip och de första gränserna hade rests för barns och kvinnors industriella utsvettning. Mamsell Fredrika diskuterar inte bara vid tebordet: med prelaterna den religiösa frågan och med författarna de litterära spörsmålen, hon gästar också fattigskolorna proletärkvarterens sociala internat och associations-verkstäderna på kooperativ grund. Hon lyss till vad chartister och kristliga socialister ha att säga, och hon kommer i levande beröring med de radikala filantroperna, en Charles Kingsley, en Maurice. Och i sammanträffandet med dem öppnar sig för henne det stora framtidsperspektivet, som går som en ljusväg mellan gudlös revolution och social materialism på ena dikeskanten och ekonomisk egoism och mammonism på den andra. Vid mynningen av detta perspektiv ser hon »de farliga klasserna», arbetets söner, marchera in i samhället, icke som en illa klädd och besoldad legohär, icke som en hämndens härskara med påk och järnsko, men som en framåtskridandets förtrupp av kulturellt medansvariga värnpliktsmän. Trots ali lätttrogen optimism, ali moralisk salvelse, ali syföreningsluft i mamsell Fredrikas hugskott2Ô4

torsten fogel qvist

och impressioner ger denna utsikt ett drag av storhet och mod åt hennes livsbetraktelser.

Fredrika Bremer är den första svensken i vår litteratur, som ställes öga mot öga med industrialismens faktum. Det är denna nya syn, förmäld med fördomsfrihet, som ger mamsell Fredrikas Englandsbesök dess stora kulturhistoriska värde. Hon besöker både Manchester och Birmingham. Och det sker att hon, den diskussionslystna, pratsjuka och ofta stillösa, fångar industrialismen i en konstnärlig vision. Hon ser Manchester som en jättekvinna vid spinn-stolen, en spindeldrottning, insvept i tjocka regnmoln som i spindelvävar. Fabriken blir för henne ett levande vidunder med tusen tentakler och jätte-spröt. Följande skildring av en fabrikssal och ett fabriksområde är klassisk.

Hur det ryckte och fäktade och slamrade och rörde sig mellan tak och golv som galvaniserade lemmar av något orimligt och oerhört tusenarmat odjur! Omkring tre- à fyrahundra arbetare, kvinnor och män, stodo emellan de

ryckande maskinerna, vaktande och vårdande. Middagsklockan ringde och nu skulle hela arbetspersonalen ut ur

salen och till deras middagskvarter.---Jag ställde

mig jämte min ledsagare på gården utanför porten —--

för att se arbetsfolket komma ut. Alldeles som man ser bin komma ur en kupa ut på flustret, två, tre à fyra i sänder, liksom studsa ett ögonblick vid den fria luften och ljusets inverkan och sedan halvt yrvakna störta ut i rymden var åt sitt håll, så var det här.

Dessa liknelser med flustret och det galvaniserade odjurets lemmar äro som syner ioch bilder fullärn-\

dade. Mamsell Fredrika har med både öga och hjärta upplevat fabriksväsendet.

I Birmingham, stålstaden, som hon ger den antropomorfa skepnaden av en kolossal smed i eldsdyrkarnas land, får hon höra en präst predika om S : t Hieronymus och skarpt fördöma hans asketiska och kontemplativa liv. Det faller inte den asketiska och kontemplativa mamsell Fredrika riktigt på läppen. Hon är visserligen uppfostrad i Benthams nyttighets- och lyckolära och Klara Johansson har säkert rätt, då hon betraktar Bentham som Fredrika Bremers läromästare till optimism, under det sinnrika påpekandet att om hon i sitt sönderslitna tillstånd förut råkat på Schopenhauer, så hade kanske han blivit hennes store läromästare till pessimism. Kanske med stort frågetecken. Med kännedom om hennes sant feminina temperament kan man nog anta, att den pessimismen i varje fall blivit av övergående natur. Alltnog, den nyttighetsanstuckna Fredrika Bremer reagerar. Hon erinrar sig Hieronymi ord: »O, tysta ödemarker, blomsterströdda av Jesus Kristus, O, vilda ensligheter, fulla av hans anda!» Och den religiösa personlighetsmänniskan Fredrika Bremer tystar den sociala nyttighetsmänniskan Fredrika Bremer och utbrister:

Ack, denna dåre, denna öknens glödande son, denna andliga kämpagestalt, där han nu framträdde gonom slöjan av femton århundraden, växte större och större for min blick, tills slutligen han växte över hela Birmingham med alla2Ô4 torsten fogel qvist

dess fabriker, verkstäder, stålpennor m. m. Som en koloss över en myrstack.

Emellertid lugnar hon sig med att det i mänsklighetens stora verkstad finns »rum» för både S : t Hieronymus och Birmingham». Där kastar mamsell Fredrika en ljusglimt över sitt innersta. Hon är barn av två tidevarv. Och hon hör till det goda hjärtats eklektiker, som pröva allt och behålla det bästa. Hon står med ena foten i romantiken, med den andra i realismen. Hon är på en gång kontemplativ som Maria och full av verksamhetsiver som Martha. De religiösa och de sociala motiven sammanflätas i hennes psyke som syskonsträngar och hon är tillräckligt eklektisk som personlighet för att utan svårighet kunna samstämma dem.

Det är icke svårt att fatta denna seende, kän-nade, rörliga, ständigt problemställande och ständigt mottagliga människas inflytande på den närmaste omgivningen i ett litet land. Fredrika Bremer är full av motorisk kraft och hon har en otrolig lätthet att knyta förbindelser. Men man har svårare att fatta hennes betydelse och inflytande på en större omkrets. Fredrika Bremer korresponderade ju snart sagt med hela den bildade världen. Hon hade audiens hos själva påven. Tegnér vittnar, att hon är Nord-Tysklands mest lästa författarinna. Själve Bismarck gjorde i sin ungdom hennes litterära bekantskap i Grannarna, denna internationella succésroman. Hennes böcker tä medmamsell fredrikas englandstripp 285

lätthet rekordet från Fritiofs saga. Hon får förläggare på alla de stora kulturspråken. Den anglir kanska världen erkänner henne nästan som sin egen och hon recenseras i franska tidskrifter. Hon kan blott jämföras med Selma Lagerlöf och Ellen Key. Och man står här inför ett egenartat faktum, nämligen det att utlandet bättre känner till våra litterära kvinnor än våra litterära män, Strindberg måhända undantagen. Även om Selma Lagerlöf producerat sig på vers, skulle hon ha haft en stor europeisk läsekrets, medan Fröding har en liten, Heidenstam en ännu mindre och Karlfeldt ingen. Man frågar sig efter orsaken. Att den icke ligger i någon obestridlig andlig överlägsenhet, trots det populära medhållet, torde få anses självfallet. Säkert kommer man sanningen ganska

nära, om man påstår, att våra ledande litterära personligheter av manligt kön både till lynne och uppfattning varit mer nationellt betonade, medan en allmännare läggning och en av folklynnets egenart mindre präglad och bunden mottaglighet känneteckna det motsatta könet. Fredrika Bremer och Ellen Key äro den svenska litteraturens kosmopoliter. De kunna knappast tillerkännas makten av ett originellt tänkande eller kraften av en originell stil. Mien de ha speglat det europeiska genomsnittet och gett uttryck åt tidens tankar på ett sätt, som gjort dem speciellt aktuella. Deras litterära kvarlåtenskap kommer därför att ha ett kulturhistoriskt värde, som skall bestå, långt sedan deras direkta andliga inflytande2Ô4

upphört. Den större originaliteten i lynne och tanke är alltid mer otillgänglig. Däri ligger på en gång dess styrka och dess begränsning.

Det är i det fallet intressant att jämföra Geijer och Fredrika Bremer. De stodo i nära förbindelse med varandra. Det råder intet tvivel om, vem som var den givande parten och den större begåvningen. Båda sågo och omsmälte samma ting, båda rörde sig —- åtminstone delvis — i cirklarna av samma problem. Och båda ha upplevat och skrivit om England. Men medan Fredrika Bremer upplever England som människa i allmänhet, imponeras, suger åt sig och omsmälter med en viss brist på urskillning — hennes små och stora reflexioner då hon på världsutställningen 1851 genomvandrar Kristallpalatset i London äro typiska för hennes något lösa och obestämda recep-tivitet — upplever Geijer England som svensk, som skarpskuren karaktärstyp, som främling och ser på den stora världen med både imponerade och kritiska ögon. Han låter sig icke fångas av tillfälligheter eller duperas av ytor, hans blick dyker rätt igenom tillfälligheterna ner till själva folklynnet, som han intuitivt uppfattar och reagerar för. Och hans iakttagelser sluta sig samman till lapidariska satser. Han ger en djupare förståelse av den evige engelsmannen, sådan han var i går och är i dag och kommer att förbliva. Avståndet och motsättningen mellan denne och honom själv ge honom det rätta perspektivet ochmamsell fredrikas englandstripp 287

de fasta synpunkterna, ty ali riktig uppfattning och uppskattning innebär ett motsatsförhållande. Det behöver därför ej vara antipatiskt. Fredrika Bremer intresserar sig mer för rörelser, riktningar, tidsströmningar. Det sociala tar större plats hos henne än det psykologiska och individuella. Hon kommer liksom för nära inpå det hon ser, och det hon ser är det som sker, men inte 'i samma grad det som är. Hon kan inte hålla isär det tillfälliga och det väsentliga, och relativt obetydliga ting ta för henne stora proportioner. Något beror skillnaden därpå, att mamsell Fredrika hade mycket kortare tid på sig än Erik Gustaf Geijer. Mien redan i Geijers första intryck kommer väsensskillnaden fram. Emellertid är det troligt, att engelsmännen själva ha mycket större förutsättning att begripa den receptiva Fredrika Bremer med hennes livliga och rörliga allmänmänsklighet än typmänniskan Geijer med hans reserverade och karaktärsbestämda hållning. Hur som helst äro de båda dokumenten ytterligt värdefulla dels såsom ögonblicksbilder från olika skeden av samma epok, dels såsom uttryck för två artåtskilda och dock varandra närstående människor.

1922.Andersen och Strindberg,

Ett litteraturhistoriskt referat.

Femtio år ha förflutit sedan Hans Christian Andersen, Danmarks och väl också Europas främste sagodiktare i modern tid, skattade åt förgängelsen. Femtio år, det är en hel mansålder. Men Andersen står över generationernas växling. Man behöver icke ens säga vilken Andersen man menar. Det finns, som Strindberg en gång uttryckte det, bara e n Andersen och det är Andersen. Sagan om den fule ankungen är lika allmänmänsklig i dag som i går. »Vad gör det om man är född i hönsgården, blott man legat i ett svanägg?» Det är ett fall som alltid inträffar och en tillämpning som alltid låter sig göra. Vad gör det att vara född i Odense av fattiga föräldrar, blott man är född med det tonfall som en värld lyssnar till ? Den ståndaktige tennsoldaten skrider fortfarande sin väg genom vatten och eld. Man. kan aldrig smälta om honom. Två slags människor nöta fortfarande världens vägar: de som döva för den osynliga klockans klang slå sig ner kring matsäckskorgarna i gröngräset, trötta på att leta, och de som lyssnande till ljudet söka dess källa genom snår och över stalper, bure det så till världens ände. Andersen

det allmänna i det enskilda, typen i fallet, verkligheten i äventyret, det allmänmänskliga i den individuella upplevelsen. Det ha alla stora fabeldiktare gjort. Mien Andersen gjorde det på sitt sätt. Han gjorde alla till barn kring brasan och karmstolen. Han flyttade in det levande talet i det skrivna ordet. Tonfallet, mimiken, åtbörderna följde med. Han gjorde en retorisk fråga mitt i sin berättelse (retorisk är kanske icke rätta ordet) och alla lystrade. Han plirade med ögonen eller rynkade på näsan eller snörpte med munnen — och alla förstodo den outtalade meningen. Han höll humöret uppe med ett leende och en grimas. Hans geni ligger i det skrivna och tryckta ordets osynliga mimik.

Det finns en avgjord skillnad mellan germansk och romansk fabeldiktning. Brandes har påpekat det. Han nämner La Fontaine jämte Anderse|n. Ali fabeldiktning är moraliserande. Men den romanska fabeldiktningens moral går ut på att göra människorna kloka, så att de icke låta dupera sig. Den germanska fabeldiktningen åsyftar att låta hjärtats godhet komma till sin rätt. Utan att I omvänden eder och varder såsom barn, skolen I icke få se Guds rike. Det beror blott på, om och av vem man får höra det ordet, om det sägs av vinkelpredikanten eller farfar med långpipan, om det studsar mot söndagsskolans nakna väggar eller får ljudfång i brashörnet. I Hans Christian Andersens närhet luktar det far-

farspipa och han samlar oss alla i brashörnet. Hans omvändelsepredikan är gudomlighetens barn, men sällan eller aldrig salveisens och stränghetens.

Det är emellertid alldeles överflödigt att medelst karakteristiker återkalla Andersen i minnet och aktualisera hans personlighet. Den karakteriserar sig själv i varje äventyr. Hjärtat ligger i blotta ordet. Och det finns ingen hund begraven någonstans, på sin höjd en skälmaktig pudel. Däremot kan det vara av intresse att ägna någon uppmärksamhet åt det inflytande som Andersen utövat. Jag tänker närmast på det litterära.

Skulle man till exempel fråga sig, var i svensk litteratur som det Andersenska inflytandet är tydligast märkbart, så skulle man nästan kunna våga tio mot ett på att det skulle svaras: Hos Selma Lagerlöf naturligtvis. Så är emellertid knappast fallet. Alldeles opåverkad är väl icke vår frejdade landsmaninna av den store dansken. Men en detaljerad jämförelse visar sig faktiskt föga givande i positivt hänseende. Däremot upptäcker man snart högst betydande stil- och temperamentsskillnader. Det finns ingenting av mimik i Selma Lagerlöfs stil. Av det levande talade ordet finns föga mer än utropet och känsloutbrottet samt den retoriska frågan, som hos Selma Lagerlöf är verkligt retorisk. Det gäller främst den tidigare Selma Lagerlöf. Och hon är varken »lunefuld» eller »vittig» som Andersen. Båda äro moraliserande och båda bygga på hjärtelaget. Men det är en högst

allmän likhet. Däremot har Andersen, så underligt det än kan låta, i hög grad påverkat August Strindberg. Det sätt varpå forskningen omsider kommit till ett konstaterande av detta egenr artade faktum är så pass intressant, att en relation kan vara på sin plats.

Då hundraårsdagen av Andersens födelse firades — det var den 2 april 1905 — publicerade Strindberg i danska Politiken en kort artikel om jubileumsföremålet, vilken numera återfinnes i samlingen Efterslåtter. Strindberg skildrar där, hur Andersen spelat in i skilda faser av hans liv. Han talar först om det lilla kvartformatet av Andersens sagor med frakturstil och träsnitt, som föll i barnets händer, och vilket avbrott denna bok åstadkom i »det förfärliga vardagslivet med dess småaktighet och orättfärdighet». Man fick genom Andersen »visshet om tillvaron av en annan värld, en guldålder, i vilken det fanns rättvisa och barmhärtighet, i vilken föräldrarna verkligen smekte sina barn och inte drogo dem i håret, i vilken något för mig okänt kastade ett rosenskimmer även över fattigdomen och förödmjukelsen, det skimmer som med ett nu användbart ord kallas kärleken». Strindberg liknar Andersen vid Orfeus, som icke blott kunde få stenar, växter och djur att lyssna, utan leksakerna att leva och själva skolböckerna, »dessa fasans ting», att bli poetiska. Typiskt om Andersen och så typiskt

Strindbergskt sedan!

Vid tjugufem års ålder möter Strindberg åter2f)2 torsten fogelqvist

Andersen som hans translator. Han skulle en dag åt en förläggare översätta »Andersens sista sagor». Vid trettio års ålder sätter Strindberg Andersens av Carl Larsson illustrerade sagor i sina barns händer, som frågade honom, om det var sant allt det där. Han mindes inte sitt svar, men tillägger typiskt att det var »omkring 1880, då alla gamla sanningar voro satta under diskussion». Fyrtio år gammal studerar Strindberg Anr dersens romaner på tyska och finner dem orättvist skuggsatta. Han nämner särskilt romanen Bara en spelman, som han kallar för »en stor saga». Som femtioåring vistades Strindberg vid danska kusten och till omväxling med bad och friluftsliv lånar han och läser Eventyren. Han vill — återigen typiskt Strindbergskt — se om de »hållit sig». Det var ju inte mycket som höll sig för denne rolöse skinn-bytare och om värderare av alla — även sina egna — värden. Men här bestods provet. »Elddonet gav ännu gnistor, pilträdet grönskade, tennsoldaten skyldrade gevär, fastän han varit i beröring med rännstenen, och detta år 1900, sedan utilismen och nationalekonomien rullat fram med sina ångvältar.» »Det var», säger Strindberg, »en stark karl.»

På politikens fråga, vad den svenske författaren har den danske att tacka för, svarar han: »Läs mina enkla sagor av år 1903 och se själv var jag gått i lära». Han har haft många lärare. Några av deras namn räknas upp, men han ber i allaandersen och strindberg 293

fall att få underteckna intervjun med »August Strindberg, elev av H. C. Andersen».

Detta dokument b e h ö v e r ju inte bevisa så värst mycket. Det har mer än en gång visat sig, att ett elevförhållande icke direkt är detsamma som andlig påverkan i kvalificerad inre mening. Att författare misstaga sig, eller rättare sagt, överdriva både angående sina egna verk och de inflytelser, för vilka dessa varit utsatta, har också hänt, ehuru man i dylika fall icke har rätt att så suveränt, som vissa litteraturhistoria gjort, strunta i deras självbiografiska uttalanden för att i stället blint följa sina egna geniala litteraturpsykologiska uppslag och jaktspår. Men denna gång gav Strindberg verkligen åt litteraturforskningen en nyckel, som om den också inte direkt ledde till »Sagor av år 1903», likväl förde den in på andra långt intressantare spår.

Märkligt nog dröjde det emellertid hela femton år, innan någon tog den framräckta nyckeln. Den som gav det första uppslaget till en undersökning och diskussion av fallet var professor Anton Blanck. Det skedde i ett helt kort inpass i Samlaren för år 1920. Han framhöll det egendomliga i, att det utom denna Strindbergs egen utsaga icke i hela Strindbergslitteraturen fanns någon antydan om Strindbergs Andersenöversättningar, liksom också att det i svenskt boktryck ej heller fanns någon publikation med den av Strindberg använda titeln2Ô4 torsten fogel qvist

»Andersens sista sagor». Men han bekräftade samtidigt riktigheten av Strindbergs ur minnet gjorda uttalande. År 1874, således då Strindberg var tjugu-år gammal, dog en svensk litteratör, doktor Karl Johan Backman, som gjort några goda Dickens-översättningar och som av bokförläggare Hjalmar Linnström fått i uppdrag att översätta till svenska H. C. Andersens Eventyr. Då Backman dog, hade han översättningsmanuskriptet i det närmaste klart, men det fattades åtta av sagorna, vilkas transplantaL tion förläggaren måste anförtro en annan översättare. Då arbetet år 1877 utkom av trycket, skrev förläggaren därom i en not i andra delen: »Den av doktor K. J. Backman i handskrift lämnade översättningen av detta verks första del och en avdelning av andra delen — från vars fortsättande och slutliga genomseende översättaren hindrades av sitt år 1874 inträffade frånfälle — har blivit fullbordad av annan hand samt därjämte ord för ord granskad och jämförd med originalet». Vems denna andra hand var, nämndes inte. Men här passar Strindbergs självbiografiska uttalande fullständigt i lås. Den andra handen var Strindbergs, die av Backman oöversatta åtta sagorna, som bildade ett sluthäfte och det enda som inte bar Backmans namn, voro vad Strindberg kallade »Andersens sista sagor». Och tidsber stämningarna stämma fullständigt överens.

Hur intressant det än kan vara att få veta att Strindberg översatt Andersen, så ar dock dennaandersen och strindberg 295

detalj en underordnad bisak för förståelsen av frändskapen mellan de båda författarna. Men jämför man Strindbergs egen novellistiska alstring vid tiden för översättningen, kommer man till högst intressanta resultat. En översättning är ju alltid en inlevelse och en sådan inlevelse kan få den största betydelse för ens eget konstnärliga skapande. Strindberg koncipierade vid tillfället i fråga sina Uppsalanoveller. Och Blanck skriver: »Det har slagit mig, att han här och där i Från Fjärdingen och Svartbäcken faller in i sagotonen. Så till exempel i En snobb, berättelsen om den flitige, elegante studenten, som till sina barbariska kamraters förtret ägde en käpp med silver skålla, vilken fick utstå så många öden». Och Blanck citerar: »Den sparkades och pinades och kastades i alla källartamburer, plåten blev bucklig, fernissan skamfilades, men käppen höll, ty det våren god käpp och det var hans olycka». Detta lilla stilprov har ett så omisskännligt släkttycke med Andersensk sagostil, att man icke förvånar sig över Blancks tillägg, att »Strindberg och Andersen är säkerligen ett rikt ämne». Ett citat bevisar visserligen föga, allraminst om det endast är ett. Och citat kunna även i stora mängder vara bedrägliga, om icke särskild hänsyn tages till själva andan i den helhet, varur citaten lösh ryckts. Det skulle emellertid visa sig, att Blancks en passant framkastade lösa uppslag var en slagruta och att Strindberg hade större rätt än han2Ô4

kanske själv anade att kalla sig elev av Hans Christian Andersen.

Det intressanta uppslag som Blanck gav, då han i Samlaren år 1920 rekommenderade ett närmare Studium av Strindbergs elevförhållande till Hans Christian Andersen med utgångspunkt från den förres äldsta novellistik, den som sedermera sammanfördes under den gemensamma titeln »I vårbrytningen», visade sig snart vara mer än ett hugskott. Förtjänsten av den ytterst givande undersökning, som blev resultatet härav, tillkommer doktor Göran Lindblad, som uti en år 1924 publicerad studie över August Strindberg som berättare på ett genialt psykologiskt sätt påvisat beröringspunkterna och fastställt likheten mellan den danske och den svenske diktaren.

Det finns i Andersens sagor ett ständigt återkom^ mande motiv eller, rättare sagt, motivkomplex, man skulle kunna kalla det utbölingsmotivet. Det finns i sagan om Den fule ankungen, som jagas ur hönsgården, i berättelsen om Flickan med svavelstickorna, som dör sin ensamma och övergivna död i skönhet på gatan en julafton, samt i de med denna berättelse besläktade historierna om »Peber-svendens» nattmössa och Under pilträdet med flera. Andersens ryktbarhet och ära föregingos, som bekant, av hårda uppväxtår på livets skuggsida. Han var fattig född, och mer än en gång har han stått utanför gallret och rutan och sett glädjen, leksakerna och ljusen utifrån. Länge dröjde\

det, innan han slog igenom, länge måste han utstå en kylig, oförstående, halvt hånfull kritik, dubbelt svår för den, vilkens hjärta brann av naiv ärelystnad, man skulle nästan vara frestad säga barnslig fåfänga. Andersen visste med den egna upplevelsens styrka, vad begreppet utanför innebär. Och från de hårda åren förde han med sig in i de goda en moral, ett hjärtelag som ömmade för styvbarnen och askungarna, de fattiga, olyckliga och ensamma och tog de utstöttas parti. I sina sagor gör Andersen ständigt den barmhärtige samaritens gärning. De äro uppburna av ett demokratiskt patos, väl inte så mycket av politisk som av moralisk natur.

Det är vid den sidan hos Andersen man måste fästa sin särskilda uppmärksamhet, då man skall söka utrannsaka Strindbergs förhållande till den danske mästaren. Och av den nyckeln är det som doktor Lindblad har begagnat sig. Strindberg hade gjort Andersens erfarenheter om utbölingens lott och villkor. I mer än ett av Andersens eventyr fann han en omklädnad för sig själv, sin egen utestängdhet, sina egna storhetsdrömmar. Med sin uppdrivna nervkänslighet och genom en viss fan1-tasins överretning förstorade Strindberg visserligen sin barndoms och ungdoms lidanden. Han erkände det själv på gamla dar. Men att han led är otvivelaktigt. Han led styvbarnskval. Med en hemlig njutning, bestående i självtillämpning, måste han ha läst och tilltalats av just dem bland Andersen*2Ô4

sagorna, som på något sätt tangerade utbölings-motivet. Och när han själv i sin ungdomsnovelli-stik gav uttryck at sin egen styvbarnsupplevelse, följde reminiscenser från Andersen med.

Som student bor Strindberg i en liten vindskupa på Svartbäcken i Uppsala, där det droppar in, så att han måste sätta sitt bläckhorn som uppsamlare av takdroppet. En skorstensmur skjuter in i hans rum, vilken besparar honom ved-bekymren. Och han sätter sig och studerar stödd mot spiselmuren. Men en dag är den kall. Det är blott, när det bakas, den håller sig varm. Och gudi klagat bakas det inte var dag. Det är nästan som en scen ur ett Andersenäventyr. Läs till exempel Tomten hos hökaren. »Det var en student av den rätta sorten, han bodde uppe på vindskammaren och ägde ingenting.» Ljus och ost köper han hos hökaren på nedre botten. En dag följer det ett pappersomslag med osten, som visar sig innehålla lösryckt poesi ur en gammal bok. Nere hos hökaren finns mer av boken. Men det kostar tjugufem öre. »Tack», sade studenten. »Låt mig få den i stället för osten. Jag kan äta bara smörgåsen.» Och när tomten om kvällen kommer på besök till hökaren gör han också en lov upp till vindskammaren, där studenten bor.

Det var ljust där inne, och tomten kikade in genom nyckelhålet och såg att studenten läste i den trasiga boken där nerifrån. Och vad det var ljust där inne. Ut från boken stod en klar stråle, som förvandlades till en stam, till ettandersen och strindberg 299

väldigt träd, som reste sig så högt och bredde sina grenar

vitt ut över studenten---Varje frukt var en lysande

stjärna, och så sjöng och klang det underbart vackert.

Med vilken intensiv självtillärnpningsnjutning skulle väl icke Strindberg ha anammat denna något idealiserade bild av sitt eget fattiga storhets* drömmeri som student.

Då Strindberg översatte Andersen, var han även sysselsatt med sina studentnoveller Från Fjärdingen och Svartbäcken. Han hade lämnat Uppsala bakom sig som ett misslyckat försök. Han såg tillbaka därpå med bitterhet och realistisk köld. Det var inte gluntarnas Uppsala han såg med serenader och baler, Backuståg och torggruff, lyckade vigilanser, gröngräsfrukostar och kägelspel. Han såg Uppsala icke med juvenalens, flammans och matlagsmammans ögon, utan med borgarens som får släppa till pengar på sina söners försuttna ungdomsår och vetenskapliga tidsfördriv i onyttans tecken. Och när han såg det med studentens öga, såg han det inte genom den socialt rangerade studentens pincené, hans som har sin bana stakad, sin framtid säkrad, sin utkomst och karriär given, utan han såg det med den skuldsatte, trådslitne och småhungrige studentens blick, hans, som måste släppa taget och ge sig i väg för att tjäna sitt bröd. Det ligger ett Andersenskt utanför i hans sätt att se, och den Andersenska utbölingskänslan smärtar som ett sår.Men det är ännu inte den hänsynslöse, stundom gallsprängde Strindberg som skriver dessa studentnoveller. Han faller ständigt, såsom först Blanck och sedan Lindblad påvisat, in i sagotonen. Och det finns i detta tonfall ofta en Andersensk ömhet, ömheten mot dem som dra det kortaste strået i kulturens offerväsen, de må sedan vara offer för den brutala kamratsolidariteten som En snobb eller offer för sitt eget armod. Vissa partier av denna realistiska novellistik äro romantiskt färgade. Brandes skrev en gång om Andersen: »Han iakttager som en målare och skildrar som en svärmare». Det gör också Strindberg när anden faller på honom, och han ryckes med av sin egen beskrivning. Tempot blir snabbare, i korta satser och svindlande takt defilera beskrivningens detaljer. Den gråa svenska miljön blir nästan exotisk som i novellen Mellan drabbningarna, där Strindberg beskriver härligheten av ett köpmannagods på västkusten, dit en undernärd och puckelryggig stackars Uppsalastudent kommer som informator. Lindblad gör ett citat:

Där funnos akasior och sykomorer, grottor och dammar med guldfiskar och svanor; små bambupaviljonger och fontäner, voljärer med fasaner och påfåglar. Åkrarna voro igenlagda och ängarna voro icke slagna i mannaminne. Hela trädgårdsland voro besådda med blommor. Där fanns en fruktträdgård med de ljuvligaste träd och en köksträdgård och melonbänkar och jordgubbsland, persikospaljé och vinkast. Vart man kom mötte ögat väldiga vaser av äkta porslin från Mingodynastin, och i rummen glänste detdyrbaraste cracquelée bredvid japanska emaljarbeten. Huset var omgivet av verandor med markiser av finaste bambu och nankin. Hängmattor funnos anbragta här och där emellan träden, och solskärmar av siden och damast stodo överallt till hands. I svandammarna och kanalerna lågo båtar, men längst ned vid havsstranden låg en kutter med två båtsmän färdiga att hissa segel på kommando. I stallet funnos fullblod och jaktvagnar. Där var med ett ord alla ingredienserna till ett paradis.

»Detta är ett kineseri i sagostil», säger Lindblad och påminner om Andersens Nattergalen, där på samma nästan

svärmiska sätt ett kinesiskt slott med »paradishave» skildras. Så kan endast den fantasi arbeta som vet vad svält och försakelse vill säga. Och det visste både den fattige Odensepojken och Tjänstekvinnans son. Båda ta de sig då och då ett riktigt skrovmål i färg och fantasi. Det finns i Andersens sagor en ständig kontrast mellan gatan och parken, nöden och rikedomen, det som är utanför och innanför den obarmhärtiga gallergrinden. Och denna kontrast liksom stegrar intensiteten hos berättaren. Så också hos Strindberg.

Till sagoberättandets konst hör alltid vädjandet till och det hemliga samförståndet med publiken, denna kontakt, skapad genom en parentes, en fråga, en skämtsam anmärkning. Strindberg har i det fallet lärt sig av Andersen, som, när det i slutet av nyss citerade novell heter om den fattige medikofilarens återgång till verkligheten: »just nu när vindruvorna skulle till att mogna och daliornabörjade slå ut, måste han lämna paradiset och återvända till Uppsala, utan att ha sett trädgårdsmästarens dotter, ty det var väl ändå hon». Dessa kursiverade ord höra till sagostilens hemligheter, dessa skickligt anbragta färgklickar, som göra en målning livfull, »den (för att tala med Lindblad) blinkning med ena ögat, varmed Andersen försätter ett barnsligt auditorium i hänryckning».

Redan tidigare än Svartbäcksnovellerna hade Strindberg rört sig i den Andersenska motivkretsen. År 1872 inlämnade han till en damtidning i Stockholm en novell För konsten, som handlar om två fattiglappar, en hökare och en magister som täras av olycklig kärlek till musik. Det går dem som det brukar gå med idéernas minsta tjänare. Och novellen slutar med en tragedi på Djurgården, där en kallgnistrande månljus vinternatt magistern, Nyberg, sitter i snön och fryser sig till lunginflammation under hallucinationer om sin barndom, om julottan i Klara, sången från orgelläktaren, solgången i korfönstret och julklapparna där hemma. Denna novell är varm inifrån av en ömhet, liknande Andersens, och den har, såsom Lindblad påpekat, så direkta motsvarigheter bland de Andersenska äventyren — flickan med svavelstickorna, gesällen under pilträdet utanför Kjöge och hökaren med nattmössan, som ligger ensam och sjuk och dör i kammaren innanför sin kalla bod, drömmande om den fromma Elisabeth av Thüringen och omdet underbara äppelträdet, som strör sina svala blad på hans panna.

Det är egendomligt att tänka sig den bittre och mörke Strindberg under den ljuse och blide Andersens inflytande. Men det fanns i Strindbergs upproriska och hatfulla själ en ganska rymlig vrå av ömhet och idyll. Och Strindberg hade en bred grundfond av den geniala naivitet som gjorde Andersen stor som sagoförtäljare och som gör alla stora berättare. De hade båda desslikes gemensamt den falkblick för den levande pittoreska vardagsdetaljen och den känsla för berättandets rytm, som äro nödvändiga betingelser för all stor skildringskonst. I det fallet har sysslandet med Andersen haft en uppfostrande betydelse för Strindbergs stil. Och nu, när man kan se Strindbergs diktning i ett lugnare och större perspektiv, förefaller det som hans ungdomsnovellistik väl mycket fått stå i skymundan för andra ting av vida mindre både konstnärligt och mänskligt värde.

1925.